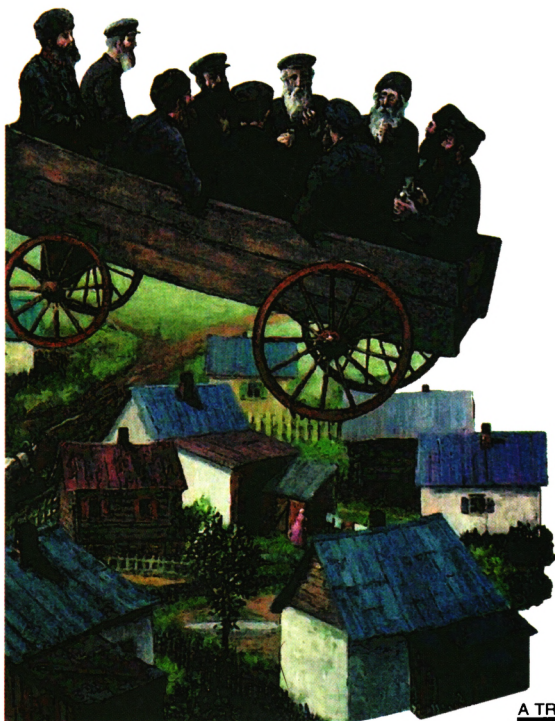

Jan T. Gross

VECINI

Suprimarea comunității evreiești
din Jedwabne, Polonia

A TREIA EUROPĂ

A TREIA EUROPĂ

Coordonatorii colecției „A Treia Europă”: Adriana Babeți și
Cornel Ungureanu

JAN T. GROSS este profesor de științe politice la New York University. De același autor: *The Politics of Retribution in Europe: World War II and Its Aftermath* (în colaborare cu Istvan Deák și Tony Judt, Princeton University Press, 2000) și *Revolution from Abroad: Soviet Conquest of Poland's, Western Ukraine and Western Belorussia* (Princeton University Press, 1988, ed. a II-a, revăzută, 2002).

Jan T. Gross, *Neighbors. The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland*

© 2001 by Princeton University Press

© 2002 by Editura POLIROM,
pentru traducerea în limba română

www.polirom.ro

Editura POLIROM

Iași; B-dul Copou nr. 4, P.O. BOX 266, 6600

București; B-dul I.C. Brătianu nr. 6, et. 7, ap. 33, O.P. 37;
P.O. BOX 1-728, 70700

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României:

GROSS, JAN T.

Vecini. Suprimarea comunității evreiești din Jedwabne, Polonia / Jan T. Gross; trad. din lb. eng.: Delia Cursan;
pref. de Vladimir Tismăneanu. – Iași: Polirom, 2002
228 p., 18 cm (A Treia Europă)

ISBN : 973-681-078-x

I. Cursan, Delia (trad.)

II. Tismăneanu, Vladimir (pref.)

94(=411.16)(438)

Printed in ROMANIA

Jan T. Gross

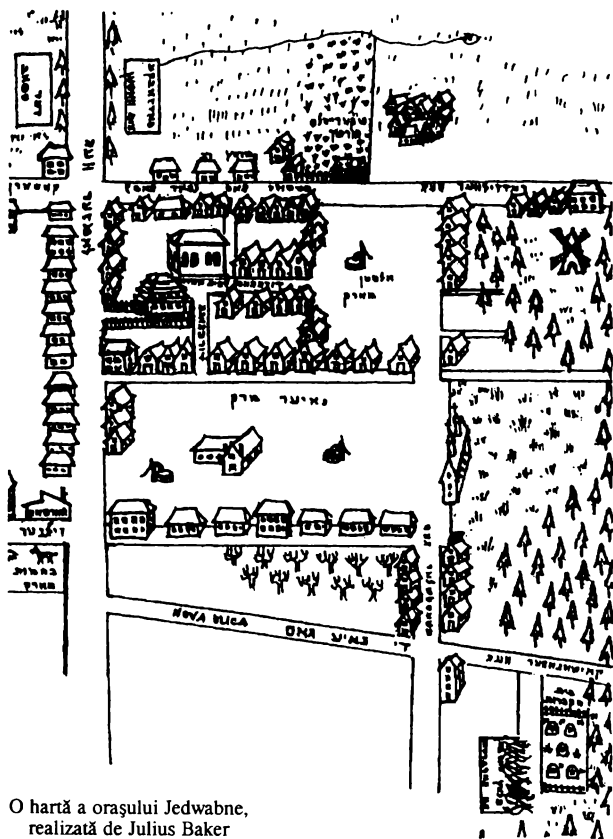
VECINI

**Suprimarea comunității evreiești
din Jedwabne, Polonia**

Traducere din limba engleză
Delia Cursan
Prefață de Vladimir Tismăneanu

POLIROM
2002

Motto :

„Fellow citizens, we cannot escape history.”

Abraham Lincoln
Mesajul anual către Congres
1 decembrie 1862

Istorie, memorie, responsabilitate

de Vladimir Tismăneanu

Apariția în anul 2001 a cărții lui Jan Gross, *Neighbors* (Vecini), la Princeton University Press, a fost urmată de puternice controverse în Polonia, țara sa de origine. Nu mai puțin semnificativ a fost schimbul de scrisori apărute în *The New Republic*, între Leon Wieseltier, editorul literar al prestigiosului săptămânal washingtonian, și Adam Michnik, celebrul istoric, jurnalist și fost disident polonez. Acesta din urmă publicase în *New York Times* un articol, plecând de la cartea lui Gross, în care pleda pentru recunoașterea responsabilității individuale legate de crimele comise de cetățenii polonezi (catolici) împotriva concetățenilor lor (evrei). Teza lui Michnik era că a sosit momentul admiterii acestor responsabilități și deci al destrămării mitologiilor lungă vreme dominante privind trecutul întotdeauna eroic și glorios al Poloniei. La rândul său, Wieseltier îi reproșa lui Michnik faptul că a adoptat un ton mult prea detașat în articolul din *New York Times*: pentru distinsul eseist american, crima comisă în orașelul Jedwabne în luna iulie 1941, în urma căreia și-au pierdut viața, în condiții sălbatice, circa 1600 de evrei (bărbați, femei, copii), nu este o temă pur istorică, ci reclamă o reacție de ultraj absolut, deci un strigăt de revoltă și durere. Ulterior, în schimbul de mesaje dintre cei doi autori, apărut, cum aminteam, în *The New Republic*, lucrurile s-au mai limpezit. În fond, Michnik nu încercase sub nici o formă să escamoteze responsabilitatea locuitorilor etnic polonezi, ba chiar insistase asupra faptului că timp de decenii se perpetuase legenda că masacrul din Jedwabne fusese, de fapt,

comis de germani (ori de polonezi susținuți logistic de către trupele naziste). Poziția lui Michnik, la care mă raliez, este că nici o națiune nu poate fi considerată colectiv responsabilă pentru asemenea atrocități. Pe de altă parte, Wieseltier avea dreptate să insiste asupra nevoii de recunoaștere publică a acestor pagini atât de sumbre din istoria relațiilor dintre evrei și polonezi.

Cartea lui Jan Gross, invocată de cei doi, reușește tocmai acest lucru. Apariția ei în limba română este mai mult decât salutară : crime asemănătoare s-au produs și în România (precum și în teritoriile administrate de armata română în Est). Cum știm, asumarea acestor acțiuni de asasinat în masă nu s-a produs până relativ recent, provocând de multe ori valuri de venin anti-occidental și antisemit. Cărțile și articolele datorate unor Radu Ioanid, Carol Iancu, Jean Ancel, Victor Eskenazy, Leon Volovici, Michael Shafir ori Lya Benjamin au fost fie trecute sub o jenată (și jenantă) tăcere, fie atacate drept tentative de culpabilizare a întregului popor român. Au existat, firește, excepții, între care aș menționa contribuțiile unor Andrei Pippidi, Alina Mungiu-Pippidi, Victor Neumann, Andrei Cornea, Cornel Nistorescu, Adrian Neculau, Gabriela Adameșteanu, Ovidiu Pecican, Florin Constantiniu, Mircea Mihăieș, Zoe Petre, Gabriel Andreescu, Dan Pavel, Stelian Tănase, George Voicu și Marius Oprea, dar tendința generală a fost una de prezentare a guvernării Antonescu drept relativ benignă la capitolul exterminist. Rasismul devenit ideologie de stat, utopia delirantă a statului etnocratic pur nu au fost încă discutate în adâncime, fără inhibiții și pasiuni extraștiințifice.

Semnificația lucrării lui Jan Gross este perfect surprinsă de profesorul Ilya Prizel de la Universitatea Pittsburg într-un articol apărut în revista *East European Politics and Societies* (Vol. 16, No. 1, Winter 2002): „Publicarea cărții lui Jan Gross, *Neighbors*, s-ar putea să fie una dintre marile senzații din istoriografia recentă. La nivel esențial, Gross a reușit să transmită, de o

manieră cutremurătoare, anihilarea fizică a unei mici comunități evreiești din nord-estul Poloniei în vara anului 1941. El izbutește să șocheze cititorul în pofida unei anumite aparente indiferențe față de suferința umană în rândul generației de după cel de-al doilea război mondial ca urmare a unei repetate expuneri la ororile și atrocitățile secolului douăzeci. Pe de altă parte, publicarea cărții a provocat o reluare a dezbaterei privind natura unui mileniu de relații între polonezi și evrei”. În această privință, cred că profesorul Prizel are dreptate sugerând că apariția cărții lui Jan Gross (în engleză, dar și în limba polonă) îndeamnă la analize de adâncime legate de diversele stereotipuri existente în rândurile celor două comunități. Să spun doar că unul dintre cei mai influenți istorici polonezi, Tomasz Strezembosz, a atacat volumul lui Jan Gross, argumentând că intensitatea brutalității împotriva evreilor nu poate fi separată de presupusa colaborare colectivă a evreilor cu ocupația sovietică în respectiva zonă (septembrie 1939 – iunie 1941).

Însuși Primatul Poloniei, Cardinalul Glemp, a reluat această poziție, afirmând că a sosit momentul unui „schimb de cereri de iertare”: evreii ar trebui să se căiască pentru susținerea comunismului, iar polonezii pentru violența comisă împotriva evreilor în timpul și după cel de-al doilea război mondial. În această logică bizară, selectiv amnezică, se uită faptul că mii și mii de evrei („burghezi și mic-burghezi”, militanți sioniști, bundiști ș.a.m.d.) au fost deportați în Gulag de către NKVD imediat după ocuparea de către Armata Roșie a zonelor vestice din Ucraina și Bielorusia. De altfel, dacă există cineva care a studiat acest subiect complex în mod riguros, este exact profesorul Jan Gross, autorul clasicei lucrări *Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia* (Revoluție din afară: Cucerirea sovietică a zonelor poloneze din Ucraina de vest și Bielorusia de vest, prima ediție apărută în 1988, ediție lărgită și cu o nouă prefață a autorului, Princeton și Oxford, 2002). Mitul „iudeo-comunismului”,

atât de răspândit în epocă, revine și astăzi în discuțiile legate de experiențele traumatiche ale deceniilor trei, patru și cinci din secolul douăzeci (vezi, în această privință cartea mea *Fantasmeme salvării*, precum și dialogul meu cu Gabriela Adameșteanu inclus în volumul *Ghilotina de scrum*, Polirom, Iași, 2002). Împreună cu Ilya Prizel, Antony Polonsky, Abraham Brumberg și Jan Gross, țin să insist asupra caracterului aberant al acestei viziuni. Pe de altă parte, și aici mă situez de partea lui Michnik, nu putem afirma, precum fostul premier israelian Yitzhak Shamir, că „polonezii sug antisemitismul o dată cu laptele mamei”. Evident că datele prezentate cu atent-cultivat calm științific de Jan Gross dovedesc participarea directă, deci responsabilitatea unui mare număr de locuitori din Jedwabne la lichidarea de o manieră absolut sălbatică a vecinilor lor evrei. Pe de altă parte, Gross nu a afirmat vreodată că acest episod este caracteristic pentru ansamblul relațiilor polono-evreiești. Există suficiente și extrem de elocvente cazuri de cetățeni creștini polonezi care și-au riscat viața pentru a salva evrei. În plus, să nu uităm, statutul polonezilor în așa-numitul Guvernământ General administrat de călăul nazist (de meserie jurist!) Hans Frank, era el însuși unul de victimă. Evident, și acest lucru îl uită unii dintre participanții la dezbaterile din Polonia, existau grade de risc în acest statut: evreii erau destinați în chip inexorabil anihilării fizice, polonezii urmau să devină o non-națiune, o comunitate de sclavi.

Nu pot epuiza aici implicațiile dezbaterii generate de cartea lui Jan Gross. Aș aminti doar faptul că unii dintre criticii săi i-au reproșat politologului american că ar fi, de fapt, un participant activ la o presupusă campanie propagandistică de „demonizare” a Poloniei. Pe de altă parte, nu puțini au fost cei care au salutat dezbaterile pe tema cărții lui Gross drept începutul unei abordări umane, dezinhibate, într-adevăr constructivă, a ceea ce s-a petrecut nu doar în anii războiului, dar și înainte (legislațiile rasiste, prigoana sistematică a evreilor și a altor minoritari) și după (pogromul de la Kielce).

În luna iulie 2002, Institutul Polonez pentru Memoria Națională a confirmat, după o investigație care a durat aproape doi ani, teza lui Jan Gross privind „rolul decisiv al polonezilor în acțiunea criminală din Jedwabne” (vezi Steven Erlanger, „An Inquiry Confirms a Massacre of Jews by Poles”, *New York Times*, 10 iulie 2002). Mitul polonezilor ca victime eterne, refuzul de a omite faptul că în anumite situații unii cetățeni au acționat ca făptuitori ai unor oribile acte barbare a fost astfel demolat. Comisia care a cercetat documentele de arhivă a recunoscut rolul trupelor germanilor ca factor încurajator, deci catalizator, al masacrului. Acțiunea propriu-zisă a fost însă comisă de circa 40 de polonezi. O placă a fost pusă în localitatea Jedwabne recunoscând cine a comis crima și cine au fost victimele. Președintele Aleksander Kwasniewski a făcut o declarație publică, regretând oroarea de la Jedwabne și afirmând rolul memoriei în construcția unei comunități democratice apte să-și asume trecutul, inclusiv capitolele macabre și rușinoase.

Cartea lui Jan Gross a contribuit la această discuție de prea multe ori amânată. Implicațiile ei, așadar, depășesc istoria evenimentială și trimit spre chestiuni ce țin de substanța morală a civilizației moderne și a felului în care conceptualizăm catastrofele totalitare (a se vedea, în această privință, studiul profesorului Geoffrey Hartman, „Wounded Time: The Holocaust, Jedwabne, and Disaster Writing”, apărut în *Partisan Review*, No. 3, Summer 2002). Să sperăm că și în România, unde continuă să se audă voci care neagă Holocaustul, propagă subliteratura nazistă și neonazistă ori propun tot felul de liste etnice legate de crimele comuniste, o asemenea dezbatere va avea loc cât mai curând. Cum spunea rabinul american care conduce comunitatea evreiască din Varșovia: „Această dezbatere se poartă asupra relației Poloniei cu sufletul ei. Iar încercarea a fost trecută”. Să spun, în încheiere, că îl cunosc pe Jan Gross de circa cincisprezece ani. Un intelectual polonez pentru care onoarea nu poate fi separată de adevăr, Jan a participat, ca student, la mișcarea

din martie 1968 soldată cu masive persecuții și arestări în Polonia lui Wladyslaw Gomulka și a generalului de poliție secretă Mieczyslaw Moczar. Îndrăgostit de limba și cultura cărora le aparține în chip natural, Jan a fost constrâns să-și părăsească țara. A urmat un strălucit doctorat la Universitatea Yale. De-a lungul anilor, mai întâi la Universitatea Emory din Atlanta, apoi la New York University, Jan Gross s-a afirmat ca unul dintre cei mai activi susținători ai idealului și practicii societății civile, un spirit consecvent și constant antitotalitar. Când, în 1994, a devenit editorul revistei *East European Politics and Societies*, Jan m-a invitat să fac parte din consiliul redacțional (*editorial board*). Ne-am văzut în toți acești ani destul de des: el m-a invitat să țin prelegeri studenților săi, la rândul meu l-am avut ca oaspete la Universitatea Maryland. Am fost împreună la diverse conferințe, în compania unor Agnes Heller, Adam Michnik, Jacek Kuron, Miklos Haraszti, Jacob Weissberg, Zbigniew Bujak ori Stephen Holmes. În 1998, la propunerea lui Jan Gross, am devenit editorul revistei la care amândoi, împreună cu atâția prieteni comuni, între care Ken Jowitt, Gail Kligman, Daniel Chirot, Timothy Garton Ash, Tony Judt, Irena Grudzinska, Katherine Verdery, Sorin Antohi, Shlomo Avineri, Larry Wolff și Norman Naimark, ținem atât de mult. Când Mircea Mihăieș și Silviu Lupescu mi-au solicitat, în mare grabă, să scriu prefața ediției române a cărții *Neighbors*, le-am răspuns că este pentru mine o mare cinste, dar că nu cred că voi avea timp să ofer mai mult de o pagină. Iată că, prins în vârtejul atâtor reflecții și amintiri despre istorie, memorie, uitare și asumarea unui trecut care nu vrea să dispară, pagina s-a transformat într-o, vreau să sper, veritabilă prefață.

Washington, DC

17 octombrie 2002

Mulțumiri

Cartea de față nu ar fi putut fi scrisă fără ajutorul rabinului Jacob Baker din New York și al profesorului Andrzej Paczkowski din Varșovia. Toată recunoștința mea rabinului Baker pentru acordarea permisiunii de a reproduce fotografiile incluse în volum. Îi sunt recunoscător, de asemenea, avocatului Ty Rogers pentru faptul că m-a pus în legătură cu foști locuitori din Jedwabne și cu urmașii lor.

Le datorez foarte mult și câtorva persoane care m-au ajutat să scriu cartea, cărora, în cea mai mare parte, le mulțumesc în note. Aici aș dori să-i mulțumesc în mod special lui Stephanie Steiker pentru ajutorul acordat în editarea cărții și pentru constanta susținere emoțională, precum și lui Valerie Steiker și Magdei Gross pentru nenumăratele și folositoarele sugestii în privința editării. Îi sunt profund recunoscător și lui Lauren Lepow pentru redactarea ultimei variante de manuscris cu un desăvârșit profesionalism.

Aș dori să mulțumesc Institutului Remarque al Universității din New York pentru că m-a numit membru asociat al facultății în primăvara lui 2000. Astfel am putut avea la dispoziție foarte mult timp pentru completarea manuscrisului. Le sunt, de asemenea, recunoscător directorului Institutului, Tony Judt, precum și celor doi redactori de la Princeton University Press, Mark Mazower și Antony Polonsky, ale căror observații critice mi-au fost de un real folos. Nu în ultimul rând, aș dori să îi mulțumesc redactorului șef al departamentului de istorie de la Princeton University Press, Brigitta van Rheinberg, care m-a ajutat la redactarea manuscrisului cu pricepere și entuziasm încă de la început.

În memoria lui Szmul Wasersztajn.

New York, iunie, 2000

Introducere

Pentru Europa secolului XX acțiunile întreprinse de Adolf Hitler și Iosif Stalin sunt decisive și reprezentative. Totalitarismul – dacă nu ca invenție, cu siguranță ca punere asiduă în aplicare – este apajul exclusiv al regimurilor instaurate de cei doi. Pierderea de vieți omenești pentru care sunt deopotrivă răspunzători ne apare cu adevărat cutremurătoare. Totuși, nu ceea ce s-a întâmplat, ci ceea ce a fost împiedicat să aibă loc reprezintă adevărata măsură a puterii de distrugere a totalitarismului: „suma cărților nescrise”, cum spunea un autor. De fapt, suma gândurilor negândite, a sentimentelor netrăite, a proiectelor nerealizate, a vieților curmate prematur¹.

Nu doar scopurile, ci și metodele politicii totalitare au schilodit societățile în care ea a fost pusă în practică, iar printre aceste metode, cea mai spectaculoasă a fost instituționalizarea resentimentului. Oamenii supuși regimului stalinist ori hitlerist erau în mod repetat instigați unii împotriva altora și încurajați să acționeze pe baza instinctelor primare și a disprețului reciproc. Orice diferențiere posibilă din cadrul societății era, în cele din urmă, exploatată, orice antagonism exacerbat. Într-un moment sau altul cei de la oraș erau instigați împotriva celor de la sat, muncitorii împotriva țăranilor,

țărani mai înstăriți împotriva celor săraci, copiii împotriva părinților, tinerii împotriva bătrânilor, grupurile etnice unele împotriva altora. Poliția secretă încuraja denunțările și se alimenta din ele: *divide et impera* era deviza lor. În plus, cerându-se mobilizarea socială în cadrul instituțiilor și participarea în masă la ceremonii finanțate de stat, oamenii au devenit, în proporții diferite, complici la propria lor subjugare. Dictatorii au impus, totodată, un nou și straniu model de ocupație în teritoriile pe care le-au cucerit. Ca urmare, scria Hannah Arendt, „aceia care au fost primii complici ai naziștilor și cele mai operative ajutoare într-adevăr nu știau ce fac și nici cu cine aveau de-a face”². S-a dovedit că nu exista un cuvânt adecvat în nici o limbă europeană care să definească această relație. Termenul „colaborare” – având conotația particulară de asociere moralmente inacceptabilă cu inamicul – a intrat în uz de-abia în contextul celui de-al doilea război mondial³. Dat fiind faptul că războaiele, conflictele armate, cuceririle, ocupațiile, subjugările, expansiunile teritoriale și împrejurările în care au avut loc sunt la fel de vechi precum istoria umană scrisă, ne putem întreba ce element nou în cadrul fenomenului ocupației germane din timpul celui de-al doilea război mondial a putut stimula apariția unui nou concept⁴. Un răspuns cuprinzător la această întrebare ar trebui căutat în numeroasele studii consacrate regimului german de ocupație.

După această perioadă, întreaga opinie publică europeană s-a arătat dezgustată de orice posibilă formă de colaborare cu naziștii (având o reacție oarecum îndoielnic utilă sieși și nu întotdeauna

sinceră). „Este aproape imposibil de calculat numărul total al persoanelor care au reprezentat ținta condamnărilor postbelice, dar chiar și în cele mai conservatoare aprecieri acesta se ridică la câteva milioane, adică 2 sau 3% din populația aflată înainte sub ocupație germană”, scria Istvan Deák într-un studiu recent. „Pedepsirea celor vinovați varia de la linșare, în ultimele luni de război, la condamnare la moarte, încarcerare ori muncă silnică în perioadă postbelică. La aceste pedepse dure se adaugă pierderea drepturilor cetățenești și/sau amenzi, precum și măsuri administrative de genul expulzării, supravegherii de către poliție, pierderii dreptului de a călători, domicilierei forțate sau pierderii dreptului la pensie”⁵. „Acesta a fost un război”, ca s-o citez pe Heda Kovaly, „căruia, în fapt, nimeni nu i-a supraviețuit”⁶.

Deși experiența celui de-al doilea război mondial a avut efecte majore asupra situației politice și asupra destinelor tuturor societăților europene din cea de-a doua jumătate a secolului XX, Polonia a fost afectată în mod particular. Interesul pentru teritoriul statului polonez de dinainte de 1939 a fost acela care i-a determinat pe Hitler și pe Stalin să-și unească forțele (pactul de neagresiune semnat în august 1939 includea o clauză secretă prin care Polonia era împărțită în jumătate), ca după acest moment să ducă unul împotriva celuilalt un război terifiant, până când unul dintre ei a fost în cele din urmă distrus. Ca urmare, Polonia a suferit o catastrofă demografică fără precedent: aproape 20% din populație și-a pierdut viața în urma războiului. Și-a pierdut minoritățile – evreii în Holocaust, ucrainenii și germanii ca urmare a modificării

granițelor și deplasărilor de populație de după război. Elitele poloneze din toate straturile sociale au fost decimate. Peste o treime din populația urbană dispăruse la finalul războiului. Lipseau 55% din avocații de pe întreg teritoriul țării, alături de 40% din medici și o treime din profesorii universitari și clerul romano-catolic⁷. Polonia a fost supranumită de către un istoric britanic „terenul de joacă al lui Dumnezeu”⁸, dar în timpul acelei perioade trebuie să fi arătat mai degrabă ca un teren al sarabandelor infernale.

Evenimentul pe care îl voi prezenta în această carte este, pentru mine, cu totul ieșit din comun: într-o zi din iulie 1941, jumătate din populația unui orașel est-european a ucis cealaltă jumătate – în jur de 1600 de bărbați, femei și copii. Prin urmare, în cele ce urmează, voi discuta crimele din Jedwabne în contextul numeroaselor teme invocate prin sintagma „relațiile dintre polonezi și evrei în timpul celui de-al doilea război mondial”⁹.

În primul rând, consider această carte o provocare la adresa istoriografiei tradiționale a celui de-al doilea război mondial, care susține existența a două istorii separate din perioada războiului, una a evreilor, cealaltă a tuturor celorlalți cetățeni ai unei țări europene cucerite de naziști și afiliate acestora. O poziție cu atât mai ușor de combătut cu cât ne referim la istoria Poloniei din perioada respectivă, date fiind mărimea și spațiul social ocupat de comunitatea evreiască poloneză. În pragul războiului, în Polonia se găsea a doua mare comunitate de evrei din lume, după cea din America. Înainte de război, în jur de 10% dintre cetățenii polonezi se identificau – fie prin cultul mozaic, fie

prin declararea dialectului yiddish limbă maternă – ca evrei. Aproape o treime din populația urbană era evreiască. Și totuși, Holocaustul evreilor polonezi a fost catalogat de istorici ca un subiect distinct, care afectează doar tangențial restul societății poloneze. Se menține încă părerea comună conform căreia doar indivizii „marginali” din societatea poloneză – așa-numiții *szmalcownicy*¹⁰, sau „drojdia societății”, care îi șantajau pe evrei, sau curajoșii care le-au întins o mână de ajutor – aveau o legătură cu evreii.

Nu este locul aici să intrăm într-o dezbatere detaliată a motivelor pentru care o asemenea poziție este ușor de combătut. Poate că nici nu este necesar să insistăm asupra acestui aspect. *La urma urmei, cum se poate ca ștergerea de pe suprafața pământului a unei treimi a populației sale urbane să fie altceva decât o problemă centrală a istoriei moderne a Poloniei?* În orice caz, nu este nevoie de o metodologie sofisticată pentru a înțelege imediat că, atunci când jumătatea poloneză a populației unui oraș ucide cealaltă jumătate, evreiască, avem de-a face cu un eveniment care, în mod evident, invalidează concepția conform căreia istoriile acestor două grupuri etnice nu au nimic de-a face una cu cealaltă.

Un al doilea aspect pe care cititorii acestei cărți trebuie să îl aibă în vedere în permanență este acela că relațiile dintre polonezi și evrei în timpul războiului sunt tratate din perspectiva unei analize conservatoare ca fiind mediate de forțe exterioare – de naziști și de sovietici. Și acest lucru este valabil, dar până la un punct. Într-adevăr, naziștii și sovieticii își exercitau controlul în teritoriile poloneze

ocupate în timpul războiului. Nu trebuie însă negată nici realitatea dinamicilor autonome în relațiile dintre polonezi și evrei în contextul constrângerilor impuse de forțele de ocupație. Erau anumite lucruri pe care oamenii le-ar fi putut face la momentul respectiv, dar de la care s-au abținut, și lucruri pe care nu erau nevoiți să le facă și totuși le-au făcut. Prin urmare, voi fi extrem de atent în a stabili cine și ce anume a făcut în Jedwabne în 10 iulie 1941 și din ordinul cui.

După cum bine se știe, în august 1939, Hitler și Stalin au semnat un pact de neagresiune. Clauza sa secretă demarca granițele sferelor de influență a celor doi dictatori din Europa Centrală. O lună mai târziu teritoriul Poloniei a fost împărțit între Al Treilea Reich și URSS. Orașul Jedwabne s-a aflat inițial în zona de ocupație sovietică, iar mai târziu, după ce Hitler a atacat Uniunea Sovietică, a fost preluat de naziști. Un aspect important la care mă simt dator să fac referire privește perspectiva istoriografică tradițională asupra relațiilor dintre sovietici și evrei în timpul celor douăzeci de luni de ocupație sovietică a unei jumătăți din Polonia, pe care Armata Roșie o invadase începând cu septembrie 1939. Dar nu acesta este cadrul care să permită epuizarea problemei sus-amintite¹¹. După cum se pretinde, evreii au colaborat cu sovieticii în detrimentul polonezilor, motiv pentru care, la momentul invadării URSS-ului de către naziști, asistăm la o izbucnire brutală a antisemitismului polonez în teritoriile eliberate de sub bolșevici în 1941, ca răspuns la această experiență. Din acest motiv, voi cerceta existența unor posibile legături între evenimentele petrecute în Jedwabne sub ocupație sovietică

(septembrie 1939 – iunie 1941) și cele care au avut loc imediat după aceasta.

Masacrul de la Jedwabne implică și aducerea în discuție a unei alte teme recurente a istoriografiei perioadei respective, conform căreia relația dintre evrei și comunism se baza pe un beneficiu reciproc. De aici, se pretinde, prezența antisemitismului în păturile largi ale societății poloneze (ori ale oricărei alte societăți est-europene) de după război și rolul special pe care evreii l-au jucat în instalarea și consolidarea stalinismului în Europa de Est. Mă voi referi la acest aspect în discuția despre sursele de informare folosite pentru studiul de față, precum și la altele, în capitolele finale.

În contextul mai larg al studiilor despre Holocaust, cartea de față nu poate fi considerată ca aparținând sferei funcționalist-intenționaliste. Ea se distanțează de această clasificare, devenită ambiguă și pentru istoriografia recentă a Holocaustului și se înscrie într-un tip de analiză care – „de-abia acum începând să câștige atenția cercetătorilor” – insistă pe relația „invadatori-victime-martori”¹². Și acești termeni se dovedesc însă neclari, constituindu-se ca argumente ale concepției potrivit căreia fiecare episod de ucidere în masă a avut propria sa dinamică. Un aspect deloc lipsit de însemnătate, deoarece presupune – iar studiile ce vor urma vor demonstra, cred, că episodul Jedwabne nu este unic în acest sens – că, în fiecare situație, multe dintre deciziile efective au fost luate individual de diferite persoane participante la scena respectivă, fapt ce a influențat hotărâtor deznodământul evenimentelor. Și, de aceea, putem cel puțin să ne imaginăm că o parte din

acele persoane ar fi putut lua cu totul alte decizii, care să fi avut ca rezultat supraviețuirea mai multor evrei europeni în timpul războiului.

Într-o mare măsură, totuși, această carte este o carte tipică despre Holocaust. Căci, spre deosebire de studiile istorice consacrate altor subiecte, în cazul celor despre Holocaust nu întrevăd posibilitatea epuizării discuției. Cu alte cuvinte, la finalul lecturii cititorul nu se va putea declara pe deplin satisfăcut în ceea ce privește cunoașterea și înțelegerea completă a evenimentelor prezentate. Cu siguranță eu nu am avut acest sentiment atunci când am terminat de scris cartea. Nu mi-am putut spune în momentul în care am ajuns la ultima pagină „Ei bine, acum înțeleg!” și mă îndoiesc că, la rândul lor, cititorii mei vor putea să o facă.

De bună seamă, cititorul trebuie să înceapă lectura cărții pornind de la ipoteza înțelegerii ei și să acorde atenția cuvenită principalelor teorii ale istoriografiei interpretative.

Cred însă că natura însăși a subiectului va impune ridicarea unor probleme și întrebări la sfârșitul parcurgerii textului: „Ce vrea să însemne acest lucru? Dar acesta?”. Și cam la asta se reduce totul, din moment ce, probabil, singura consolare la care putem spera atunci când avem de-a face cu subiecte legate de Holocaust constă tocmai din posibilitatea ridicării acestor probleme și întrebări la care nu vom înceta niciodată să căutăm răspunsuri. Astfel, Holocaustul reprezintă mai degrabă o problemă nerezolvată, și nu una epuizată, în efortul omenirii de a trage învățăminte din propria sa experiență. Și, cât timp nu vom „înțelege” niciodată de ce a avut loc, trebuie să avem foarte clare în minte

implicațiile realității existenței sale. În acest sens, el se conturează ca un eveniment fundamental al gândirii și sensibilității moderne, pentru totdeauna un element esențial în reflecțiile despre condiția umană.

Istoricul evenimentelor

Pe 8 ianuarie 1949, în micul oraș Jedwabne, situat la 19 kilometri de Łomża, în provincia istorică poloneză Mazowsze, poliția secretă a reținut cincisprezece oameni. Numele lor se regăsesc într-o notă a poliției purtând numele terifiant de *Raport de lichidare (Raport likwidacyjny)*, printre așa-numitele *dosare de control și investigație (akta kontrolno-śledcze)* pe care poliția secretă le folosea pentru a-și monitoriza progresul în fiecare investigație¹. Printre cei arestați, majoritatea mici fermieri și muncitori sezonieri, se numărau doi cizmari, un zidar, un dulgher, doi lăcătuși, un poștaș și un fost funcționar la primărie. Unii aveau familie (unul avea șase copii, altul patru), alții erau încă necăsătoriți. Cel mai tânăr avea douăzeci și șapte de ani, iar cel mai bătrân, șaizeci și patru. Erau, mai simplu spus, niște oameni obișnuiți².

Locuitorii orașului Jedwabne, la vremea respectivă în jur de două mii, au fost cu siguranță șocați de arestarea simultană a unui număr atât de mare de localnici³. Opinia publică a fost pentru prima dată sesizată patru luni mai târziu, când, în 16 și 17 mai, la Curtea de Justiție din Łomża, Bolesław Ramotowski și alți douăzeci și unu de inculpați au fost chemați în judecată. Prima propoziție a rechizitoriului este următoarea : „Institutul Evreiesc

de Istorie din Polonia a trimis către Ministerul de Justiție materiale în care sunt descrise acțiunile criminale ale locuitorilor din Jedwabne angajați în uciderea evreilor, după cum reiese din declarația lui Szmul Wasersztajn, care a fost martor la pogrom”⁴.

La Institutul Evreiesc de Istorie (Żydowski Instytut Historyczny – ŻIH) nu există documente oficiale care să consemneze modalitatea și data la care declarația lui Wasersztajn a fost comunicată procuraturii. De asemenea, este imposibil de aflat din dosarele tribunalului când, spre exemplu, a fost informată procuratura în legătură cu evenimentele petrecute în Jedwabne și care au fost motivele pentru care punerea sub acuzare a fost atât de mult amânată. Dosarele de investigație ale Biroului de Securitate din Łomża (*Urząd Bezpieczeństwa Publicznego w Łomży*), deși ofereau ceva informație în plus, erau la fel de neconcludente⁵. Este sigur însă că Wasersztajn a făcut declarația în fața Comisiei Evreiești de Istorie (Żydowska Komisja Historyczna) din Białystok pe data de 5 aprilie 1945. Iată ce a declarat:

Înainte de izbucnirea războiului, în Jedwabne trăiau 1600 de evrei. Dintre aceștia numai șapte au supraviețuit, salvați de o poloneză pe nume Wyrzykowska, care locuia în apropiere.

În seara de luni, 23 iunie 1941, germanii au intrat în oraș. Încă din data de 25, infractori locali, din cadrul populației poloneze, au început un pogrom antisemit. Doi dintre aceștia, Borowski (Borowiuk?) Wacek împreună cu fratele său Mietek mergeau de la o casă la alta cântând la

acordeon și la fluier pentru a acoperi țipetele femeilor și copiilor evrei. Am văzut cu propriii mei ochi cum acei criminali i-au ucis pe Chajcia Wasersztajn, pe Jakub Kac, în vârstă de șaptezeci și trei de ani, și pe Elias Krawiecki.

Pe Jakub Kac l-au ucis cu cârămizi. Pe Krawiecki l-au înjunghiat, după care i-au scos ochii și i-au tăiat limba. S-a chinuit îngrozitor timp de douăsprezece ore înainte de a-și da sufletul.

În aceeași zi am văzut o scenă oribilă. Chaja Kubrzańska, de douăzeci și opt de ani, și Basia Binsztajn, de douăzeci și șase de ani, amândouă în brațe cu copiii de curând născuți, văzând ce se întâmplă, au fugit înspre un iaz, preferând să se înece și să-și înece și copiii în el decât să ajungă pe mâinile criminalilor. Și-au băgat copiii în apă și i-au înecat cu mâinile lor; apoi Basia Binsztajn a sărit în apă, dispărând imediat pe fundul ei, în timp ce Chaja Kubrzańska s-a chinuit pentru câteva ore. Grupul de criminali a făcut un adevărat spectacol din asta. Au sfătuit-o să stea cu fața în apă, ca să se înece mai repede. În cele din urmă, văzându-și copiii deja morți, s-a aruncat mai cu putere și a murit și ea.

În următoarea zi, un preot local a intervenit, explicându-le că trebuie să pună capăt pogromului și că autoritățile germane se vor ocupa singure de tot. Argumentul preotului a fost convingător și pogromul a fost încheiat. Din ziua aceea populația locală nu a mai vândut produse alimentare evreilor, ceea ce le-a îngreunat acestora situația și mai mult. Între timp s-a răspândit zvonul cum că germanii vor emite ordinul ca toți evreii să fie nimiciți.

Un asemenea ordin a fost emis de germani în 10 iulie 1941.

Chiar dacă germanii au fost cei care au emis ordinul, criminalii polonezi au fost cei care l-au pus în aplicare, folosind metode dintre cele mai îngrozitoare. După ce i-au supus pe evrei torturilor și umilințelor de tot felul, i-au ars de vii într-un hambar. În timpul primului pogrom și, mai apoi, în cea de-a doua vărsare de sânge, s-au evidențiat prin brutalitate: Szleziński, Karolak, Borowiuk (Borowski?) Mietek, Borowiuk (Borowski?) Wacław, Jermakowski, Ramutowski Bolek, Rogalski Bolek, Szelawa Stanisław, Szelawa Franciszek, Kozłowski Geniek, Trzaska, Tarnoczek Jerzyk, Ludański Jurek, Laciecz Czesław.

În dimineața zilei de 10 iulie 1941 opt membri ai Gestapo-ului au venit în oraș și s-au întâlnit cu câțiva reprezentanți ai autorităților locale. Întrebați de cei din Gestapo care le erau planurile cu evreii, ei au răspuns în unanimitate că toți evreii trebuie să fie uciși. La propunerea germanilor de a lăsa în viață câte o familie din fiecare profesie, tâmplarul Bronisław Szleziński, care era de față, a dat următorul răspuns: Ne sunt de ajuns meșterii noștri, trebuie să-i distrugem pe toți, nici un evreu nu trebuie să rămână în viață. Primarul Karolak și toți ceilalți prezenți acolo au fost de acord cu cele spuse de el. În acest scop, Szleziński s-a oferit să pună la dispoziție propriul său hambar, aflat în apropiere. După această întâlnire a urmat vărsarea de sânge.

Agresorii s-au înarmat cu topoare, ciomege în care erau bătute cuie și cu alte instrumente de

tortură și de luptă, după care i-au scos pe toți evreii în stradă. Și-au ales ca prime victime șaptezeci și cinci de evrei, cei mai tineri și mai sănătoși membri ai comunității, cărora le-au ordonat să care în spate un monument imens al lui Lenin, pe care rușii îl ridicaseră în centrul orașului. Era extrem de greu, aproape imposibil de mutat din loc, dar sub ploaia de lovituri evreii au fost nevoiți să facă acest lucru. În plus, au fost obligați să cânte până ce au ajuns cu monumentul la destinație. Acolo li s-a ordonat să sape o groapă și să arunce monumentul în ea. După care au fost măcelăriți și aruncați și ei în groapa respectivă.

În alte cazuri, criminalii le cereau evreilor să sape o groapă și să-i îngroape acolo pe evreii uciși anterior, după care cei care săpaseră groapa erau la rândul lor uciși și îngropați de alții. Mi-este imposibil să descriu actele brutale ale agresorilor, și foarte dificil să găsesc ceva similar ca suferință în întreaga noastră istorie.

Evreilor mai în vârstă li se ardeau bărbile, nou-născuții erau uciși la pieptul mamelor lor, bărbații erau bătuți cu cruzime și forțați să cânte și să danseze. În cele din urmă, au început cea mai importantă acțiune – arderea. Întregul oraș a fost înconjurat de gărzi, astfel încât nimeni să nu poată scăpa; apoi evreilor li s-a ordonat să se alinieze în coloană, câte patru într-un rând – pe rabinul în vârstă de nouăzeci de ani și pe șohet* i-au așezat în față și le-au dat un steag

---

* „Persoană autorizată de un rabin sau de un tribunal evreiesc să sacrifice animalele pentru hrană în

roșu –, după care li s-a ordonat să cânte și au fost goniți către hambar. Până să ajungă la hambar au fost bătuți cu bestialitate. Lângă poarta hambarului se aflau câțiva dintre agresori cântând la diferite instrumente pentru a acoperi țipetele victimelor îngrozite. Unii încercau să se apere, dar erau complet lipsiți de apărare. Însângerați și răniți, evreii au fost împinși în hambar. Apoi hambarul a fost stropit cu petrol lampant, după care i s-a dat foc. Criminalii s-au îndreptat apoi spre casele evreilor, căutând copiii și bolnavii rămași acolo. Pe bolnavi i-au cărat chiar ei la hambar. Cât despre copii, i-au legat de picioare cu frânghii, i-au cărat în spate, după care i-au înfipt în furci și i-au aruncat în cărbunii care ardeau mocnit.

*După incendiu au scos cu topoarele dinții de aur din cadavrele încă nedescompuse total, pângărind trupurile sfinților martiri*⁶.

Deși pentru un cititor al declarației lui Wazersztajn este suficient de limpede că în Jedwabne evreii au fost anihilați cu o cruzime ieșită din comun, implicațiile ei mai adânci sunt dificil de înțeles de la bun început. Și, într-un anume fel, nu sunt deloc surprins că procesul din Łomża a fost deschis de-abia la patru ani după ce Wazersztajn a făcut declarația de mai sus. Acesta este, mai mult sau mai puțin, și timpul care s-a scurs între momentul în care am descoperit mărturia lui Wazersztajn în

---

maniera prescrisă de legea evreiască”: Dagobert D. Runes, *Dicționar de iudaism*, Hasefer, București, 1977, p. 265. Am folosit pentru toți termenii ebraici referința bibliografică de mai sus (n.t.).

arhivele Institutului Evreiesc de Istorie (ŽIH) și momentul în care am realizat că evenimentele descrise în această declarație au fost cât se poate de reale. Când, în toamna lui 1998, am fost rugat să particip cu o lucrare la un *Festschrift* în onoarea profesorului Tomasz Strzembosz – un foarte cunoscut istoric, specializat în istoria regiunii Białystok din perioada războiului – am hotărât să folosesc cazul Jedwabne pentru a descrie felul în care vecinii polonezi și-au agresat concetățenii evrei. Însă ceea ce nu înțelesesem atunci pe deplin era că, după seria de crime și brutalități descrise de Wąsersztajn, până la sfârșitul zilei *toți* evreii rămași au fost de fapt arși de vii în acel hambar (probabil că citisem textul ca pe o hiperbolă, trăgând concluzia că doar câțiva evrei fuseseră uciși în felul acesta). La câteva luni după ce mi-am trimis lucrarea, am vizionat materialul brut al unui film documentar intitulat *Where is My Older Brother Cain?*, realizat de Agnieszka Arnold, care, printre alții, o avusese ca interlocutor și pe fiica lui Bronisław Śleszyński. Mi-am dat atunci seama că declarația lui Wąsersztajn trebuie înțeleasă *ad litteram*.

Deoarece cartea nu fusese încă publicată, m-am întrebat dacă nu ar trebui să-mi retrag capitolul. M-am decis, în cele din urmă, să păstrez capitolul neschimbat, pentru că un aspect important al evenimentelor din Jedwabne este procesul foarte lent prin care polonezii au conștientizat această crimă teribilă. Cum se reflectă (sau, mai degrabă, cum nu se reflectă) în conștiința istoricilor specializați pe perioada războiului – incluzându-mă și pe mine – acest eveniment? Cum a trăit timp de trei generații

populația din Jedwabne știind de aceste crime? Cum va reacționa opinia publică poloneză atunci când va afla adevărul?⁷

În orice caz, o dată ce există conștiința faptului că ceea ce pare de neconceput este, de fapt, ceea ce s-a întâmplat în realitate, un istoric își dă imediat seama că are la dispoziție suficient de multe documente pentru a studia evenimentul, că martorii sunt încă în viață și că în Jedwabne memoria acestei crime a fost păstrată și transmisă din generație în generație.

Surse

Pentru un istoric, cele mai bune surse de informare privind evenimentele pe care le analizează sunt acelea care îi oferă o perspectivă contemporană asupra lor. Prima etapă pe care am parcurs-o a fost deci să caut documente germane privind anihilarea evreilor de pe teritoriul polonez. Probabil că asemenea documente există, însă eu nu am reușit să le găsesc. Diferiți cercetători la care am apelat, specializați în istoria perioadei respective, nici măcar nu auziseră de locul numit Jedwabne. În procesele-verbale zilnice care înregistrau activitățile efectuate de *Einsatzgruppen* pe frontul de est și în care asemenea informații erau în mod normal incluse, Jedwabne nu este menționat. Fapt deloc surprinzător, deoarece *Einsatzgruppe B*, care anterior activase în Łomża, se afla deja pe 10 iulie aproape de Minsk¹. Dar, cine știe, poate că până la urmă, cu puțin noroc, se va descoperi materialul filmat înregistrat de către germani în timpul pogromului².

Deocamdată, însă, cel mai important document rămâne declarația lui Szmul Wasersztajn din 1945. La ea se adaugă consemnările din timpul proceselor din Łomża din mai 1949 și noiembrie 1953. În 1980 au fost publicate memoriile membrilor comunității evreiești din Jedwabne, în care câțiva dintre

martorii oculari descriu tragedia din orașul lor natal. În 1998 producătoarea Agnieszka Arnold a luat interviuri pe această temă mai multor locuitori ai orașului. Chiar și mai târziu am avut șansa de a sta de vorbă cu unii dintre ei³. Iată care ar fi principalele surse de informare pentru studiul de față și, înainte de a trece direct la subiect, se cuvin făcute câteva observații referitoare la corecta lor utilizare.

În primul rând, nu trebuie uitat faptul că mărturiile evreilor despre Shoah au fost intenționat păstrate în scris pentru a oferi o perspectivă exactă și cuprinzătoare asupra catastrofei. Dovadă numeroasele memorii și jurnale pe care evreii le țineau la vremea respectivă, ca și cum îndemnul apocrif al marelui istoric Simon Dubnow, înainte de deportarea sa din Riga, „de a pune totul pe hârtie”, a avut cu adevărat ecou în mintea și în sufletul evreilor memorialiști. Aceeași intenție a stat la baza eforturilor colective, pe care le cunoaștem foarte bine și pe care le apreciem pentru asiduitatea și meticulozitatea cu care au fost făcute, din dorința de a înregistra întocmai evenimentele și de a oferi mărturii cât mai exacte în legătură cu ele – am în minte inițiativa *Oneg Shabbat* a lui Emanuel Ringelblum din ghetoul Varșoviei, ori activitatea susținută a arhiviștilor aflați în ghetoul din Kovno⁴. Din moment ce comunitatea evreiască, în mod metodic anihilată de naziști în cadrul procesului organizat de ucidere în masă, nu putea fi salvată, printre evreii memorialiști s-a dezvoltat obligația morală (afirmată în mod explicit și repetat) de a păstra măcar dovada procesului de distrugere.

Trebuie să vedem în aceste eforturi convingerea că se putea opune rezistență și chiar se putea dejuca planul nazist de anihilare a evreilor, fie și numai în cazul în care o singură depoziție privind actele brutale ale naziștilor era păstrată. După câte se pare, victimele naziștilor credeau că întipărirea în memorie a evenimentelor și păstrarea lor întru posteritate anihilau proiectul nazist în chiar esența lui. *Pentru evrei nu exista nici un motiv ca, rememorând experiențele pe care le-au trăit sau la care au fost martori în timpul Shoah-ului, să atribuie polonezilor acele crime care în realitate fuseseră comise de germani.* Bineînțeles că fiecare martor poate greși; bineînțeles că fiecare mărturie trebuie verificată, dacă este posibil, prin confruntarea cu altele. Dar evreii care au fost martori la masacrul din Jedwabne nu și-ar fi falsificat mărturiile din rea-voință față de vecinii lor polonezi.

Totuși, cele mai multe dintre documentele folosite în studiul de față nu aparțin victimelor (evreilor), ci criminalilor, și ele au fost produse în timpul procesului. Lucrând cu asemenea materiale, trebuie să avem în primul rând în vedere faptul că persoanele suspectate de a fi comis fărădelegi și-ar putea dori, pe cât posibil, să-și minimalizeze rolul pe care l-au avut în evenimentele cercetate. Și-ar putea dori chiar să banalizeze evenimentele însele. Nu trebuie uitat faptul că acuzații nu sunt obligați prin lege să dezvăluie adevărul în declarațiile lor; iar martorii, deși jură să spună adevărul și numai adevărul, pot avea o memorie selectivă a evenimentelor și pot oferi răspunsuri lapidare la întrebări. Mai mult, între mărturia verbală (făcută de un martor sau un inculpat) și documentul redactat pe care un

istoric îl consultă, există o persoană intermediară (iar din acest punct de vedere procesul-verbal al anchetei se deosebește de jurnal sau de memorii, care pun cititorul în contact direct cu sursa care le emite) – un anchetator, un judecător, un avocat pledant sau un procuror care au alcătuit și au produs documentul – care poate fi mai mult sau mai puțin inteligentă, informată sau dornică de a afla adevărul. De aceea, calitatea probelor strânse în documentele întocmite în timpul procesului depinde foarte mult, pentru un istoric, de intențiile și de gradul de aprofundare a investigației, precum și de felul în care a fost organizat și dirijat procesul în sine. Chiar și o parcurgere rapidă a dosarului întocmit împotriva lui Ramotowski și a complicilor săi dezvăluie faptul că procesul a fost organizat în grabă. Și aceasta ar putea fi o caracterizare mult prea indulgentă, dat fiind faptul că acțiunea judecătorească împotriva celor douăzeci și doi de inculpați a fost încheiată într-o singură zi : procesul a început în 16 mai 1949, la Tribunalul Districtual din Łomża, iar în ziua următoare sentințele au fost deja emise. Opt acuzați au fost declarați nevinovați. Józef Sobuta, judecat în 1953, a fost, de asemenea, achitat⁵.

Aprecierea critică a surselor depinde de luarea în calcul a unor asemenea detalii, deoarece atât 1949, cât și 1953 au fost ani în care stalinismul era foarte puternic în Polonia. Atât autoritățile judiciare, cât și cele de investigație (așa-numita Securitate, *Urząd Bezpieczeństwa* [UB]) câștigase în acei ani o binemeritată notorietate. Mai mult, în sala de judecată, inculpații au dezvăluit faptul că fuseseră bătuti în timpul anchetei și astfel forțați să facă declarații – o reclamație plauzibilă, date fiind metodele folosite la acea vreme de UB.

Procuratură mea – ținând cont de modul în care a fost condusă întreaga investigație – este că un asemenea tratament era aplicat în general tuturor celor care au trecut în acei ani pe la sediul Securității din Łomża. În orice caz, nu există nici o dovadă că în acest proces s-a făcut vreun efort pentru a se obține informații exacte de la acuzați ori pentru a se dovedi existența vreunei conspirații sau organizații clandestine care să facă legătura între ei. Amnezia bruscă ce i-a cuprins în timpul procesului, când acuzații nu-și mai puteau aduce aminte multe dintre dezvăluirile-cheie din timpul anchetei, pare mai puțin convingătoare decât capacitatea lor anterioară de a vorbi în detaliu despre evenimentele petrecute în 10 iulie. La urma urmei, se știe foarte bine că, în Jedwabne, unul din subiectele cele mai frecvente de conversație privea, chiar și la mulți ani după consumarea evenimentelor, împrejurările în care au avut loc crimele din 10 iulie⁶.

Reexaminarea tuturor materialelor strânse în timpul anchetei pentru procesul Ramotowski permite constatarea imediată a faptului că fiecare dintre cei douăzeci și doi de acuzați, cu doar câteva excepții, a făcut o singură declarație. Procesele-verbale întocmite în urma depozițiilor sunt scurte și structurate în funcție de aceleași trei întrebări: Unde locuiai în iulie 1941? Ai participat în iulie la asasinarea evreilor? Cine altcineva a mai participat la razia și uciderea evreilor din Jedwabne? Cea mai mare parte a depozițiilor este înregistrată cu același scris de mână și semnată de același anchetator oficial, Grzegorz Matujewicz. Cu excepția câtorva procese-verbale suplimentare, majoritatea au fost încheiate între 8 și 22 ianuarie. Cu alte cuvinte, întreaga

anchetă a fost efectuată, de fapt, pe parcursul a două săptămâni. Putem astfel concluziona, după părerea mea, că pentru Securitatea din Łomża acest caz nu a reprezentat o prioritate și că nu s-a depus un prea mare efort pentru rezolvarea lui.

Un argument al superficialității cu care a fost instrumentat cazul este chiar formularea actului de acuzare a lui Ramotowski și a complicilor acestuia. Aflăm din document că au fost acuzați de „a fi acționat într-o manieră care a susținut interesele statului german, prin participarea la capturarea a 1200 de persoane de origine iudaică în 25 iunie 1941, în orașul Jedwabne, Łomża, unde persoanele în cauză au fost arse de germani într-un hambar aparținându-i lui Bronisław Śleszyński”⁷. Uciderea în masă a evreilor a avut însă loc în 10 iulie, iar acest fapt reiese din numeroase mărturii strânse în timpul anchetei. În mod clar, în mintea procurorului a rămas fixată prima dată, cea de 25 iunie, menționată în declarația lui Wasersztajn. Timp de luni de zile nici procuratura și nici curtea judecătorească nu s-au arătat interesate de corectarea greșelii. De-abia în sentința judecătorească pronunțată după ce apelul final a fost înaintat la Curtea Supremă de Justiție găsim clarificarea următoare:

„Crima de la Jedwabne a avut loc câteva zile mai târziu decât s-a notificat de către Tribunalul Districtual” – de fapt, la mai mult de două săptămâni!⁸

Prezint toate informațiile colaterale de mai sus din dorința de a demonstra dincolo de orice urmă de îndoială că acest proces nu a fost unul politic. Într-adevăr, conținutul dosarelor de anchetă, care reflectă analiza și planurile Securității, confirmă

această concluzie. În „Raportul de lichidare” din 24 ianuarie 1949, citat anterior, la rubrica nr. 5 găsim scris: „Planul viitoarelor activități operaționale”. Ea nu conține însă nici o însemnare cu semnificații deosebite. Din acest document, precum și din restul dosarelor de anchetă, reiese foarte clar faptul că acest caz a fost instrumentat ca unul obișnuit. Sfârșitul anilor '40 și începutul anilor '50 au reprezentat, totuși, o perioadă în care fobia antisemită a lui Stalin atinsese punctul culminant, acționând ca forță motrice în procesul persecuției politice care se derula în întregul lagăr al așa-numitelor democrații populare⁹. Evident că în Polonia stalinistă nu era în interesul nimănui ca suferințele îndurate de evrei în timpul războiului de pe urma polonezilor să fie scoase în evidență.

Împotriva lui Ramotowski a trebuit să se intenteze proces, cred eu, din simplul motiv că fusese înregistrată o plângere și că aceasta reușise să înainteze în mașinăria administrativă a sistemului judiciar. Problema a fost însă analizată foarte sumar și clasată cât mai repede posibil. Iar pentru că acest proces nu a fost sub nici un aspect unul politic, materialele produse în timpul investigației ne pot ajuta mult în reconstituirea desfășurării reale a evenimentelor, deși nu trebuie să pierdem din vedere faptul că este foarte posibil ca acuzații să fi încercat să minimalizeze atât evenimentele în sine, cât și gradul propriei lor implicări¹⁰.

Înainte de război

De o parte și de alta a orașului Jedwabne se află râurile Narew și Biebrza, care provoacă în fiecare primăvară inundații. Zona este însă renumită pentru pitorescul său : mlaștini cu o vegetație luxuriantă populate de o sumedenie de specii de păsări. În 1979 aici a fost amenajat cel mai mare parc național din Polonia ¹. În ciuda împrejurimilor frumoase, orașul în sine este urât.

Din timpuri străvechi, lemnul și paieile au fost cele mai ieftine și mai la îndemână materiale de construcție în această parte a țării, motiv pentru care localnicii a trebuit să facă față unor numeroase incendii. Cel mai devastator și de aceea întâipărit în memoria oamenilor a distrus, în 1916, trei sferturi din oraș. Extraordinar de frumoasa sinagogă datând din secolul al VIII-lea, construită din lemn, arsese complet cu trei ani în urmă, înainte de izbucnirea primului război mondial ². În memoriile sale, unul dintre locuitori notează, amintindu-și după câteva zeci de ani, cum în fiecare seară, înainte de a merge la culcare, oamenii aruncau o ultimă privire înspre nord, unde, chiar la linia orizontului, se întindea orașul vecin Radziłów. Și dacă cerul avea o nuanță palid-rozalie, oamenii își încărcau imediat căruțele cu obiecte de primă necesitate și se grăbeau înspre adăposturi. La fel, evreii din

Rudzilów erau atenți la ce se întâmplă în Jedwabne. Incendiile erau frecvente, iar locuitorii din orașe învecinate, adeseori rude, împărtășeau aceeași soartă și împărțeau între ei aceleași resurse limitate.

Jedwabne a primit statut de oraș în 1736, deși la vremea respectivă se împliniseră deja cel puțin 300 de ani de la înființarea sa. Evreii veniseră în Jedwabne din Tykocin (Tiktin) și la început aparțineau de comunitatea evreiască de acolo. În 1770, când a fost construită frumoasa sinagogă de lemn din Jedwabne, în oraș locuiau 387 de evrei, reprezentând majoritatea unei populații de 450 de persoane. În pragul izbucnirii primului război mondial, populația din Jedwabne atinsese cea mai mare cotă numerică din toate timpurile, înregistrând aproximativ 3000 de locuitori. La scurt timp după aceasta, în 1916, numărul locuitorilor a scăzut la 700, ca rezultat al războiului și al politicii rusești de colonizare și deportare a evreilor (suspectați de simpatie pentru Puterile Centrale) din teritoriile aflate în imediata apropiere a liniei frontului.

După război, majoritatea celor deportați s-au întors în Jedwabne, iar orașul a început să se regenereze. Conform recensământului din 1931, populația acestuia se ridica la 2167 de locuitori, dintre care 60% se declarau evrei. Restul locuitorilor, ca și cei din *gmina* (cea mai mică unitate teritorial-administrativă) rurală înconjurătoare erau polonezi.

În 1933 în Jedwabne erau înregistrați oficial 144 de meșteșugari, incluzând 36 de croitori și 24 de cizmari. Serviciile curente și meșteșugărești erau în majoritate asigurate de evrei, și fără îndoială că mult mai mulți întreprindeau activități comerciale, dar erau prea săraci pentru a-și permite obținerea

licenței. „În orașul nostru”, își amintește Tsiporah Rothchild, „toată producția era obținută de pe urma eforturilor meșteșugarilor, ajutați de membrii familiei. Îmi amintesc că se muncea extraordinar de mult. Aryeh, fiul lui Reb Nachum Moishe Pyontkowski, s-a hotărât să refuze să mai muncească pentru tatăl său. Iar când Reb Nachum l-a lovit cu un bandaj metalic, Aryeh a strigat de durere și i-a spus tatălui său : «Sunt un socialist, nu vreau să fac ore suplimentare de noapte !»... În Jedwabne se găseau și «croitori sătești», oameni care plecau în alte sate căutând de lucru”³.

Negustorii și meșteșugarii itineranți făceau călătorii de luni de zile în căutare de slujbe avantajoase. Mulți dintre ei trebuie să se fi aflat pe drum în fiecare an. Comunitățile evreiești din această zonă obișnuiau să-și dea tot felul de porecle. Evreii din Radziłów, spre exemplu, erau numiți *Radzilower Kozes* – capre de Radziłów, o etichetare prietenească și ușor ironică ; evreii din Łomża erau porecliți *Lomzer Baaloonim*, adică pretențioși, plini de ei și oarecum dornici tot timpul de lux, confort și plăcere în ochii vecinilor lor ; evreii din Kolno erau cunoscuți sub numele de *Kolner Pekelach-Pekewach*, ceea ce însemna că erau cărăuși și înclinați să se plângă mult ; iar evreii din Jedwabne erau supranumiți *Jedwabne Krichers*, probabil din cauză că erau foarte activi, mișcându-se de colo-colo, și din cauză că erau foarte curioși⁴.

Tânăr fiind, Rabbi Jacob Baker și-a început educația religioasă la faimoasa Yeshiva din Łomża ; până la plecarea sa din Jedwabne s-a dedicat intens studiilor talmudice (*Yeshiva bokher*) și a purtat numele de Piekarz, „brutar” în polonă. Își amintește

cu drag de felul în care decurgeau în perioada anterioară războiului relațiile cu vecinii polonezi. Locuia împreună cu mama, bunica și cei doi frați ai săi destul de aproape de familia Sielawa. Ca mulți alți vecini, copiii familiei Piekarz scoteau din când în când apă, renumită ca fiind foarte bună, din fântâna familiei Sielawa. „Într-o seară de iarnă am văzut-o pe fata cea mică a familiei Sielawa aducându-i lui Reizele [bunica lui Jacob Baker] câteva coji de cartofi pentru vacă, pentru care aceasta din urmă i-a dat imediat în schimb un galon întreg de lapte. Semnalându-i mirat inechitatea schimbului, Reizele mi-a dat următoarea explicație: «După cât de mică a fost cantitatea de coji de cartofi ne putem da seama cât de puțină mâncare a avut această familie pentru cină»⁵. Un farmacist polonez în vârstă din Jedwabne, intervievat de Agnieszka Arnold la cincizeci de ani după război, își amintea, de asemenea, de bunele relații existente între vecinii polonezi și cei evrei: „Nu existau diferențe prea mari de opinie sau de altă natură, deoarece în acest orașel ei trăiau în bună înțelegere cu polonezii. Depindeau unii de alții. Toți se tutuiau, Janek, Icek... Viața de aici era, așa spune, oarecum idilică”⁶.

Contactul și interacțiunea dintre vecini erau intense. Și dacă undeva, în subteran, exista o oarecare înclinație spre prudență – evreii erau întotdeauna atenți la ostilitatea latentă a populației în mijlocul căreia trăiau, mai ales dat fiind faptul că întreaga regiune susținea cu putere partidul național-democrat⁷ –, confruntarea deschisă a fost evitată în perioada interbelică, iar câteva situații conflictuale care ar fi putut avea o evoluție periculoasă au fost, din fericire, atenuate.

Desigur, în repetate rânduri evreii se aflau în pericolul de a deveni victime ale izbucnirilor antisemite. În trecutul îndepărtat, când aristocrația se reunea periodic într-una dintre localități, cu mare alai de servitori și acoliți, de multe ori aveau loc scandaluri, beții ce culminau cu agresarea evreilor locali. Paștele, în timpul căruia preoții evocau în predici imaginea evreilor ca ucigași ai lui Dumnezeu, reprezenta un prilej etern pentru violente manifestări antisemite. Și bineînțeles că oricând puteau avea loc evenimente tragice din cauza unei simple coincidențe. În Jedwabne, spre exemplu, în 1934, o evreică a fost ucisă, iar câteva zile mai târziu, într-o zi de târg, într-unul dintre orașele învecinate, un țăran a fost împușcat și omorât. Începuse să circule oarecum zvonul că evreii din Jedwabne se răzbunaseră astfel pe polonezi. Jona Rothchild, principalul furnizor de componente metalice necesare pentru reconstrucția bisericii locale, notează în memoriile sale că amenințarea pogromului (pe care oamenii începuseră să îl presimtă cu nervozitate) a fost evitată după ce Rabbi Białostocki l-a vizitat pe preotul din Jedwabne, împreună cu însuși Rothchild.

Episodul este unul tipic, caracteristic existenței evreiești, care presupunea, printre altele, previziunea iminenței unui pogrom (la fel cum, în timpul celui de-al doilea război mondial, cei care trăiau în ghetouri știau cu mult înainte că urmează o *Aktion*). Evreii considerau că este de la sine înțeles faptul că, în asemenea situații, bunăvoința autorităților laice, dar și a celor religioase trebuia câștigată cu daruri, prin intermediul cărora să se evite o viitoare amenințare. Aceasta era o taxă în plus pe care evreii erau pregătiți să o plătească pentru protecție,

iar formele de autoguvernare comunitară evreiască (*kahal*) păstrau de secole obiceiul străngerii unor fonduri speciale destinate acestor scopuri⁸.

Până la izbucnirea războiului, Jedwabne era un oraș liniștit, iar viața evreilor de aici era puțin diferită de cea a conaționalilor din oricare alt oraș polonez, dacă nu chiar mai bună. Comunitatea evreiască nu a fost afectată de sciziuni semnificative sau conflicte prelungite. În Jedwabne se aflau puțini hasizi, însă autoritatea spirituală a comunității era recunoscută de toți în persoana unui rabin respectat, Avigdor Białostocki. Cu câțiva ani înainte de război, în oraș a fost numit un nou preot parohial, Marian Szumowski, simpatizant al partidului naționalist, însă, până atunci, Rabbi Białostocki și preotul catolic din Jedwabne s-au aflat în relații foarte bune⁹. În plus, printr-o coincidență favorabilă, comandantul poliției locale era o persoană cumsecade și cinstită, care menținea ordinea în oraș și îi urmărea pe scandalagii, neținând cont de convingerile lor politice sau de aspectele etnice. Apoi a început războiul.

Ocupația sovietică (1939-1941)

În 23 august 1939, la Moscova, Joachim von Ribbentrop și Vyacheslav Molotov – ministrul de externe al celui de-al Treilea Reich, respectiv ministrul de externe al URSS – au semnat Tratatul sovieto-german de neagresiune. În manualele de istorie este cunoscut sub numele de „Pactul Ribbentrop-Molotov”, deși, în esență, a fost o înțelegere între Hitler și Stalin. Pactul îi oferea lui Hitler posibilitatea declanșării celui de-al doilea război mondial. El putea de acum să înceapă în orice moment invadarea militară a Poloniei fără riscul ca Uniunea Sovietică să formeze la Est „un al doilea front” împotriva sa.

Prin clauza secretă anexată pactului, cei doi dictatori au ajuns la o înțelegere privind împărțirea teritoriilor care se aflau între cele două țări. „În caz de schimbare politico-teritorială la nivelul teritoriilor aparținând statului polon”, se spune în punctul 2 al Protocolului Secret, „sferele de interes dintre Germania și URSS vor fi împărțite aproximativ după o linie ce merge de-a lungul râurilor Narew, Vistula și San”*. Ca urmare, jumătate din teritoriul Poloniei a fost ocupată în septembrie 1939 de URSS¹. Armata lui Hitler a invadat Polonia pe 1 septembrie 1939,

---

* J. Carpentier, F. Lebrun, *Istoria Europei*, Humanitas, București, p. 402 (n.t.).

Iar Armata Roșie a trecut granița estică a Poloniei pe 17 septembrie 1939. În perioada imediat următoare, linia de demarcație „aproximativă” dintre cele două forțe ocupante a fost stabilită definitiv prin Tratatul de prietenie germano-sovietic asupra granițelor, semnat la Moscova în 28 septembrie.

După cum ne putem da seama, inițial a existat o oarecare confuzie în privința împărțirii teritoriului polonez, în sensul că nu era foarte clar care parte a Poloniei îi aparținea lui Hitler și care lui Stalin. Ca urmare, în toamna lui 1939, Jedwabne a fost pentru scurt timp ocupat de Wehrmacht și apoi cedat de către germani autorităților sovietice, respectându-se înțelegerea privind delimitarea teritorială între cele două forțe de ocupație.

Din moment ce evreii reprezentau peste jumătate din totalul populației orașului, cu siguranță că unii dintre ei au acceptat să lucreze în cadrul noii administrații, în cooperativele manufacturiere sau în cele ale comerțului de stat înființate de autoritățile sovietice. Un amplu raport, descriind istoria ținutului Łomża sub ocupație sovietică, alcătuit pe baza a 125 de chestionare completate de martori locali, la cererea Biroului de Istorie al Armatei Poloneze de Est (așa-numita Armată a lui Anders) (Biuro Historyczne Armii Andersa), include doar trei observații cu caracter general referitoare la evreii din Jedwabne, indicând că aceștia au susținut intens regimul sovietic². Raportul acoperă întreaga zonă, reflectând experiența de viață a aproximativ 170 000 de persoane. Doar 16 chestionare (din totalul de 125) au fost completate de foști locuitori din *gmina* Jedwabne. Din păcate, așadar, nu dispunem realmente de informații exacte și detaliate privind viața orașului Jedwabne la momentul respectiv³.

Nu avem însă nici un motiv să considerăm acest oraș unul cu un statut aparte, un loc în care relațiile dintre evrei și restul populației în timpul celor 21 de luni de ocupație sovietică să fi avut un caracter mai accentuat conflictual decât în altă parte. În cel mai detaliat studiu pe care l-am găsit asupra orașului, un fost director al Arhivei de Stat din Białystok și istoric al regiunii, Henryk Majecki, dă numele celor mai importanți cinci funcționari ai administrației sovietice din Jedwabne în această perioadă: „Președintele Consiliului Executiv de *raion* (cea mai mică unitate teritorial-administrativă) din Jedwabne era Danil Kireyevich Sukachov, un binecunoscut activist al Partidului Comunist din Bielorussia de Vest de dinainte de război”; primul secretar al comitetului *raional* de partid era Mark Timofeevich Rydachenko; membri ai secretariatului erau Piotr Ivanovich Bystrov și Dymitri Borisovich Ustilovski; și, în cele din urmă, Aleksandr Nikiforovich Malyshev era secretar al *Komsomol* (Organizația Tineretului Comunist)⁴. Jedwabne se afla foarte aproape de graniță și putem presupune că administrația locală și conducerea ei au fost încredințate de către sovietici personalului cu experiență adus din interiorul URSS, mai degrabă decât unor persoane din localitate.

După cum se știe din cele menționate anterior, locuitorii din teritoriile poloneze ocupate de sovietici în septembrie 1939 îi descriau adeseori pe evrei ca având o relație privilegiată cu ocupanții. În special martorii polonezi evocau primele lor întâlniri cu Armata Roșie ca fiind însoțite, chipurile, de izbucniri spontane de bucurie și de petreceri ale populației evreiești⁵. Am găsit doar o singură declarație care

Am oferit informații concrete privind modul în care populația din Jedwabne a întâmpinat armata sovietică în septembrie 1939. Din interviul filmat pe care Agnieszka Arnold l-a realizat cu fiica lui Bronisław Śleszyński, în hambarul căruia au fost arși evreii din Jedwabne în iulie 1941, aflăm următoarele :

Am fost martoră la intrarea sovieticilor în oraș. Au mers pe Strada Przyszczelska. Aici se afla o brutărie, iar un evreu și o evreică au scos în stradă o masă, acoperită cu o pânză roșie ; mai era și o familie de polonezi. Două familii de polonezi, pentru că aceștia erau comuniști de încă dinainte de război... Și astfel aceste trei familii i-au întâmpinat pe soldații sovietici cu pâine și cu sare. Asta am văzut. O pancartă mare era prinsă între două clădiri : „Bine ați venit”, scris cu litere mari, litere mari și albe. Astfel i-au primit împreună cu soțiile lor. Apoi, la piață, unde acum este un parc, armata a rupt rândurile. Aveam șaisprezece ani atunci, iar pe lângă mine acolo se aflau și copii. Numai copii, deoarece adulții nu au ieșit în stradă pentru a fi martori la asemenea evenimente ; le era frică și priveau de departe, dar copiii trebuia să fie peste tot. Ei bine, eu nu mai eram chiar un copil, dar am mers acolo ⁶.

Deși cu inadvertențe, această descriere prezintă o scenă tipică – oamenii au ieșit în stradă atunci când sovieticii au intrat în oraș ; în cea mai mare parte erau tineri plini de curiozitate, atât evrei, cât și non-evrei. Persistența stereotipului prin care se

atribuie evreilor o atitudine părtinitoare față de sovietici este foarte bine surprinsă într-un alt interviu înregistrat în Jedwabne de către Agnieszka Arnold, de data aceasta cu farmacistul local, o persoană mai în vârstă, care a încercat să explice ce a presupus colaborarea dintre evrei și administrația sovietică din Jedwabne : „Nu știu de existența unor dovezi în acest sens. Vă repet doar ceea ce era, ca să spun așa, un binecunoscut secret. Este ceea ce spunea lumea. Ei bine, cineva trebuia să o facă. Dar nu pot oferi garanții... Nu, nu am văzut pe nimeni făcând-o. Personal nu știu”⁷. Cu alte cuvinte, acesta era un stereotip, un clișeu, care putea fi confirmat de orice – de un grup de copii evrei mărșăluind cu veselie pe stradă sau de faptul că un evreu lucra la un oficiu poștal (i.e. o instituție oficială) ori de faptul că unii tineri evrei s-au adresat cu aroganță unui trecător sau unui client care stătea la rând într-un magazin. Desigur, existau „colaboratori” sau agenți NKVD printre evrei, dar, așa cum bine se știe, nu exclusiv printre evrei – iar în Jedwabne, așa cum vom afla în curând, *nici măcar în primul rând printre evrei*.

Într-o anumită privință, însă, *gmina* Jedwabne a avut o istorie aparte în comparație cu majoritatea zonelor aflate sub ocupație sovietică. Aici exista o organizație secretă anti-sovietică foarte numeroasă, care în 1940 a fost depistată de NKVD și distrusă. Mai întâi, cartierul general din pădurea Kobielno, aflată în apropiere, a fost asaltat de trupele NKVD, iar un număr considerabil de luptători din ambele tabere au fost uciși. După ce sovieticii au intrat în posesia tuturor documentelor aflate în Kobielno, s-au făcut numeroase arestări în toată regiunea.

Conform spuselor unui reputat istoric polonez, Tomasz Strzembosz, bine informat cu privire la evenimentul respectiv, în jur de 250 de persoane din vecinătatea orașelor Jedwabne, Radziłów și Wizna au fost închise cu această ocazie⁸. Mult mai mulți membri ai organizației, care se temeau pentru siguranța lor, au fugit și s-au ascuns în pădurile și mlaștinile din împrejurimi. Bineînțeles că un istoric care cercetează istoria violențelor care au avut loc în zonă ar vrea să afle dacă există o legătură între aceste două evenimente neobișnuite: anihilarea organizației secrete poloneze de către sovietici în iunie 1940 și uciderea în masă a evreilor în iulie 1941 de către polonezi⁹.

Pura coincidență face ca două mărturii importante păstrate din perioada respectivă să pună evenimentul într-o cu totul altă lumină. Caporalul Antoni Borawski din cătunul Witynie, aflat la câțiva kilometri de Jedwabne¹⁰, a lăsat în arhivele Biroului de Istorie al Armatei lui Anders (Biuro Historyczne Armii Andersa) o bogată biografie, „Biografia mea între 1940-1941”. Acesta fusese arestat pe 4 iulie, la aproximativ două săptămâni după înfruntarea armată din pădurea Kobielno, și a fost supus unui lung și dureros interogatoriu. A supraviețuit însă detenției și, în cele din urmă, a putut să istorisească povestea trădării care a permis poliției secrete să anihileze organizația poloneză. Iată care este versiunea lui Antoni Borawski, așa cum apare în biografia sa :

Din cartierul general făcea parte un camarad, Dąbrowski, care era din cătunul Kołodzieja. La început, Dąbrowski era un bun și exemplar

cetățean polonez. Furniza armament cartierului general, călătorea sute de kilometri până la Czerwony Bór, unde armata poloneză își lăsa echipamentul, și aducea arme automate și muniție; când nu le putea obține pe gratis, plătea atât cât își putea permite. Dąbrowski era gine-rele lui Wiśniewski din satul Bartki, iar Wiśniewski era unul dintre conducătorii de gmina sub sovie-tici, și astfel au făcut o înțelegere, ca ginere și socru, iar Wiśniewski i-a garantat că sovieticii nu îl vor aresta și pe el. Ca urmare, Dąbrowski a divulgat locul unde se afla cartierul general, care erau planurile acestuia și faptul că organi-zația se pregătea să-i atace pe sovietici și să-i dezarmeze. Apoi, Dąbrowski a părăsit cartierul general și în curând lucrurile au început să se lege; membrii organizației și-au dat seama că ceva rău se va întâmpla și au început să se mute în pădurile Augustów, dar au mai rămas două-zeci de persoane. Cinci mitraliere, cu muniția aferentă și o sută de grenade și carabine și tot ce mai era au fost duse în pădurea Augustów, iar consăteanul meu se afla încă la cartierul general. Au postat gărzi pe drumurile de unde pericolul amenința și au organizat o pază mai bună. Ce urmează? Dąbrowski l-a contactat pe socrul său, Wiśniewski, acesta a raportat la NKVD, iar NKVD-ul a dat alarma la Białystok. Nu la mult timp după aceea sovieticii au apărut cu patruzeci de camioane, pe care le-au parcat la zece kilometri distanță de pădure; au înconjurat pădurea și mlaștinile și au început să strângă cercul și să se apropie de cartierul general. Numai drumul care ducea înspre satul Chyliny mai era

liber ; santinela adormise, iar când s-a trezit, soarele răsărea și sovieticii se aflau la două sute de metri distanță ; a fugit trei sute de metri și a avertizat avanpostul, care a deschis focul. Era 22 iunie 1940. Sovieticii au atacat cu violență : nu s-au ascuns, ci au atacat avanpostul frontal, asemenea porcilor mistreți. Au suferit mari pierderi ; au declarat treizeci și șase de morți și nouăzeci de răniți. În tabăra noastră au fost șase morți și doi răniți ; două femei au fost, de asemenea, ucise.... Ce s-a întâmplat după lichidarea cartierului general din Kobielne ? L-am întrebat pe comandantul districtual ce să facem și el ne-a spus : Nu vă faceți griji, toate registrele și documentele au fost distruse, sovieticii nu au capturat nimic, nu ne amenință nici un pericol. După ce au lichidat cartierul general, au stat o săptămână întreagă în acest loc căutând arme și documente. Iar când sovieticii au atacat, oamenii noștri au luat în grabă documentele și le-au îngropat sub un tufiș aflat destul de aproape. Sovieticii au găsit toate documentele noastre, unde toți eram trecuți cu numele, prenumele și porecla și unde era scris ce a făcut fiecare. Imediat după ce au găsit registrul sovieticii au înconjurat toate cătunele unde se aflau membri ai organizației noastre, au arestat toți țăranii și au verificat lista : cei care erau pe listă au fost duși la închisoare, iar cei care nu erau au fost eliberați. Au început arestările în masă, așa că nu i-am așteptat să vină să ne aresteze și pe noi. De îndată ce s-a întunecat, toți membrii organizației am fugit la câțiva kilometri de casă și ne-am ascuns în fiecare noapte timp de două săptămâni ¹¹.

Borawski a reușit să stea ascuns până în 4 iulie. În mărturia sa el identifică în jur de șase trădători – pe unul l-a întâlnit față în față în închisoare în timpul unei confruntări regizate de anchetatori – și nici unul dintre ei nu este evreu. Directorul cooperativei unde era angajat Borawski, un anume Lewinowicz, se afla în Jedwabne atunci când Borawski a fost arestat. Acesta este singurul nume evreiesc și singura semnalare a implicării unui evreu în toată povestea¹².

Mai avem însă la dispoziție și un alt document. La începutul lui 1941, la circa șase luni după dezastrul de la Kobielno, șeful NKVD-ului din ținutul Białystok, colonelul Misiurev, a înaintat un memoriu către secretarul Comitetului din Białystok al CP(b)B (Partidul Comunist al Bolșevicilor din Bielorusia), un anume Popov. În acest raport, Misiurev a rezumat și a evaluat activitățile organizației poloneze secrete antisovietice din regiunea (*raionul*) Jedwabne, făcând și analiza metodelor antiinsurgente folosite de NKVD. Acesta scrie în raportul său, printre altele, că, la câțva timp după ce cartierul general din Kobielno a fost distrus, a fost proclamată o amnistie care-i viza pe toți membrii organizației secrete, cu condiția ca aceștia să se autodemaște și să iasă din ascunzătoare. Până în 25 decembrie, afirmă Misiurev, 106 persoane s-au folosit de această oportunitate. El continuă: „Din acest grup am recrutat douăzeci și cinci de persoane, care acum continuă să întreprindă activități de spionaj”¹³. O informație interesantă în sine. Ea trebuie însă ținută minte și pentru că va fi reluată la momentul potrivit într-o sursă cu totul diferită. În orice caz, evreii din Jedwabne nu au fost implicați în toată această poveste.

Izbucnirea războiului ruso-german și pogromul din Radziłów

Nu putem spune cu exactitate ce s-a petrecut în Jedwabne în cele aproximativ două săptămâni dintre izbucnirea în 22 iunie 1941 a războiului ruso-german și masacrarea evreilor din 10 iulie. Principala sursă de informație pentru această perioadă rămâne declarația lui Wasersztajn, la care se adaugă câteva comentarii făcute de alți martori. Un număr restrâns de persoane au fost ucise, însă principalele amenințări cu care evreii se confruntau la vremea respectivă erau agresiunile fizice, confiscarea bunurilor materiale și umilințele – se putea întâmpla ca unor bărbați luați de pe stradă să li se ceară, spre exemplu, să curețe latrinele cu mâinile goale¹.

Pe parcursul celor douăzeci de luni (septembrie 1939 – iunie 1941) de ocupație sovietică în regiune au existat multe victime în rândurile populației locale. Aceasta a fost supusă procesului de sovietizare, care a afectat, de altfel, toate naționalitățile și clasele sociale, însă cea mai intensă propagandă și cele mai puternice represiuni sovietice au fost îndreptate împotriva statului polon. Elitele locale au fost arestate sau deportate. Proprietatea privată a fost treptat preluată de autoritățile sovietice. O campanie puternică de secularizare a avut ca țintă toate instituțiile religioase și personalul aferent.

Prin urmare, în vara anului 1941, armata germană invadatoare a fost primită cu bucurie de populația locală (cu excepția evreilor, care se temeau mai mult de naziști decât de bolșevici), iar Jedwabne nu a reprezentat o excepție în acest sens².

În timpul procesului lui Józef Sobuta din 1953, acuzarea a încercat să stabilească circumstanțele în care a fost ucis Czesław Kupiecki, un comunist local. Kupiecki a lucrat în cadrul miliției sovietice, iar în vara anului 1941 a fost imediat demascată și denunțată germanilor, asemenea multor altor simpatizanți comuniști din toată regiunea. Deși nu se poate spune cu exactitate cine anume s-a făcut responsabil pentru capturarea lui Kupiecki, se pare că localnicii îi ajutau pe germani la identificarea și terorizarea victimelor încă de la începutul perioadei de ocupație. Astfel, pe 22 iunie 1941, Karol Bardoń³ a văzut în piața centrală din Jedwabne un grup de oameni plini de sânge care stăteau

cu mâinile sus, primul Kupiecki, fost voluntar în miliția sovietică, apoi Wiśniewski, fost președinte al sovietului rural, al treilea Wiśniewski, secretar al sovietului – ultimii doi erau frați, din cătunul Bartki, gmina Jedwabne, aflat la aproximativ zece kilometri de Jedwabne [fără îndoială unele și aceleași persoane cu cele menționate în declarația lui Borawski, redată mai sus] –, apoi trei evrei, unul dintre ei proprietarul brutăriei din Jedwabne, aflată pe colț, între piață și Strada Przestrzelska [probabil unul dintre cei care au salutat intrarea soldaților sovietici în septembrie 1939]. Încă doi pe care nu i-am recunoscut. Acești șase indivizi plini de sânge erau

*înconjurați de germani. În fața germanilor, înarmați cu ciomege, se aflau câțiva civili, cărora un german le striga : Nu îi ucideți dintr-o dată. Încet, lăsați-i să sufere. Nu i-am recunoscut pe civilii care îi băteau, din cauză că și ei, la rândul lor, erau înconjurați de un grup de germani*⁴.

Teroarea ce domnea printre evreii din Jedwabne creștea cu fiecare zi, în primul rând alimentată de zvonurile despre pogromurile și crimele care avuseseră deja loc în apropiere. Un evreu din Radziłów, Menachem Finkelsztajn, declară că pe 7 iulie 1941 în jur de 1500 de evrei au fost uciși în satul său natal. Cu două zile înainte, pe 5 iulie, în Wąsosz, aflat în apropiere, fuseseră uciși 1200. Finkelsztajn notează, de asemenea, că, în Jedwabne, în timpul unui pogrom care a durat trei zile, au fost uciși în jur de 3300 de evrei. Autorii acestor atrocități ce se petreceau cu acordul germanilor erau, conform acestuia, „răufăcătorii locali”. Se poate ca Finkelsztajn aproape să fi dublat aceste cifre : într-o amplă mărturie pe care o voi cita mai jos, nestenografiată și păstrată împreună cu cealaltă mărturie a sa la Institutul Evreiesc de Istorie (ŻIH), el vorbește de un număr de 800 de evrei, victime ale pogromului din Radziłów, și nu de 1500. Și în privința victimelor din Jedwabne estimările sale sunt mult prea ridicate. Însă cifrele date de el sunt cu adevărat grăitoare în ceea ce privește dramatismul evenimentelor – au fost uciși sute de oameni, și nu doar câteva zeci

⁵.

În 22 iunie 1941, locuitorii satului Radziłów, ținutul Grajewo, au fost treziți de zgomotul

asurzitor al barajului de artilerie. La orizont, din direcția frontierei germane aflate la numai douăzeci de kilometri distanță, se ridicau nori imenși de praf și de fum, semn că se petrecea ceva important. Știrea despre izbucnirea războiului dintre Uniunea Sovietică și Germania hitle-ristă s-a răspândit cu repeziciune. Cei opt sute de locuitori evrei ai satului au înțeles imediat gravitatea situației. Faptul că un dușman însetat de sânge se afla atât de aproape a îngrozit pe toată lumea...

Pe data de 23 câțiva evrei au reușit să se refugieze la Białyſtok. Toți ceilalți locuitori evrei au părăsit orașul, îndreptându-se spre câmpurile sau cătunurile din apropiere pentru a evita o primă întâlnire cu inamicul însetat de sânge, ale cărui planuri criminale împotriva evreilor erau foarte bine cunoscute. Țăranii s-au purtat îngrozitor cu evreii. Nu le-au permis evreilor să se adăpostească nici măcar în curțile gospodăriilor lor. În aceeași zi în care au sosit germanii, țăranii i-au alungat pe evrei, înjurându-i și amenințându-i. Polonezii din vecinătate îi batjocoreau pe evreii înspăimântați și, dându-le târcoale, le spuneau întruna : „Acum Iuda va fi nimicit” [Teraz będzie rżnij Jude]. Populația poloneză a recurs imediat la acțiuni care să fie pe placul germanilor. În semn de respect față de armata germană, au construit un arc de triumf, decorat cu o zvastică, un portret al lui Hitler și o inscripție : „Trăiască armata germană, care ne-a eliberat de sub jugul evreiesc !”. Prima întrebare pe care au pus-o agresorii a fost : E voie să-i ucidem pe evrei ? Bineînțeles că germanii au dat un răspuns

pozitiv. Imediat după aceasta au început să îi persecute pe evrei. Au început să spună tot felul de lucruri false despre aceștia, instigându-i pe germani împotriva lor. Germanii respectivi i-au bătut fără milă pe evrei și le-au confiscat proprietățile, după care au dat o parte din bunurile furate polonezilor. Au propus apoi un slogan: „Nu vindeți nimic de mâncare evreilor”. Și astfel situația acestora s-a înrăutățit și mai mult. Pentru a-i oprima și mai mult, germanii le-au luat evreilor vacile și le-au dat polonezilor. Era, de asemenea, cunoscut faptul că răufăcătorii polonezi au ucis o tânără evreică, i-au tăiat capul cu fierăstrăul și i-au aruncat corpul, cu picioarele înainte, în mlaștină....

Pe data de 24, germanii le-au ordonat tuturor bărbaților să se adune lângă sinagogă. Oamenii au înțeles imediat ce însemna asta. Au început să fugă din oraș, dar polonezii păzeau toate drumurile, aducându-i înapoi pe fugari. Doar câțiva au reușit să scape, iar printre aceștia mă număram și eu împreună cu tatăl meu. Între timp, soldații germani începuseră să dea lecții de „bună purtare” evreilor. La aceste „lecții”, polonezii asistau în număr mare.

Soldații le-au ordonat evreilor să aducă toate cărțile sfinte și toate exemplarele din Tora de la sinagogă și din casa de rugăciune și să le dea foc. La refuzul acestora, germanii le-au ordonat să desfacă manuscrisele Tora și să le imbibe cu petrol lampant, după care le-au dat foc. Le-au cerut evreilor să cânte și să danseze în jurul imensei grămezi arzânde. În jurul evreilor care dansau s-a strâns o mulțime batjocoritoare, care

îi lovea fără nici un fel de reținere. După ce cărțile sfinte au ars complet, i-au înhămat pe evrei la căruțe și le-au cerut să le tragă după ei, lovindu-i în tot acest timp cu bestialitate. Evreii a trebuit să umble așa prin tot orașul. Deseori se făceau auzite strigăte de durere. Dar alături de acestea puteau fi auzite și strigătele de bucurie ale sadicilor polonezi și germani care stăteau în căruțele respective. Polonezii și germanii i-au chinuit astfel pe evrei, până când i-au adus la un râu mic și mlăștinos de lângă oraș. Acolo evreilor li s-a cerut să se dezbrace complet și să intre până la gât în mlaștină. Cei bolnavi și bătrâni, care nu au putut urma aceste ordine bestiale, au fost bătuți și aruncați în mlaștini chiar mai adânci.

...Din această zi a început pentru evrei un lung șir de chinuri și suferințe. Polonezii erau principalii torționari, bătând fără milă bărbați, femei și copii, fără a ține cont de vârstă. De asemenea, îi aduceau pe germani ori de câte ori aveau ocazia, insinuând tot felul de lucruri. Astfel, pe 26 iunie, vineri seara, au trimis un grup de soldați germani la noi acasă. Asemenea animalelor sălbatice, torționarii s-au împrăștiat peste tot prin casă scotocind și aruncând încoace și încolo tot ce le cădea în mâini. Tot ce era de valoare era încărcat în căruțele care așteptau în fața casei. Plesneau de bucurie. Au călcat în picioare, cu cizmele lor grele, diverse obiecte din gospodărie, pe care înainte le izbiseră de pământ; au aruncat afară din casă și alimente și au turnat apoi peste ele petrol lampant.

Germanii erau însoțiți de polonezi, al căror conducător, Henryk Dziekoński, va ieși în evidență și el mai târziu prin cruzime. Acesta a distrus totul cu și mai mare ferocitate. A spart mese, dulapuri și candelabre. După ce au terminat de distrus lucrurile din casă, au început să-l bată pe tatăl meu. Ne era imposibil să fugim, deoarece casa era înconjurată de soldați...

Mult mai dureroasă decât pagubele și rănilor suferite în acea seară a fost conștientizarea faptului că situația noastră era mult mai rea decât părea, dat fiind că populația poloneză avea o atitudine ostilă față de evrei. Iar polonezii deveneau din ce în ce mai activi și mai îndrăzneți în ceea ce privește persecuțiile.

În dimineața următoare, un grup de cetățeni importanți ai orașului au venit la noi acasă, însoțiți de cunoștința noastră Wolf Szlepen [?], care era un bine cunoscut activist și purtător de cuvânt sionist; toată lumea încerca în zadar să ne consoleze. Nu era nici o soluție. Știrile politice erau copleșitoare... Deși cu toții eram convinși de faptul că germanii vor fi înfrânți, era foarte clar că războiul va dura mult timp. Cine îi va putea supraviețui? Evreii erau asemenea unui miel fără apărare în mijlocul unei haite de lupi. Oricine își putea da seama, plutea în aer, că polonezii se pregăteau de un pogrom. De aceea am fost cu toții de acord ca mama mea să meargă și să discute cu preotul local, Aleksander Dolegowski, pe care îl cunoșteam bine. Doream ca acesta, în calitate sa de lider spiritual al comunității, să îi convingă pe credincioși să nu ia parte la persecuția evreilor. Dar cât de mare

a fost dezamăgirea noastră când preotul a răspuns cu furie astfel : „Este bine cunoscut faptul că toți evreii, de la cei mai tineri până la cei de șaizeci de ani, sunt comuniști” și a spus că nu avea nici un fel de interes în a-i apăra. Mama mea a încercat să îi arate că atitudinea lui era greșită ; chiar dacă cineva merita să fie pedepsit, femeile și copiii erau cu siguranță nevinovați. A făcut apel la conștiința lui, rugându-l să aibă milă și să oprească o mulțime condusă de instincte animalice, gata să comită tot felul de atrocități care în viitor vor fi cu siguranță o rușine pentru națiunea poloneză, deoarece situația politică respectivă nu va rămâne pentru totdeauna aceeași. Preotul nu a fost însă impresionat și, în cele din urmă, a răspuns că nu poate spune nimic bun despre evrei, deoarece credincioșii săi l-ar discredita. Același răspuns a fost primit din partea tuturor celorlalți cetățeni creștini de vază ai orașului, la care evreii au apelat pentru a le cere să intervină în rezolvarea problemei.

Consecințele acestor refuzuri nu s-au lăsat mult așteptate. Chiar în ziua următoare au fost înființate detașamente formate din tineri polonezi : frații Kosmaczewski, Józef Anton și Leon, Feliks Mordaszewicz, Kosak, Ludwik Weszczewski [?] și alții, care le-au produs evreilor înspăimântați multă suferință fizică și psihică. De dimineața până seara îi tot duceau pe evreii bătrâni, forțându-i să care în spate cărțile sacre, la râul din apropiere. Grupuri de femei, bărbați și copii, toți creștini, îi forțau să mărșăluiască astfel. O dată ajunși la râu, evreii trebuia să-și arunce cărțile în apă, să se întindă la pământ, să se

ridice, să-și ascundă capetele, să înoate sau să facă alte exerciții stupide. Spectatorii râdeau zgomotos și aplaudau. Criminalii își supravegheau victimele și le loveau fără milă dacă nu le executau ordinele. Au luat, de asemenea, femei și fete și le-au ordonat să intre în râu.

La întoarcere, detașamentele înarmate cu pari și drugi de fier i-au înconjurat pe evreii obosiți, mai mult morți decât vii, și i-au bătut. Iar când unul dintre cei torturați protesta, refuzând să se supună ordinelor, amenințându-i și înjurându-i, spunându-le că vor da socoteală în curând pentru faptele lor, era bătut până își pierdea cunoștința. După căderea nopții, aceste detașamente îi luau cu asalt pe evrei chiar în casele lor, spărgându-le ferestrele și ușile. Îi scoteau afară și îi băteau până când aceștia cădeau plini de sânge și își pierdeau cunoștința. Nici măcar femeile și copiii ori lăuzele nu erau scutite de acest tratament. Din când în când, îi luau pe evrei din casele lor și îi duceau în piața publică, unde îi băteau. Țipetele erau insuportabile. Cei torturați erau înconjurați de o mulțime de bărbați, femei și copii polonezi care râdeau de victimele nenorocite prăbușindu-se la pământ sub loviturile agresorilor. Ca urmare a acestor orgii, mulți evrei erau răniți sau se îmbolnăveau mortal. Iar numărul lor creștea cu fiecare zi. Singurul medic polonez care se afla în oraș, Jan Mazurek, a refuzat să acorde asistență medicală celor bătuți.

Situația se înrăutățea zi după zi. Populația evreiască devenise o jucărie în mâinile polonezilor. Nu mai existau autoritățile germane, deoarece armata plecase și nu încredințase puterea nimănui.

Cel care avea o anumită influență și menținea oarecum ordinea era preotul, care intermedia relațiile dintre creștini. Evreii nu erau pur și simplu lipsiți de importanță; propaganda a început să vină din partea membrilor marcanți ai societății poloneze, care au influențat mulțimea și i-au inculcat ideea că este timpul să rezolve niște răfuiele mai vechi cu aceia care l-au ucis pe Iisus Christos, cu aceia care foloseau sânge creștin pentru mața* și cu aceia care reprezintă originea răului în lume – evreii. Este timpul să curățăm Polonia de această ciumă și de acești exploataatori. Sămânța urii a fost sădită pe un teren bine pregătit de către cler timp de mulți ani de zile.

Mulțimea sălbatică și însetată de sânge a privit toată această poveste ca pe o provocare pe care i-o oferea istoria – ca să scape de evrei. Iar dorința de a prelua bogățiile evreilor i-a incitat și mai mult.

Polonezii dețineau controlul, din moment ce nici un german nu era prezent. Duminică, 6 iulie, la amiază, o mulțime de polonezi din orașul învecinat Wąsosz au venit în Radziłów. S-a aflat imediat că cei care sosiseră în oraș îi ucisese înaintea, folosindu-se de țevi [?] și cuțite, pe toți evreii din orașul lor, fără a cruța măcar femeile sau copiii. S-a instituit o panică teribilă. Oamenii au înțeles că acesta era un semn tragic al distrugerii. Imediat, toți evreii, de la copii la bătrâni, au fugit din oraș, căutând adăpost pe câmpurile și în pădurile învecinate. Nici un creștin nu a adăpostit vreun evreu în casa sa și nici nu a

---

* Azimă, pâine nedospită care se mănâncă în timpul sărbătorii de Pesah (n.t.).

oferit vreun ajutor. Și familia noastră a fugit pe câmp, iar când s-a întunecat ne-am ascuns într-un lan de grâu. Târziu în noapte, am auzit niște chemări stinse după ajutor. Ne-am mascat prezența cât de bine am putut, înțelegând că în locul din care veneau acele sunete se decidea soarta unui evreu. Strigătele au devenit din ce în ce mai stinse, după care s-au potolit. Nici unul dintre noi nu a scos nici un cuvânt atunci, deși aveam atât de multe să ne spunem; era însă mai bine să păstrăm tăcerea, din moment ce nici unul dintre noi nu putea spune nimic care să ne ridice moralul. Eram siguri că fuseseră uciși câțiva evrei. Cine i-a ucis? Criminali polonezi, persoane din lumea interlopă, oameni conduși de instincte animalice înspre crimă și jaf, formați timp de decenii întregi de un cler reacționar, care le-a susținut existența prin predicarea urii rasiale. De ce? Ce rău făcuserăm? Aceasta era cea mai dureroasă întrebare, care ne accentua și mai mult suferința, însă nu aveam cui să ne plângem. În fața cui să ne susținem nevinovăția și marea nedreptate pe care istoria ne-o așezase în cale? Dimineaua polonezii au răspândit știrea că ucigașii din Wąsosz au fost alungați și că evreii se puteau întoarce la casele lor în siguranță. Extenuați, au pornit toți pe marginea câmpului înspre oraș, crezând că știrea era adevărată, dar s-au cutremurat în fața imaginii oribile ce li se deschidea privirii pe măsură ce se apropiau.

În vecinătatea orașului fuseseră aduse cadavrele lui Moses Reznel [?] și al fiicei acestuia (cei pe

care îi auziserăm gemând în timp ce erau uciși). Apoi cele două cadavre au fost duse în piață, unde, mai târziu, a avut loc execuția tuturor evreilor. Ca și cum ar fi fost martorii unui miracol, toți polonezii, de la copii la vârstnici, bărbați și femei, alergau, iar pe fața lor se citea bucurie, să vadă victimele ucise în bătaie de criminalii polonezi. Înainte de îngropare, fata a deschis ochii și s-a ridicat în capul oaselor – era limpede că, în urma bătăii, își pierduse doar cunoștința –, dar criminalii nu au dat atenție acestui fapt și au îngropat-o de vie alături de tatăl ei.

În fața noilor autorități municipale poloneze, alcătuite din preot, doctor, un fost secretar de gmina, Stanisław Grzymkowski, și alți câțiva polonezi cu rol important în comunitate, a fost trimisă o delegație care să pledeze pentru oprirea populației de la asemenea acte de violență. Aceștia le-au răspuns evreilor că nu îi pot ajuta și i-au trimis să negocieze cu persoane din lumea interlopă. La rândul lor, acestea le-au răspuns evreilor că trebuie să îi recompenseze și atunci toate viețile vor fi cruțate. Gândindu-se că aceasta ar putea fi ultima lor șansă, evreii au început să îi aducă lui Wolf Szlepen [?] diferite lucruri de valoare: porțelanuri, costume de haine, mașini de cusut [?], daruri din argint și aur; au promis, de asemenea, să renunțe și la ultimele vaci pe care le mai aveau și pe care le ascunseseră. Totul nu era însă decât o farsă pusă la cale de criminali. Soarta evreilor din Radziłów fusese deja pecetluită. Așa cum s-a aflat mai târziu, populația poloneză știa cu o zi înainte când vor fi lichidați evreii și prin ce metode. Dar nimeni...

De aici lipsește o jumătate de coală de hârtie pe care Finkelsztajn a notat concluziile sale cu privire la cele rememorate despre uciderea în masă a evreilor din Radziłów. Următoarea foaie, ultima, a fost păstrată intactă :

Cât de îngrozitoare au fost cele întâmplare se poate deduce din declarația germanilor conform căreia polonezii au întrecut măsura. Sosirea germanilor a salvat optsprezece evrei care reușiseră să se ascundă în timpul pogromului. Printre ei se afla un băiat de opt ani, care fusese deja îngropat, dar care își revenise la viață și se dezgropase singur.... În acest fel a fost ștearsă de pe suprafața pământului, după cinci sute de ani de existență, comunitatea evreiască din Radziów. O dată cu evreii tot ce era evreiesc în oraș a fost distrus : sala de studiu, sinagoga și cimitirul⁶.

Povestea istorisită de Finkelsztajn a fost în mod neașteptat confirmată șaiszeci de ani mai târziu. În iulie 2000, un locuitor în vârstă din Radziłów care a dorit să rămână anonim a vorbit despre pogrom : „Nici în această zi [când a avut loc pogromul], și nici în ziua precedentă nu am văzut nici un german venind în Radziłów. Un jandarm stătea la balcon și privea scena. Însă oamenii noștri au făcut-o. De fapt, cu o zi înainte, duminică, 6 iulie, o mulțime de oameni din Wąsosz, unde avusese loc un pogrom cu o zi înainte, au venit în Radziłów în căruțe trase de cai”. Stanisław Ramotowski, un alt polonez mai vârstnic care trăia în apropiere de Radziłów, intervievat cu aceeași ocazie, confirmă faptul că oamenii știau cu o zi înainte despre pogromul ce

urma să aibă loc. El fusese înștiințat de un anume Malinowski din Czerwonki și astfel a putut să-și prevină și salveze câțiva dintre prietenii evrei, inclusiv o femeie cu care mai târziu s-a căsătorit⁷.

Ca urmare a acestor pogromuri, mulți evrei din satele învecinate, incluzându-l aici și pe unul dintre interlocutorii mei, Wiktor Nielawicki, și-au căutat în acele zile adăpost în Jedwabne. Nielawicki era din Wizna, unde germanii, imediat după ce au intrat, au executat zeci de bărbați evrei. Dar, cum evreii din Wizna nu erau hasizi și nu se deosebeau prea mult de vecinii lor polonezi, călăii germani au avut nevoie de ajutorul localnicilor polonezi pentru a-și identifica victimele. În acest fel, în jur de șaptezeci de bărbați evrei au fost ridicați din câteva case care mai rămăseseră în picioare după bombardamentul german – lângă piața centrală a orașului, unde se adunaseră evreii – și duși spre a fi împușcați în șanțul din apropiere. Alți doisprezece, care trăiau în casa unui fierar aflată pe strada Srebrowska, unde mai multe familii de evrei își găsiseră adăpost, au fost împușcați pe loc. Evreii alergau înnebuniți dintr-un loc în altul, căutând un adăpost cât mai sigur, și mulți au sfârșit prin a ajunge în Jedwabne.

Printre aceștia se număra și Nielawicki, care, împreună cu părinții săi, s-a mutat temporar în casa unchiului său, Pecynowicz. „În Jedwabne era încă liniște”, scrie acesta în volumul care reunește mărturiile membrilor comunității evreiești din Jedwabne. Lideri ai comunității evreiești din Jedwabne i-au trimis episcopului catolic de Łomża sfeșnice de argint și au căutat să se asigure că acesta nu va permite să aibă loc un pogrom în Jedwabne și că va interveni în fața germanilor în

folosul comunității evreiești. «Da, episcopul s-a ținut pentru o vreme de cuvânt. Însă evreii au avut prea multă încredere în promisiunea acestuia și au refuzat să ia în seamă avertismentele repetate care veneau din partea vecinilor non-evrei ce le erau prieteni. Unchiul meu și Elyahu, fratele foarte bogat al acestuia, nu m-au crezut când le-am spus ce s-a întâmplat în Wizno. „Și chiar dacă asta s-ar fi întâmplat acolo”, mi-au spus, „aici în Yedwabne noi suntem în siguranță, pentru că episcopul ne-a promis că ne protejează»”⁸.

Preliminarii

Între timp, se constituiau autoritățile municipale din Jedwabne. Marian Karolak a devenit primar, iar printre cei mai apropiați colaboratori ai săi putem identifica pe un anume Wasilewski și pe Józef Sobuta¹. Nu putem spune cu exactitate cu ce se ocupau în acele zile autoritățile municipale, pe lângă faptul recunoscut că s-au consultat cu germanii și că în cele din urmă au dus la îndeplinire uciderea în masă a evreilor din Jedwabne.

Localnicii știau cu mult înainte ce urma să se întâmple (la fel cum știuseră ce urma să se întâmple în Radziłów). Atât Dvojra Pecynowicz, vărul lui Nieławicki, cât și Mietek Olszewicz (unul dintre cei șapte evrei menționați în declarația lui Wasersztajn, care au fost mai târziu ascunși de familia Wyrzykowski) au fost avertizați de prietenii lor polonezi în legătură cu iminența catastrofei. Când Nieławicki, în vârstă de șaisprezece ani, și-a îndemnat unchii să țină cont de aceste avertismente și să se ascundă, aceștia nu l-au ascultat, subliniind faptul că trăiau deja de doi ani în Varșovia sub ocupație germană, și l-au luat în răspăr spunându-i că vorbește prostii. Mulți dintre localnici trebuie însă să fi știut dinainte de iminența pogromului, căci altfel țăranii din cătunele învecinate nu ar fi plecat înspre Jedwabne încă din zori în 10 iulie, ca și cum ar fi fost o zi de târg (ceea ce nu era)².

Masacrarea evreilor din Jedwabne în 10 iulie 1941 a fost coordonată de primarul oraşului, Marian Karolak. Numele său apare, practic, în fiecare depozitie. Acesta a dat ordine altora sau chiar s-a implicat efectiv în acţiunile care au avut loc pe tot parcursul pogromului. El este cu siguranţă spiritul malefic al acestei tragedii. Câteva alte persoane care au ieşit în evidenţă în calitate de lideri în acea zi făceau, de asemenea, parte din consiliul orăşenesc. Unul dintre cei care păzeau drumurile de acces, Mieczysław Gerward, a spus foarte simplu: „Întreg consiliul orăşenesc a participat la uciderea evreilor”³.

Este imposibil de stabilit cu certitudine cui a aparţinut iniţiativa –germanilor (aşa cum susţine Wąsersztajn: „un asemenea ordin a fost dat de germani”) sau membrilor consiliului orăşenesc din Jedwabne. Un aspect asupra căruia trebuie reflectat, din moment ce ambele părţi au ajuns relativ repede la un consens privind uciderea evreilor şi metoda punerii ei în practică. „La instrucţiunile fratelui meu, Zygmunt Laudański, m-am dus să lucrez pentru jandarmeria din Jedwabne”, declară Jerzy Laudański, unul dintre cei mai tineri (abia dacă împlinise nouăsprezece ani) şi cei mai cruzi participanţi la evenimente,

*iar în 1941 patru sau cinci agenţi Gestapo au venit cu un taxi şi au început să stea de vorbă la primărie; nu ştiu despre ce vorbeau. După ceva timp, Karolak Marian ne-a spus nouă, polonezilor, să chemăm toţi cetăţenii polonezi la primărie. Apoi le-a ordonat acestora să-i strângă pe toţi evreii în piaţă, pare-se pentru lucru, şi ca urmare asta s-a făcut. Atunci am participat şi eu la adunarea evreilor în piaţă*⁴.

Prezența celor de la Gestapo în Jedwabne este confirmată de mai multe surse. Acestea însă nu se potrivesc în privința informațiilor de detaliu – spre exemplu, germanii au venit în aceeași zi cu pogromul sau cu o zi înainte? „Înainte de declanșarea uciderii în masă”, scrie Karol Bardoń, „am văzut în fața primăriei din Jedwabne câțiva agenți Gestapo, dar nu îmi aduc aminte dacă asta se întâmpla în ziua în care a avut loc uciderea în masă sau cu o zi înainte”⁵. Faptul că membrii consiliului orășenesc au semnat un fel de „înțelegere cu Gestapo-ul” în legătură cu arderea evreilor este confirmat de Henryk Krystowczyk, care nu fusese martor la evenimente și, ca urmare, repeta ceea ce auzise „de la diverse persoane”⁶. Însă nu ne putem aștepta să aflăm ceva în legătură cu această înțelegere de la nici unul dintre martorii oculari sau participanți, din moment ce singurul membru al consiliului orășenesc care a lăsat o depoziție este Józef Sobuta, iar mărturia sa nu ne ajută prea mult în acest sens. În orice caz, este limpede că atât germanii, cât și membrii consiliului orășenesc au fost de acord cu uciderea evreilor din Jedwabne.

Detaliile înțelegerii constituie o problemă secundară. Intențiile criminale îndreptate împotriva vecinilor evrei s-au manifestat în rândul populației polone din Jedwabne nu doar verbal, atunci când membrii consiliului discutau cu germanii, ci și prin fapte comise de locuitorii orașului. După toate probabilitățile, autorităților municipale le-a fost pusă la dispoziție o anumită perioadă de timp – opt ore, dacă am lua *ad litteram* muștrarea plină de furie a comandantului jandarmeriei, citată mai jos – să facă ce vor cu evreii⁷. Iată însă ce am dori să știm,

totuși, cât mai precis : Care a fost exact rolul pe care l-au jucat germanii în masacrarea evreilor ? Câți se aflau în oraș în ziua respectivă și ce anume au făcut ?

În Jedwabne exista un avanpost de jandarmi germani, format din unsprezece oameni⁸. Putem, de asemenea, deduce din diferite surse de informare că un grup de agenți Gestapo au sosit în oraș cu un taxi fie în acea zi, fie cu o zi înainte. Conform lui Józef Żyluk „lucrurile s-au petrecut în felul următor : coseam iarba, iar primarul din Jedwabne, Karolak, a venit la mine pe pajiște și mi-a spus să mergem și să-i aducem pe toți evreii în piață. Și astfel am mers împreună”⁹.

În sursele pe care le-am avut la dispoziție, cuvântul „jandarmi” (sau, de fapt, mult mai frecvent „un jandarm”) apare în explicația ce descrie împrejurările care i-au determinat pe câțiva dintre acuzații procesului Ramotowski să-și facă apariția în piață sau lângă hambar. Astfel, într-o declarație ce nu iese în nici un fel din tipare, Czesław Lipiński mărturisește în fața curții cum Jurek Laudański, Eugeniusz Kalinowski și „un german” au venit după el și cum, împreună cu aceștia, a plecat să participe la strângerea evreilor în piață¹⁰ ; pe Feliks Tarnacki l-au vizitat Karolak și Wasilewski, care, „împreună cu un agent Gestapo [m-]au alungat înspre piață” și i-au spus să-i păzească pe evrei¹¹. Un jandarm i-a spus la un moment dat lui Miciura, care în ziua respectivă lucra ca tâmplar la avanpostul de jandarmi, „să meargă în piață pentru a-i păzi pe evrei”. Acesta este singurul caz în care un singur jandarm ordonă cuiva să se implice în acțiune. În toate celelalte cazuri, jandarmul apare întotdeauna patrulând în compania unora dintre membrii consiliului orașenesc¹².

Să încercăm să înțelegem contextul mai larg în care au avut loc crimele. La vremea respectivă, cei care hotărau fără drept de apel cine trăiește și cine moare în Jedwabne erau germanii. Nici o activitate organizată nu putea să aibă loc fără consimțământul lor¹³. Ei erau singurii care puteau decide care va fi soarta evreilor. Ei erau aceia cărora le stătea în putere să pună capăt în orice moment pogromului și crimelor. Dar nu au ales să intervină. Dacă au sugerat că unele familii evreiești ar trebui cruțate, cu siguranță că nu au făcut-o cu toată convingerea, pentru că toți evreii care au căzut în mâinile criminalilor au fost, în cele din urmă, uciși. Și, ca o ironie a sorții, cel mai sigur loc din oraș pentru evrei a fost în acea zi avanpostul german de jandarmi, iar câțiva dintre evrei au supraviețuit doar pentru că se nimeriseră acolo în momentul respectiv. Este, de asemenea, limpede că, dacă Jedwabne nu ar fi fost ocupat de germani, evreii nu ar fi fost uciși de vecinii lor. Și nu e vorba aici de o observație nejustificată – tragedia comunității evreiești din Jedwabne nu este altceva decât un episod din războiul criminal pe care Hitler l-a dus împotriva tuturor evreilor. Iar în ceea ce privește participarea directă a germanilor la uciderea în masă a evreilor din Jedwabne, pe 10 iulie 1941, trebuie, totuși, să recunoaștem că ea s-a redus la a face fotografii.

Cine i-a ucis pe evreii din Jedwabne?

Edward Śleszyński : „În hambarul tatălui meu, Bronisław Śleszyński, au fost arși mulți evrei. Nu am văzut asta cu ochii mei, pentru că mă aflam la brutărie în acea zi, dar știu de la oameni care locuiau în Jedwabne la vremea respectivă că polonezii au fost autorii. Germanii nu au făcut altceva decât să fotografieze”¹. Bolesław Ramotowski : „Vreau să subliniez faptul că germanii nu au participat la uciderea evreilor ; ei doar au stat deoparte și i-au fotografiat pe polonezi în timp ce îi batjocoreau și chinuiau pe evrei”². Mieczysław Gerward : „Polonezii i-au ucis pe evrei”³.

Julia Sokołowska lucra la vremea respectivă ca bucătăreasă la jandarmerie. Supusă interogatoriului, în timpul investigațiilor pentru cazul Ramotowski, pe 11 ianuarie 1949, ea a făcut următoarea declarație :

În 1941, la câteva zile după ce armata germană de ocupație a intrat pe teritoriul polonez, locuitorii orașului Jedwabne, împreună cu germanii, au început să-i ucidă pe evreii care trăiau în Jedwabne, numărul celor uciși depășind o mie cinci sute de persoane de naționalitate iudaică. Subliniez faptul că eu nu am văzut nici un german bătându-i pe evrei. Germanii chiar au adus trei femei la

*jandarmerie și ne-au spus să avem grijă ca ele să nu fie ucise, așa că eu le-am încuiat într-o încăpere și i-am dat cheia jandarmului care îmi spusese să le închid acolo, iar acesta mi-a ordonat să le dau ceva de mâncare, așa că am pregătit ceva și le-am dus să mănânce. Când totul s-a terminat și lucrurile au revenit la normal, acestor evreice li s-a dat drumul, iar ele au locuit într-o casă de lângă jandarmerie și au venit să lucreze la avanpostul de jandarmi. Germanii nu i-au bătut pe evrei ; populația poloneză i-a masacrat cu bestialitate pe evrei, în timp ce germanii doar au stat deoparte și au făcut fotografii, iar mai târziu au arătat cum i-au ucis polonezii pe evrei*⁴.

Sokołowska enumeră apoi cincisprezece nume de persoane sau familii (tați și fii, spre exemplu, sau frați) care au participat efectiv la masacru. Ea indică cine anume i-a bătut pe evrei cu bâte de lemn și cine cu [bastoane de] cauciuc ; și mai adaugă un detaliu interesant în legătură cu implicarea germanilor în evenimentele acelei zile : „Lucram la vremea respectivă ca bucătăreasă la jandarmerie și am văzut cum Eugeniusz Kalinowski s-a apropiat de comandantul jandarmilor cerându-i arme pentru că «ei» nu au vrut să plece – nu a spus cine nu a vrut să plece. Comandantul a sărit în picioare și i-a spus : Nu îți voi da nici o armă ; fă ce vrei. Atunci Kalinowski s-a întors și a plecat în grabă în afara orașului, unde îi hăituiau pe evrei”⁵.

Având în vedere depoziția sa detaliată și incriminatorie, este foarte interesant de observat o schimbare în comportamentul martorei patru luni mai târziu, în mai, când a avut loc procesul împotriva

lui Ramotovski și a complicilor acestuia. Acuzații, după cum am menționat anterior, nu au vorbit prea mult în timpul procesului și au adus la cunoștința curții faptul că au fost bătuți în timpul interogatoriului. Sokołowska a fost și ea reținută în timpul depunerii mărturiei la proces și a făcut apoi această stranie afirmație: „În ziua respectivă se aflau în oraș șaiszeci de agenți Gestapo, am pregătit masa pentru ei, și foarte mulți jandarmi, deoarece au venit de la alte avanposturi”⁶. Pentru prima dată aflăm că, în ziua masacrului, în Jedwabne se aflau un număr substanțial de germani, iar persoana care dezvăluie această informație o știe pentru că ea le-a pregătit masa. Nu pot explica până la capăt modificarea de atitudine a acuzaților și a Juliei Sokołowska. La urma urmei, și în mai 1949, în sala de judecată din Łomża, erau în aceeași măsură la dispoziția poliției secrete cum erau și cu patru luni în urmă, în timpul arestului preventiv. Pe de altă parte, după cum știm, acest proces nu a fost unul de maximă prioritate pentru autorități. Iar acuzații aveau familii și prieteni în apropiere care se cunoșteau între ei și își puteau da seama cu ușurință (aveau, de asemenea, aceiași avocați) că în cea mai mare parte se incriminaseră singuri sau unii pe ceilalți. În sfârșit, avuseseră, de asemenea, suficient timp la dispoziție ca să activeze în folosul lor diferite instrumente ori modalități de constrângere și de exercitare a unei presiuni eficiente în cadrul unei comunități restrânse cum este aceea a unui oraș mic.

În ultimii ani ai ocupației germane, era activă în această regiune o foarte puternică organizație secretă poloneză naționalistă – Forțele Armate Naționale

(Narodowe Siły Zbrojne – NSZ) – și mulți oameni „au stat în pădure” după război. Un război violent, semicivil, a continuat în voievodatul Białystok ani de zile după ce a fost constituită „Polonia poporului”. Jedwabne, spre exemplu, a fost preluat încă din 29 septembrie 1948 de un detașament armat al unui anume „Wiarus” („Veteranul”) ⁷.

Mult timp după terminarea oficială a războiului, populația din zonă se temea nu doar de Securitate, ci și de „băieții din pădure”. Este ușor de imaginat cum o femeie în vârstă, necăsătorită, și, deci, putem presupune, o persoană cu un statut inferior în comunitatea restrânsă a unui orașel, poate fi convinsă să-și modifice declarația care altminteri implica un număr mare din cetățenii orașului ⁸. Și, în plus, după cum am văzut deja, Securitatea nu era nemaipomenit de dornică și de hotărâtă să rezolve cazul.

Însă, indiferent dacă s-au făcut sau nu presiuni asupra Juliei Sokołwska, mărturia ei din timpul procesului nu a rămas necontestată. În 9 august 1949, Karol Bardoń – singurul acuzat condamnat la moarte în acest proces – a trimis din închisoare către Tribunalul Regional din Łomża o „anexă” la apelul său anterior privind verdictul:

În timpul procesului, martora Sokołwska Julia, fostă bucătăreasă la avanpostul de jandarmi din Jedwabne, a declarat că, în ziua uciderei în masă a evreilor, chipurile șaiszeci de agenți Gestapo și același număr de jandarmi se aflau la jandarmerie și că ea a gătit masa pentru cei de la Gestapo. Această declarație este falsă, deoarece în ziua respectivă eu lucram în curtea

avanpostului de jandarmi și nu am văzut nici un agent Gestapo și nici un jandarm. Mergând de câteva ori la un șopron care se afla pe proprietate[a] [unui aristocrat local], am trecut prin piața unde erau adunați evreii și nici acolo nu am văzut nici un agent Gestapo și nici un jandarm. În plus, este absurd să susții că cineva a gătit pe o sobă mică cina pentru șaiszeci de persoane.

După ce evreii au fost uciși, câțiva civili au dat buzna în curtea avanpostului de jandarmi unde eu reparam o mașină și au încercat să pună mâna pe cei trei evrei care tăiau lemne. Atunci comandantul avanpostului, Adamy, a ieșit în curte și a spus: Opt ore nu v-au fost de ajuns pentru a face ce-ați vrut cu evreii? Reiese clar din cele de mai sus că autorii uciderii în masă a evreilor nu sunt cei de la Gestapo, pe care nu i-am văzut în acea zi, ci localnicii aflați sub conducerea primarului Karolak⁹.

Bardoń a reluat acest episod trei ani mai târziu, într-o foarte interesantă autobiografie, pe care a trimis-o președintelui Republicii Populare Poloneze, ca o anexă la apelul său la clemență. De data aceasta, el a abordat subiectul, ca să zic așa, pornind de la celălalt capăt al tractului gastro-intestinal: „În curte se aflau latrinele, iar dacă la avanpost se aflau șaiszeci de agenți Gestapo și șaiszeci de jandarmi care veniseră pentru această acțiune de ucidere în masă, unii dintre ei ar fi trebuit să fie și în curte”. Apoi își încheie autobiografia cu următoarea propoziție: „În timpul acestei zile în care a avut loc

masacrul, am mers de trei ori la șopronul care se afla la 350-400 de metri distanță și în oraș pentru a lua masa, dar nu am văzut nici măcar o singură persoană îmbrăcată în uniformă, nici pe stradă și nici lângă grupul de oameni adunați în piață”¹⁰. Nu cred că un condamnat care face apel la clemență ar scrie aceste lucruri și s-ar folosi de ele ca argumente pentru a-și atrage de partea sa bunăvoința președintelui Poloniei. Cu siguranță că acesta din urmă ar fi fost mai degrabă dornic să primească informații care să confirme faptul că germanii, și nu concetățenii săi, i-au ucis pe evrei.

Sursele pe care le-am avut la dispoziție citează, după calculul meu, nouăzeci și două de nume (și, adeseori, adrese) ale persoanelor care au participat la uciderea evreilor din Jedwabne. Poate că nu toți pot fi etichetați drept criminali – la urma urmei, nouă dintre acuzații proceselor din Łomża au fost declarați nevinovați¹¹. Mulți dintre cei care i-au păzit pe evrei în piață s-ar fi putut doar să fie prezenți acolo, fără să fie implicați în actele de brutalitate¹². Pe de altă parte, se știe foarte bine că persoanele care apar menționate cu numele reprezintă doar o parte dintre cei aflați acolo în momentul respectiv. „Lângă evreii strânși în piață”, declară Władysław Miciura, un alt inculpat în procesul Ramotowski, „se aflau o mulțime de oameni care nu erau numai din Jedwabne, ci și din împrejurimi”¹³. „Se aflau foarte mulți oameni acolo, și nu îmi pot aduce aminte numele lor acum”, ne spune Zygmunt Laudański, care, alături de fratele său, a fost una dintre cele mai ocupate persoane în acea zi, „le voi spune de îndată ce mi le voi reaminti”¹⁴. Mulțimea de agresori s-a mărit oarecum

pe măsură ce evreii erau mânați spre hambarul unde au fost incinerați. După cum spune Bolesław Ramotowski, „nu puteam vedea nimic atunci când îi goneam către hambar, deoarece era foarte multă lume”¹⁵.

Acuzații, care în timpul războiului locuiau toți în Jedwabne, nu i-au putut recunoaște pe mulți dintre participanți, pentru că o mare parte dintre ei erau țărani care se strânseseră în oraș din cătunele învecinate. „Erau mulți țărani din cătune pe care nu îi cunoșteam”, explică Miciura. „Aceștia erau în cea mai mare parte bărbați tineri cărora le-a făcut plăcere prinderea evreilor, și ei i-au torturat.”¹⁶

Cu alte cuvinte, multe persoane au participat activ la acest masacru. A fost o ucidere în masă, și aceasta într-un dublu sens – atât din punctul de vedere al numărului victimelor, cât și din acela al numărului de agresori. Repet, nouăzeci și doi de participanți au fost identificați după nume. Aceștia erau toți bărbați de vârstă adultă, locuitori ai orașului Jedwabne. Ce importanță are acest număr?

După cum știm, înainte de război în oraș trăiau 2500 de persoane, iar aproximativ două treimi erau evrei. Dacă împărțim numărul etnicilor polonezi la jumătate, obținem o cifră de aproximativ 450 de rezidenți polonezi de sex masculin, incluzând copiii și bătrânii. Să împărțim din nou acest număr la jumătate și va trebui să conchidem că, în mare, 50% dintre bărbații adulți din Jedwabne sunt identificați după nume ca participanți la pogrom.

Cum a fost înfăptuită crima? Conform variantei neoficiale care circulă neschimbată în Jedwabne până în zilele noastre, întreaga istorie a fost una

foarte crudă. Farmacistul din Jedwabne, din al cărui interviu realizat de producătoarea de film Agnieszka Arnold am citat anterior, repetă aproape cuvânt cu cuvânt cele deja cunoscute de noi de la ceilalți martori: „Un anumit domn mi-a spus asta, d-l Kozłowski, care nu mai este în viață. Era măcelar. Un om foarte cumsecade. Ginerele său a fost procuror înainte de război. Dintr-o familie foarte bună. Și el mi-a spus că nu te puteai uita la ceea ce se întâmpla”¹⁷. Totuși, o altă persoană poloneză în vârstă, Halina Popiolek, tânără la vremea respectivă și care acum este extrem de atentă în a-și prefăța interviul dat unui jurnalist de la *Gazeta Pomorska* prin afirmația că ea „nu a văzut totul”, a povestit mai în amănunt: „Nu am fost prezentă când i-au decapitat pe evrei sau când i-au ucis străpungându-i cu țepușe ascuțite. Nu am văzut, de asemenea, cum oamenii noștri le-au ordonat tinerelor evreice să se înece într-un iaz. Sora mamei mele a văzut. Eu am văzut cum le-au ordonat unor tineri evrei să ridice monumentul lui Lenin, cum li s-a spus să se deplaseze cu el pe brațe și să strige «Războiul are loc din cauza noastră». Am văzut cum erau bătuți cu bastoane de cauciuc, cum au fost masacrați evreii în sinagogă și cum l-au masacrat pe Lewiniuk, care încă respira și care a fost îngropat de viu de oamenii noștri... I-au gonit pe toți înspre un hambar. Au turnat petrol lampant peste tot. Totul a durat doar două minute, dar țipetele... Încă le mai aud”¹⁸.

Nu numai imaginea masacrării evreilor a fost, așadar, imposibil de suportat, ci și țipetele oamenilor chinuiți; la fel și mirosul trupurilor care ardeau. Măcelărirea evreilor din Jedwabne a durat o zi

întreagă, iar spațiul în care s-a desfășurat nu a fost mai mare decât un teren de sport. Hambarul lui Śleszyński, unde, după-amiaza, majoritatea victimelor pogromului au fost incinerate, se afla extrem de aproape de piața din centrul orașului. Cimitirul evreiesc unde multe dintre victime au fost ucise prin înjunghiere, în bătaie și cu pietre, se află peste drum. Prin urmare, oricine s-a aflat în oraș în acea zi și avea toate simțurile intacte, fie a participat la pogrom, fie a fost martor la moartea în chinuri a evreilor din Jedwabne.

Crima

Totul a început, ne amintim, de la convocarea, în dimineața zilei de 10 iulie, a tuturor bărbaților polonezi la primăria din Jedwabne. Zvonuri privind atacul planificat împotriva evreilor trebuie însă să fi circulat dinainte. Altminteri, căruțele pline cu oameni din cătunele învecinate nu s-ar fi îndreptat înspre oraș în acea zi încă din zori. Bănuiala mea este că unii dintre aceștia fuseseră deja implicați în pogromurile care avuseseră loc recent în apropiere. Era ceva obișnuit ca, atunci când un „val de pogromuri” se abătea asupra unei regiuni, pe lângă participanții locali, să existe un grup de agresori care să se deplaseze dintr-un loc într-altul¹.

„Într-una din zile, la cererea lui Karolak și a lui Sobuta, câteva zeci de bărbați s-au strâns în fața sediului primăriei din Jedwabne și au fost echipați de către jandarmeria germană, Karolak și Sobuta cu bice și cu ciomege. Apoi Karolak și Sobuta au ordonat mulțimii să-i aducă în piața din fața primăriei pe toți evreii din Jedwabne”. Într-o declarație anterioară, Danowski adaugă un detaliu la această relatare succintă, subliniind faptul că persoanelor respective li se dăduse votcă, deși nimeni altcineva nu a confirmat acest lucru².

Mai mult sau mai puțin simultan cu această convocare a polonezilor la primărie, evreilor li s-a

cerut să se adune în piață, chipurile pentru a face curățenie. Rivka Fogel își amintește că intenționase să ia cu ea o mătură. Din moment ce și înainte evreii fuseseră forțați să presteze asemenea servicii, la prima vedere se putea crede că n-ar fi vorba despre nimic altceva decât despre un exercițiu obișnuit de umilire. „Soțul meu i-a luat pe cei doi copii ai noștri și s-a dus acolo. Eu am mai rămas pentru un timp acasă încercând să fac ordine și să închid bine ușile și ferestrele.”³ Dar, aproape instantaneu, a devenit foarte clar că în acea zi lucrurile stăteau cu totul altfel. Doamna Fogel nu și-a urmat soțul și copiii în piață; în schimb, împreună cu o vecină, doamna Pravde, s-a ascuns într-o grădină din apropiere aflată pe proprietatea unui aristocrat. Iar câteva minute mai târziu „am auzit țipetele înfiorătoare ale unui tânăr, Joseph Levin, pe care goim* îl ucideau în bătaie”⁴.

Printr-o stranie coincidență, aflăm din declarația lui Karol Bardoń, care întâmplător a trecut prin apropiere câteva clipe mai târziu, că Lewin fusese ucis cu pietre. În acea dimineață, Bardoń, ne amintim, repara o mașină în curtea avanpostului jandarmeriei germane și a trebuit să meargă până la șopronul aflat pe proprietatea aristocratului respectiv (în grădina căruia se ascundeau cele două femei). „După colțul atelierului de topitorie de lângă șopron stătea Wiśniewski, un locuitor din Jedwabne... Wiśniewski m-a strigat, eu m-am apropiat și el mi-a arătat cadavrul măcelărit al unui tânăr de cult mozaic, care avea în jur de douăzeci de ani și al cărui nume era Lewin, și mi-a spus: Uite, domnule, l-am ucis pe acest nenorocit cu pietre...

---

* Denumire generică pentru neevrei (n.t.).

Wiśniewski mi-a arătat un bolovan cântărind între doisprezece și paisprezece kilograme și a spus: L-am lovit puternic cu bolovanul ăsta și nu o să se mai ridice niciodată”⁵. Evenimentul a avut loc chiar la începutul pogromului. Așa cum scrie Bardoń, în drumul său spre șopron el a văzut în piață un grup de doar cca 100 de evrei; până când s-a întors, grupul se mărise considerabil.

În altă parte a orașului, Wincenty Gościcki, paznic, de-abia se întorsese acasă după o noapte de lucru. „Dimineața, când m-am dus la culcare, soția mea a venit și mi-a spus să mă ridic din pat, deoarece se petreceau lucruri îngrozitoare. Lângă casa noastră, un grup de oameni îi băteau pe evrei cu ciomegele. M-am ridicat și am ieșit din casă. Apoi am fost strigat de Urbanowski, care mi-a spus: Uite ce se întâmplă, și mi-a arătat cadavrele a patru evrei. Aceștia erau 1. Fiszman, 2. cei doi Styjakowskis [?] și Blubert. Atunci m-am ascuns în casă”⁶.

Încă de la începutul acelei zile, evreii au înțeles că se aflau în pericol de moarte. Mulți au încercat să scape refugiindu-se pe câmpurile din apropiere, însă puțini au reușit. Era greu să ieși din oraș fără să fii observat, din moment ce grupuri mici de țărani care făceau de pază se deplasau în permanență prin oraș încercând să-i găsească și să-i prindă pe evreii care se ascundeau sau care fugeau. Doisprezece adolescenți l-au înșfăcat pe Nielawicki, care se afla deja pe câmp când pogromul a început și care încerca să se furișeze prin lanuri înspre Wizna. L-au bătut și l-au adus în piață. Același lucru i s-a întâmplat și lui Olszewicz, care a fost prins pe câmp de către un grup de țărani tineri, bătut și adus înapoi în oraș. În acea zi au reușit să

scape cu viață, fugind și ascunzându-se, între o sută și două sute de oameni – printre aceștia numărându-se, după cum știm, Nieławicki și Olszewicz. Mulți alții, însă, au fost uciși exact în locul în care au fost prinși. În drumul său spre șopron, Bardoń a văzut patrulând „pe partea stângă a drumului, pe câmpurile care aparțineau moșiei, *civili* [sublinierea autorului] călare, înarmați cu bâte groase de lemn”⁷. Un om călare putea repera foarte ușor persoanele ascunse pe câmp și le putea apoi ajunge din urmă. Evreii din Jedwabne erau condamnați.

În ziua respectivă orașul a fost cuprins de violență. Ea s-a concretizat sub forma unor numeroase inițiative simultane și individuale, asupra cărora Karolak și membrii consiliului orășenesc exercitau doar un control superficial (după cum ne amintim, mergeau prin oraș și alcătuiau liste cu cei care să facă de pază în piață, spre exemplu). Urmăreau evoluția evenimentelor și se asigurau în momentele critice că scopul pogromului era atins. În rest, oamenii erau liberi să improvizeze cât doreau și cum puteau mai bine.

Mai târziu, când a mai făcut un drum până la șopron, Bardoń a dat din nou peste Wiśniewski, în același loc, lângă cadavrul lui Lewin.

Mi-am dat seama că Wiśniewski aștepta aici pentru ceva anume. Am luat din șopron toate uneltele de care aveam nevoie, iar la întoarcere m-am întâlnit cu aceiași doi tineri pe care îi văzusem când am mers prima dată la șopron în acea dimineață [mai târziu îi identifică pe aceștia ca fiind Jerzy Laudański și Kalinowski]. Mi-am dat seama că veneau să se întâlnească cu Wiśniewski în locul în care Lewin fusese ucis;

aduceau cu ei un alt bărbat de cult mozaic, căsătorit, proprietarul unei mori mecanice, pentru care lucrasem până în martie 1939, numit Hersh Zdrojewicz. Îl țineau de subsuori, iar din cap sângele i se scurgea pe gât și pe piept. Zdrojewicz mi-a spus : Salvează-mă, domnule Bardoń Pentru că mă temeam de acești criminali, i-am răspuns : Nu vă pot ajuta cu nimic, și am trecut mai departe ⁸.

Într-o parte a orașului Laudański, Wiśniewski și Kalinowski îi ucideau cu pietre pe Lewin și pe Zdrojewicz ; în fața casei lui Gościcki, patru evrei erau uciși cu ciomege de altcineva ; în iazul de lângă strada Łomżyńska un anume „Łuba Władysław... îneca doi fierari evrei”⁹ ; într-un alt loc, Judes Ibram era violată și apoi ucisă de către Czesław Mierzejewski¹⁰ ; Gitele Nadolny (Nadolnik), fiica cea mică a melamed-ului*, pe care o cunoșteau toți pentru că învățaseră să citească în casa tatălui ei, era decapitată, iar criminalii, ni se spune, loveau apoi capul cu piciorul ca pe o minge¹¹ ; în piață, „Dobrzańska a cerut apă [era o zi fierbinte de vară], și apoi a leșinat ; nimeni nu a avut voie să îi acorde ajutor, iar mama ei a fost ucisă pentru că a vrut să îi aducă apă ; [în timp ce] Betka Brzozowska era ucisă ținând un copil în brațe”¹². În tot acest timp, evreii erau bătuți fără milă, iar casele lor prădate¹³.

Simultan cu multiplele acțiuni individuale, forme de persecuție mult mai bine organizate făceau, de asemenea, victime printre evrei, care, duși în grupuri spre cimitir, erau uciși în masă. „Au ales bărbați mai robuști, i-au fugărit înspre cimitir și le-au

---

* Profesor la heder – școală elementară evreiască (n.t.).

ordonat să sape o groapă; după ce groapa a fost săpată, evreii au fost uciși în diverse moduri: fie cu obiecte metalice, fie cu cuțite, fie cu bâte”¹⁴. „Stanisław Szelawa ucidea cu un cârlig de fier, [înjunghiindu-i] în stomac. Martorul [Szmul Wazersztajn, din a cărui a doua declarație, păstrată la Institutul Evreiesc de Istorie, citez acum] se afla ascuns în tufișuri. El a auzit țipetele. Au ucis douăzeci și opt dintre cei mai puternici bărbați în același loc. Szelawa a luat deoparte un evreu. I-au tăiat limba. A urmat apoi o liniște prelungită”¹⁵. Criminalii erau surescitați și acționau într-un ritm frenetic. „Stăteam afară pe strada Przytulska”, povestește o femeie mai în vârstă, Bronisława Kalinowska, „iar Jerzy Laudański a trecut în fugă și mi-a spus că ucisese deja doi sau trei evrei; era foarte agitat și a luat-o degrabă din loc”¹⁶.

Curând trebuie să fi devenit însă foarte limpede că o mie cinci sute de oameni nu pot fi toți uciși într-o singură zi prin asemenea metode primitive. Ca urmare, agresorii au hotărât să ucidă toți evreii într-o singură zi, incinerându-i. Aceeași metodă fusese folosită cu câteva zile mai devreme, în timpul pogromului din Radziłów. Totuși, din diverse motive, scenariul nu pare să fi fost pregătit dinainte, din moment ce nu exista un consens privind locul în care urma să aibă loc uciderea în masă. Józef Chrzanowski confirmă acest lucru: „Când am ajuns în piață, [Sobuta și Wasilewski] mi-au spus să le pun la dispoziție hambarul meu pentru incinerarea evreilor. Eu însă i-am rugat insistent să-mi crute hambarul, fapt cu care ei au fost de acord; mi-au spus doar să-i ajut să-i ducă pe evrei până la hambarul lui Bronisław Śleszyński”¹⁷.

Criminalii erau hotărâți să le distrugă victimelor și ultima fărâmbă de demnitate, înainte de a le lua viața. „I-am văzut pe Sobuta și pe Wasilewski alegând câteva zeci de evrei dintre cei strânși acolo și ordonându-le să facă niște ridicole exerciții de gimnastică.”¹⁸ Înainte ca evreii să fie goniți înspre hambar, Sobuta și colegii săi au organizat un intermezzo. În timpul ocupației sovietice fusese ridicată în oraș, chiar lângă piața centrală, o statuie a lui Lenin. „Un grup de evrei au fost aduși în piațetă pentru a dărâma statuia lui Lenin. După ce au spart statuia în bucăți, evreilor li s-a cerut să transporte aceste fragmente pe niște scânduri, iar rabinului să meargă în fruntea convoiului cu pălăria atârnată într-un băț; și toți trebuia să cânte «Războiul are loc din cauza noastră, războiul are loc pentru noi». În timp ce făceau asta, toți evreii erau goniți înspre hambar; în hambar a fost turnat petrol lampant, i s-a dat foc și în acest fel au pierit o mie cinci sute de evrei”¹⁹.

În imediata apropiere a hambarului roia o mulțime de oameni care ajutau la înghesuirea înăuntru a evreilor bătuți, răniți și terorizați. „I-am gonit pe evrei la hambar”, va relata mai târziu Jerzy Laudański, „le-am ordonat să intre în el și evreii au fost nevoiți să o facă”²⁰.

De la cei aflați în hambar s-au păstrat două relatări. Una privindu-l pe Michał Kuropatwa, un vizitiu, care cu ceva timp înainte ajutase un ofițer din armata poloneză să se ascundă de sovietici. Când cei care s-au autointitulat conducătorii pogromului l-au observat în mulțimea de evrei, acesta a fost luat deoparte și i s-a spus că poate să plece acasă pentru că îl ajutase pe ofițerul polonez. Acesta

însă a refuzat, alegând să împartă aceeași soartă cu cei de același neam cu el²¹.

Peste hambar s-a turnat apoi petrol lampant, pe care Antoni Niebrzydowski l-a luat de la depozitul de materiale și i l-a dat fratelui său Jerzy și lui Eugeniusz Kalinowski. „Ei au luat cei opt litri de petrol lampant și i-au turnat peste hambarul plin de evrei, după care i-au dat foc; nu știu ce s-a întâmplat după aceea.”²² Noi însă știm – evreii au fost arși de vii. În ultimul moment, Janek Neumark a reușit să iasă din acest iad. Probabil că un curent mai puternic de aer încins a făcut ca ușa să cedeze. El se afla chiar lângă ușa împreună cu sora sa și cu fiica ei în vârstă de cinci ani. Staszek Sielawa le-a blocat ieșirea folosindu-se de un topor. Dar Neumark i-a luat toporul și toți trei au reușit să fugă și să se ascundă în cimitir. Ultima lui amintire despre ce era înăuntru e imaginea tatălui său înghițit de flăcări²³.

Probabil că focul s-a întins inegal. Se pare că a înaintat de la est la vest, poate că în funcție de direcția vântului. După incendiu, în partea estică a clădirii incendiate s-au găsit doar câteva cadavre carbonizate; în centru erau mai multe, iar înspre aripa vestică, formând un morman, se aflau cele mai multe cadavre. Corpurile din stratul de sus al grămezii fuseseră mistuite de flăcări, pe când cele de dedesubt fuseseră zdrobite și asfixiate, hainele acestora rămânând în multe cazuri intacte. „Erau atât de strâns prinse și de răsucite unele în altele, încât nu au putut fi separate”, își amintește un țăran în vârstă care, la vremea aceea, era adolescent și fusese trimis cu un grup de localnici să îngroape cadavrele. Și a adăugat un detaliu care a confirmat

declarația înfiorătoare a lui Wasersztajn: „Și totuși, acești oameni încercau să scotocească printre cadavre căutând lucruri de valoare cusute în căptușala hainelor. Am dat cu mâna peste o cutie de cremă de pantofi Brolin. A zornăit. Am deschis-o cu o lopată și am dat peste câteva monede care străluceau – cred că erau monede de aur de cinci ruble din epoca țaristă. Oamenii s-au repezit să le strângă, fapt ce a atras atenția jandarmilor care îi supravegheau. Au percheziționat pe toată lumea. Iar în cazul în care cineva își ascunsese în buzunar lucrurile găsite, i le luau înapoi și îl îmbrânceau cu putere. Însă oricine și-a ascuns captura în pantofi, a putut rămâne cu ea”²⁴.

Cel mai periculos criminal dintre toți a fost probabil un anume Kobrzyniecki. Câțiva martori relatează că tot el a fost cel care a dat foc hambarului. „Mai târziu oamenii povesteau că majoritatea evreilor au fost uciși de cetățeanul Kobrzyniecki – nu îi știu prenumele”, își amintește Edward Śleszyński, fiul celui în hambarul căruia au fost uciși în acea zi majoritatea evreilor din Jedwabne. „După cât se pare, el personal ucisese optsprezece evrei și fusese cel mai activ implicat în incinerarea hambarului.”²⁵ Aleksandra Karwowska aflate chiar de la Kobrzyniecki însuși că acesta „ucisese prin înjunghiere optsprezece evrei. Mi-a spus asta în timp ce se afla la mine acasă și îmi monta soba”²⁶.

Era la mijlocul unui iulie torid, iar cadavrele victimelor incinerate sau asfixiate trebuiau îngropate repede. În oraș, însă, nu mai existau evrei cărora să li se ceară să îndeplinească o asemenea sarcină oribilă. „Seara târziu”, își amintește Wincenty

Gościcki, „am fost luat de acasă de germani pentru a merge să îngropăm cadavrele carbonizate. Nu am putut însă îndeplini o asemenea sarcină, deoarece, atunci când le-am văzut, am început să vomit și, ca urmare, am fost scutit de îngroparea cadavrelor”²⁷. Se pare că nu a fost singurul care nu a putut „înghiți” o astfel de sarcină, din moment ce „în a doua sau a treia zi după crimă”, relatează Bardoń, „în timp ce mă aflam cu primarul Karolak în piață, nu departe de avanpost, comandantul avanpostului german de jandarmi din Jedwabne, Adamy, a venit înspre noi și i-a spus primarului pe un ton apăsător: Să-i ucideți și să le dați foc oamenilor v-ați priceput, nu-i așa, dar să-i îngropați, nici unul nu se dă în vânt, nu? Până dimineată să fie toți îngropați! S-a înțeles?”²⁸. În curând, tot orașul vorbea despre accesul de furie al comandantului jandarmeriei locale. Chiar și după șaiszeci de ani, Leon Dziedzic din Przestrzele, de lângă Jedwabne, îi putea reproduce întocmai cuvintele: „«Ați pretins că veți rezolva problema evreilor [*że zrobicie porządek z Żydami*], dar voi nu sunteți în stare să rezolvați nimic». [Jandarmul german] se temea de izbucnirea unei epidemii, deoarece era foarte cald, iar câinii începuseră deja să dea târcoale [cadavrelor]”²⁹. O „sarcină imposibilă”, după cum explică mai departe, într-un alt interviu, Leon Dziedzic. Și asta pentru că, în grămada pe care o formau, cadavrele evreilor erau prinse unele în altele „asemenea rădăcinilor unui copac. Cineva a venit cu ideea să le sfârtecăm și să aruncăm bucățile într-o tranșee. Au fost aduse furci și am sfârtecat cadavrele cât de bine am putut: de aici un cap, de dincolo un picior”³⁰.

După data de 10 iulie polonezilor li s-a interzis să mai ucidă evrei din proprie inițiativă. Administrația

germană și-a reluat activitatea de rutină. Câțiva supraviețuitori s-au întors în oraș unde au mai stat un timp – câțiva au lucrat la avanpostul de jandarmi –, pentru ca, în cele din urmă, să fie duși de naziști în ghetoul din Łomża. În jur de doisprezece oameni au supraviețuit în urma războiului. Șapte dintre aceștia fuseseră adăpostiți și ascunși în cătunul Janczewo, aflat în apropiere, de către familia Wyrzykowski.

Deposdarea

În materialele și declarațiile aflate la dispoziția noastră se omite un aspect important. Ce s-a întâmplat cu proprietățile evreilor din Jedwabne? Acei evrei care supraviețuiseră în urma războiului erau pe deplin conștienți că pierduseră absolut totul. În mărturiile lor, ei nu fac însă referiri cu privire la cei care le-au preluat proprietățile sau cu privire la felul în care acestea au fost preluate. În timpul anchetelor pentru procesele din 1949 și 1953, nici martorilor și nici acuzaților nu le-au fost puse întrebări pe această temă. Avem deci la dispoziție extrem de puține informații.

Conform spuselor lui Elias Gradowski, cei care, în timpul și după ce a avut loc pogromul, au preluat forțat proprietățile evreilor au fost următorii: Gienek Kozłowski, Józef Sobuta, Rozalia Śleszyńska și Józef Chrzanowski. Julia Sokołowska adaugă la această listă și numele lui Karol Bardoń, Fredek Stefany, Kazimierz Karwowski și ale celor doi Kобрzeniecki. Abram Boruszcak afirmă același lucru depre frații Laudański și despre Anna Polkowska¹. Din toate aceste mărturii lipsesc însă detaliile, făcându-se doar aluzii vagi la problema preluării proprietăților evreilor de către agresorii din timpul pogromului. Soția lui Józef Sobuta, Stanisława, oferă ceva mai multe informații concrete atunci când explică, în timpul procesului soțului ei,

că „se mutaseră într-o casă evreiască părăsită [casa familiei Stern] la cererea fiului proprietarului (cel din urmă fusese ucis), deoarece acestuia îi era frică să locuiască singur acolo”². Sulewski, un alt martor, declară că „nu știe” cine le-a permis soților Sobuta să preia o casă evreiască. El adaugă: „Din câte știu eu, locuințele evreiești părăsite puteau fi preluate fără a avea nevoie de permisiunea cuiva”³.

Este șocantă naivitatea, dacă nu chiar „nevino-văția” cu care este tratată această problemă. În fond, soția lui Stanisław Sielawa oferă o imagine de ansamblu asupra subiectului, sugerând că cei care au organizat pogromul au fost unii și aceiași cu cei care au preluat ulterior proprietățile evreilor (să ne amintim că, în declarațiile lor, atât Wasersztajn, cât și Neumark îi menționează pe frații Sielawa ca fiind unii dintre cei mai activi participanți la pogrom). „Am aflat de la localnici, nu îmi aduc aminte cu exactitate de la cine, că Sobuta Józef împreună cu primarul din Jedwabne, Karolak, după uciderea evreilor din Jedwabne [frază din declarație – *po wymordowaniu Żydów w Jedwabnym* – ar putea fi la fel de bine tradusă prin «după ce i-au ucis pe evreii din Jedwabne»], au participat la transportarea bunurilor evreiești într-un depozit, însă nu știu exact cum s-a făcut acest transport și nici dacă Sobuta Józef și-a însușit o parte din aceste bunuri ale evreilor.”⁴ În timpul înfățișării la proces martora devine și mai explicită: „I-am văzut transportând lucrurile evreilor, însă acuzatul [i.e. Sobuta] nu a făcut altceva decât să stea lângă căruța încărcată cu lucruri și nu știu dacă el *era implicat în această acțiune* [sublinierea mea; *czy oskarżony należał do tego interesu*]”⁵.

Poate că s-ar cuveni să spunem din nou câteva lucruri despre hambarul familiei Śleszyński. Pe 11 ianuarie 1949 – adică imediat după valul de arestări făcute în oraș – la Securitatea (UB) din Łomża s-a primit o scrisoare semnată de un anume Henryk Krystowczyk. În ea, Krystowczyk mărturișește că se folosește de ocazia creată prin deschiderea unei anchete privind masacrarea evreilor din Jedwabne pentru a ridica o altă problemă: „În aprilie 1945, fratele meu, Zygmunt Krystowczyk, a fost asasinat deoarece, ca membru al Partidului Muncitoresc Polonez (PPR) [acesta era la vremea respectivă numele Partidului Comunist Polonez], i s-a cerut să constituie o cooperativă țărănească [ZSch] – sarcină pe care el a îndeplinit-o. A fost ales apoi președintele respectivei cooperative. În această calitate, el a început renovarea unei mori cu aburi care se afla lângă strada Przysrzelska, o fostă proprietate evreiască”. Krystowczyk descrie în continuare circumstanțele în care a fost ucis fratele său, care au fost persoanele implicate în această crimă și cum cel care s-a făcut vinovat de ea a vrut să preia moara. Explică, de asemenea, faptul că materialele de construcție folosite pentru renovare proveneau de la fratele său, care era de profesie tâmplar. „Lemnul folosit la renovare fusese luat de la hambarul lui Bronisław Śleszyński, pe care îl dăruiserăm deoarece germanii i-l construiseră în locul vechiului hambar pe care acesta îl oferise de bună voie pentru a fi folosit la uciderea evreilor și care arsese odată cu ei.”⁶

Astfel, după cum se poate vedea, așa-numita fostă proprietate evreiască a rămas o problemă intens dezbătută în oraș, antrenând, până în 1949,

asasinări și denunțări la Securitate. Acest lucru este consemnat în mai multe documente ale poliției secrete din vremea respectivă. Textul original al denunțării faptului că primarul Karolak a fost văzut după război pe străzile din Varșovia conține următoarea afirmație : „Din câte știu, el a fost arestat de autoritățile germane pentru că își însușise numeroase bunuri de valoare apăsându-le evreilor, bunuri pe care nu le împărțise în mod egal cu germanii”. Într-o altă denunțare anonimă privind diferitele afaceri ale familiei Laudański, informatorul susține cum că Jerzy Laudański fusese arestat de germani în timp ce încerca să vândă bijuterii furate de la evrei. Este descris, de asemenea, felul în care, după război, un alt membru al familiei Laudański purta ostentativ o elegantă haină „evreiască” de blană⁷. Toate aceste lucruri nu ar trebui să ne surprindă, din moment ce efectele incinerării evreilor din Jedwabne nu difereau de cele ale unei bombe cu neutroni aruncate asupra unei comunități: toți proprietarii erau eliminați, în timp ce bunurile lor rămâneau intacte. Astfel că întreaga poveste trebuie să fi fost o „afacere” foarte profitabilă pentru cei care au reușit să aibă acces la respectivele bunuri.

Dat fiind faptul că devenim din ce în ce mai conștienți de rolul important de factor motivant pe care l-a jucat exproprierea în persecutarea evreilor peste tot în Europa, aș spune că este foarte probabil ca dorința și șansa neașteptată de a-i deposeda pe toți evreii o dată pentru totdeauna – mai degrabă sau alături de un antisemitism atavic – a reprezentat adevărata motivație pentru Karolak și acoliții lui să înfăptuiască masacrul. Se pare că și după

jumătate de secol de la uciderea în masă oamenii gândesc la fel : „În Jedwabne toată lumea știa adevărul [despre uciderea evreilor], însă înainte oamenii nu discutau acest subiect în public. Sâmbătă, 13 mai [2000], în timpul unei slujbe pentru liniștea și binele patriei, preotul local și-a invitat toți enoriașii să se roage pentru acele victime ale războiului care și-au pierdut viața din cauza dorinței nemăsurate și criminale a unora de a se îmbogăți”⁸.

Detalii biografice

În afară de procesele-verbale întocmite în timpul interogatoriului martorilor și acuzaților, în dosarele de judecată ale lui Ramotowski și ale complicilor săi se găsesc multe alte documente care au fost prezentate autorităților judiciare în etape diferite ale anchetei. Am citat mai devreme, spre exemplu, din cererea de clemență înaintată de Karol Bardoń. Convingerea mea inițială că aceștia erau „un grup de oameni obișnuiți” s-a bazat în cea mai mare parte pe informația selectată din prima pagină a fiecărui proces-verbal. Despre acuzați, însă, se pot spune mai multe lucruri decât simpla menționare a vârstei lor, a numărului de copii și a ocupației. La câteva zile după primele arestări din ianuarie 1941, soțiile celor arestați au început să trimită petiții către Securitatea din Łomża, petiții în care prezentau împrejurările speciale care, sperau ele, vor așeza într-o lumină favorabilă rolul pe care soții lor l-au avut în timpul pogromului antisemit. Putem extrage din aceste texte interesante detalii biografice ale acuzaților. Irena Janowska, soția lui Aleksander, scrie în data de 28 ianuarie că „în ziua cu pricina jandarmii germani patrulau prin oraș împreună cu primarul și secretarul [consiliului orașenesc], Wasilewski, forțându-i pe toți bărbații să

meargă în piață pentru a-i păzi pe evreii adunați acolo. Au venit și la mine acasă și i-au ordonat cu tărie soțului meu, amenințându-l cu arma, să meargă în piață. Lui i-a fost frică, nu știa exact ce se întâmplă, și se temea pentru soarta sa, deoarece în timpul primei ocupații sovietice lucrase ca inspector la o cooperativă de lapte”¹. Trei zile mai târziu, Janina Żyluk înaintează o petiție în numele soțului său arestat (indicat de mulți martori ca unul dintre principalii agresori): „Până la izbucnirea războiului sovieto-german în 1941, soțul meu a lucrat ca inspector financiar. Din acest motiv, în 1941, după venirea la putere a germanilor, a fost nevoit să se ascundă, deoarece toți cei care lucraseră pentru sovietici erau urmăriți și persecutați”².

Este cunoscut faptul că, în timpul administrației sovietice, birocrăția de stat s-a dezvoltat foarte mult și că oamenii trebuia să-și câștige într-un fel sau altul existența, motiv pentru care mulți dintre ei au lucrat pentru forțele de ocupație. În plus, s-ar putea ca soției unui om arestat de NKVD să i se fi părut logic ca soarta soțului ei să se îmbunătățească atunci când este făcut cunoscut faptul că acesta lucrase cândva pentru administrația sovietică. Ca urmare, dacă în dosare nu ar exista și asemenea tipuri de informații, aceste detalii biografice nu ar fi decât niște simple curiozități. Și ele devin din ce în ce mai interesante. Iată, spre exemplu, un text confesiv aparținându-i lui Karol Bardoń – singurul condamnat la moarte în procesul Ramotowski:

După intrarea Armatei Roșii în voievodatul Białystok și după instalarea autorităților sovietice în octombrie 1939, mi-am reluat activitatea de

ceasornicar și, ocazional, până în 20 aprilie 1940, am făcut diferite comisioane pentru NKVD și alte Birouri ale Autorităților Sovietice [cu litere mari în original, n. a.]. Deschideam seifuri pentru care lipseau cheile ; schimbam încuietorile, făceam chei noi, reparam mașini de scris etc. În 20 aprilie 1940 am fost numit maistru [majster] și șeful atelierului de reparații din cadrul Stației de tractoare mecanice [Stacja Mechaniczno Traktorowa – SMT]. Reparam tractoare pe roți și pe șenile, utilaje agricole, precum și mașini pentru diferite colhozuri și sovhozuri. La acest centru mecanic eram șeful de brigadă al primei brigăzi și controlor tehnic. În același timp, eram membru al consiliului sovietic orășenesc [gorsoviet] din Jedwabne, Łomża³.

Bardoń era, în mod limpede, un foarte bun mecanic. Însă nici o calificare profesională nu l-ar fi ajutat să dobândească toate aceste poziții sub sovietici. În mod clar era și un om de încredere.

Dar iată, în cele din urmă, și *la pièce de résistance* : o dezvăluire autobiografică pe care o face unul dintre cei mai importanți agresori din timpul pogromului, cel mai mare dintre frații Laudański, Zygmunt. În 4 iulie 1949, în timp ce se afla în închisoare la Ostrowiec, într-o petiție adresată „Ministerului de Justiție, Biroului Securității din Varșovia [Do Ministerstwa Sprawiedliwości U.B.P. w Warszawie]”, acesta scrie următoarele :

Atunci când teritoriul nostru a fost încorporat în RSSB [Republica Sovietică Socialistă Bielorusă] trecuseră deja în jur de șase luni de când mă

ascundeam de autoritățile sovietice... În timp ce mă ascundeam de frica deportării, nu m-am alăturat bandelor de răufăcători care se formau la vremea respectivă pe teritoriul țării noastre, ci am înaintat un memoriu către Generalissimus Stalin, care a fost trimis de către biroul de procuratură din Moscova, Str. Puszkinska 15, biroului NKVD din Jedwabne, cu ordin de revizuire. În urma interogatoriului și investigațiilor la care am fost supus, s-a dovedit că fusesem pedepsit pe nedrept și, pentru a fi într-un fel despăgubit, mi s-a permis să ies din ascunzătoare, fără a mai fi amenințat cu deportarea. După ce și-au dat seama de orientările mele, cei de la biroul NKVD din Jedwabne m-au solicitat pentru a mă alătura lor în activitatea de lichidare a răului antisovietic [s-ar putea ca Laudański să fi fost unul dintre acei pentiti ai colonelului NKVD Misiuriew]. La vremea respectivă, am contactat biroul NKVD din Jedwabne (nu îmi declar în scris pseudonimul). În tot acest timp, pentru a avea o activitate cât mai eficientă, mi s-a ordonat de către superiori (pentru a nu risca să fiu descoperit de elemente reacționare) să abordez o atitudine anti-Sovietică, din moment ce eram deja cunoscut ca atare de autorități.

În 1941, când a izbucnit războiul Sovieto-german [transcriere cu literă mare și literă mică în original, n.a.], NKVD-ul nu a reușit să-și distrugă toate documentele; eu mă temeam pentru soarta mea și nu ieșeam din casă; doar pe furiș am putut afla [adică trimițându-și imediat fratele mai mic să lucreze la jandarmeria germană!] că cele mai importante documente fuseseră arse în

curtea NKVD-ului... Mă simt nedreptățit de faptul că am primit această sentință, deoarece convingerile mele sunt cu totul altele decât cele de care am fost suspectat și pentru că, în timpul colaborării cu NKVD-ul, viața mea se afla în permanență în pericol. Iar acum [i.e. după război] nu m-am alăturat nici unei grupări reacționare, ci mi-am părăsit orașul natal și am început să lucrez la Cooperativa Țărănească de Întrajutorare (Spółdzielnia Samopomocy Chłopskiej) din gmina respectivă, persecutată de reacționari. Alăturându-mă Partidului Muncitoresc Polonez, am simțit cum situația mea a devenit din ce în ce mai bună, în sensul asumării unui spirit democratic, și cred că partidul nostru se poate baza pe umerii celor ca mine [sublinierea autorului]. Consider că doar dintr-o neînțelegere am ajuns în închisoare, căci, dacă poziția mea față de prietenia cu Uniunea Sovietică ar fi fost cunoscută, atunci bandele reacționare, dacă nu chiar germanii, m-ar fi distrus pe mine și familia mea⁴.

La o primă citire a expunerii de mai sus ne șochează capacitatea de conformare a acestui om. După cum se pare, el a încercat să anticipeze ce anume și-ar dori de la cei pe care îi are în subordine fiecare dintre regimurile care s-au succedat în perioada respectivă și a trecut de la o extremă la alta în încercările sale pline de zel de a le face pe plac – prima dată devenind colaborator secret al NKVD, apoi făcând munca murdară a naziștilor și uci-gându-i pe evrei și, în cele din urmă, alăturându-se Partidului Comunist (PPR). În limba franceză există

o expresie care descrie cum nu se poate mai bine acest mod de a te adapta la circumstanțele schimbătoare, o întrecere cu destinul numită *fuite en avant*.

Fragmentele biografice aparținând celor patru indivizi care s-au dovedit a fi fost colaboratori ai sovieticilor înainte de a deveni colaboratori ai germanilor (pe lângă faptul că i-au ucis pe evrei în timpul pogromului, doi dintre acuzați – Jerzy Laudański și Karol Bardoń – se vor alătura mai târziu jandarmeriei germane), nu reprezintă simple traiectorii individuale ale câtorva oameni certați cu legea, ci, după părerea mea, trimit la un fenomen cu caracter general. Nu este vorba doar despre o problemă de caracter, ci și despre o logică a instigării folosită de regimurile totalitare ale secolului XX. Voi include acest aspect în observațiile mele finale, deoarece cred că, printr-o asemenea analiză, se poate ajunge la variante de interpretare a istoriei poloneze din timpul războiului și din perioada post-belică ce nu au fost încă suficient explorate.

Până atunci, vreau să închei această scurtă „întâlnire” cu antieroiul din Jedwabne cu un *cri de coeur* al tânărului Laudański, Jerzy, care, după opinia generală, fusese cel mai feroce criminal dintre toți cei acuzați. Trebuie să fi fost un tânăr foarte bine făcut, înalt și plin de energie. În dosarele de anchetă ale Securității, unde exista o caracterizare a fiecărui acuzat în funcție de treizeci și patru de trăsături diferite, sub rubrica „vorbiire”, Laudański are trecut „tare, răspicat, în poloneză”. Pentru un alt acuzat, la aceeași rubrică, găsim observația „tăcut”⁵. În 1956, fiind ultimul dintre toți acuzații procesului Łomża care se afla încă în închisoare, el înaintează un

memoriu. Fără nici un fel de reținere, el întreabă de ce este ținut după gratii dacă nu a fost un simpatizant german, ci, mai degrabă, un adevărat patriot polonez:

Din moment ce am crescut într-o zonă puternic antisemită, în care, ca și în alte localități, în timpul războiului evreii au fost uciși în masă de către germani, de ce eu, cel mai tânăr dintre acuzații acestui proces, crescut [în Polonia] în perioada Sanacja [i.e. înainte de război], de ce aș fi eu singura persoană în cazul căreia legea să se aplice cu maximă severitate? La urma urmei, încă de pe băncile școlii am fost educat într-o singură direcție, ceea ce înseamnă că în timpul ocupației nu m-au preocupat decât problemele care priveau Națiunea și Patria mea. Ca dovadă a acestui lucru, nu am ezitat să mă implic atunci când a fost nevoie de mine pentru binele Patriei în timpul perioadei de ocupație. M-am alăturat unei organizații secrete numite Asociația Poloneză pentru Insurecție [Polski Związek Powstańczy, care mai târziu a devenit Armata Țării (Armia Krajowa – AK)], pentru a lupta împotriva forțelor de ocupație în toamna lui 1941 la Poręba, pe râul Bug, în ținutul Ostrów Mazowiecki; activitatea mea consta în transportarea și livrarea ziarelor clandestine și ale altor materiale. În mai 1942, am fost arestat de gestapo și am fost închis la Pawiak [cea mai importantă închisoare din Varșovia] și apoi deportat în lagărele de concentrare de la Auschwitz, Gross-Rosen, Oranienburg, unde, timp de trei ani, am suferit alături de alții, ca polonez și

deținut politic. După ce în 1945 am fost eliberați de Armata Roșie, nu m-am numărat printre aceia care și-au părăsit Patria devastată, preferând viața ușoară din vest, doar pentru a reveni mai târziu în ea ca spioni sau ca dușmani ascunși. Fără nici cea mai mică ezitare m-am întors în Patria mea devastată, la Națiunea mea, cărora le-am dedicat tinerețea mea, cei douăzeci de ani de-abia împliniți, în lupta împotriva forțelor de ocupație. Curtea de judecată nu a ținut, totuși, cont de toate argumentele prezentate mai sus, care arată că sub nici o formă nu am susținut forțele de ocupație; și cu siguranță nu am fost ceea ce Securitatea din Łomża a făcut din mine în timpul investigațiilor pe baza cărora am primit o perioadă de condamnare atât de lungă. După ce m-am întors [în Polonia], am lucrat în permanență în instituții de stat⁶.

Deși cu o oarecare perversitate, acest om face, totuși, o demonstrație cât se poate de validă. La urma urmei, el a fost condamnat în conformitate cu un paragraf care prevedea mai degrabă penalizarea colaborării cu germanii, decât pe cea a agresiunilor concrete. Și, desigur, în mintea sa, el nu colaborase cu nici o forță de ocupație. Era un individ obișnuit, un bun patriot, care acționa în colaborare cu cel mult propriii săi vecini. Jerzy Łudański a fost eliberat condiționat, ultimul dintre cei condamnați în acest proces, în 18 februarie 1957⁷.

În Jedwabne, polonezii de rând i-au măcelărit pe evrei, la fel cum au făcut germanii obișnuiți din Batalionul 101 *Ordnungspolizei* în Jozefów, după cum atestă cartea lui Christopher Browning, *Ordinary*

Men. Cei care au răspuns apelului autorităților municipale erau persoane de toate vârstele și de diferite profesii ; familii întregi câteodată, tați și fii acționând împreună ; buni cetățeni, am fi tentați să spunem (dacă sarcasmul nu ar fi absolut deplasat, dată fiind gravitatea faptelor lor). Iar în fața ochilor, spre groaza și, îndrăznesc să spun, absoluta lor uimire, evreii au avut figuri familiare. Nu anonimi în uniforme, nu pioni ai unei mașinării de război, nu agenți îndeplinind ordine, ci propriii lor vecini, care au ales să ucidă și care s-au implicat într-un pogrom sângeros ca torționari voluntari.

Anacronism

Masacrarea evreilor din Jedwabne uimește până la perplexitate chiar și pe un istoric specializat în istoria poloneză modernă. Nu s-a înregistrat și nu s-a scris nimic despre ea în literatura de specialitate. În efortul nostru disperat de a mai atenua din violența și cruzimea unor asemenea evenimente, ne lăsăm invadați de imagini din trecutul îndepărtat care să ne ofere (datorită caracterului lor familiar) impresia că le-am descoperit sensul. Se fie uciderile în masă din Radziłów și Jedwabne doar un anacronism, să aparțină ele unei epoci cu totul diferite? De parcă, printr-un fel de magie neagră, mulțimi de țărani au ieșit din paginile epopeii naționale despre războaiele de secol al XVII-lea scrise de Henryk Sienkiewicz și s-au așezat în voievodatul Białystok în vara lui 1941. Încă din timpul războaielor țărănești conduse de Khmielnicki (războaie care, în memoria colectivă evreiască, rămăseseră sub numele terifiant de *Khurban*, catastrofă, o prevestire a Shoah-ului) evreii au avut de suferit din cauza dorinței celorlalți de a distruge absolut tot ce era diferit de ei, dorință care exista latent în zonele rurale din acele ținuturi și care în diferite ocazii izbucnea cu violență paroxistică. În mod clar *rzeź i rabacja* (măcelul și jaful) au rămas în aceste zone ale țării principalele forme de manifestare și comportament colectiv, fiind puse

în practică cu o frecvență extrem de ridicată în secolele XIX și XX¹.

De unde tot acest potențial exploziv? Nu trebuie uitat faptul că la baza violenței antisemite a existat întotdeauna suspiciunea asupra practicării crimei rituale, convingerea că evreii folosesc pentru a prepara mața sânge proaspăt de copii creștini. Această credință era adânc impregnată în mintea multora dintre catolicii polonezi, nefiind ceva caracteristic doar celor care locuiau în zonele rurale din jurul orașului. La urma urmei, zvonurile că evreii se ocupau cu asemenea practici au determinat mulțimile pline de furie să iasă imediat pe străzile orașelor poloneze, chiar și după cel de-al doilea război mondial. Acesta a fost mecanismul care a declanșat cele mai infame pogromuri postbelice în Cracovia în 1945 și în Kielce în 1946². Nimic nu îi putea speria mai mult pe membrii activi ai Comitetelor Evreiești sau pe evreii care au supraviețuit în urma războiului decât prezența în apropiere a unui părinte creștin căutându-și îngrijorat copilul dispărut!³

Shoah-ul a fost descris în literatura de specialitate ca un fenomen ale cărui rădăcini se află în modernitate. Știm foarte bine că, pentru a ucide milioane de oameni, este nevoie de un sistem birocratic eficient și de o tehnologie (relativ) avansată. Însă uciderea evreilor din Jedwabne dezvăluie și un aspect arhaic al unei asemenea manifestări de violență. Nu mă refer numai la motivațiile criminalilor – la urma urmei, nu se putea ca locuitorii din Jedwabne și țăranii din Łomża să fi reușit a-și însuși foarte bine ideologia antisemită a propagandei naziste –, ci și la metodele și armele primitive pe care ei le-au folosit: pietre, ciomege, răngi

de fier, foc și apă ; la toate acestea se adaugă lipsa de organizare. Din ceea ce s-a întâmplat în Jedwabne reiese foarte clar că Holocaustul trebuie privit ca un fenomen eterogen. Pe de o parte, trebuie să îl putem explica și privi ca sistem care a funcționat conform unui plan dinainte stabilit (deși unul dezvoltat în permanență). În același timp, însă, trebuie să îl putem vedea asemenea unui mozaic, alcătuit din episoade distincte, improvizate de factorii de decizie locali, ținând de un tip de comportament care nu a fost impus, având Dumnezeu știe ce motivații pentru fiecare dintre cei aflați la locul crimei. În funcție de această diferență, se poate aprecia gradul de responsabilitate pentru crimele comise, precum și estima șansele de supraviețuire ale evreilor.

Ce își amintesc oamenii?

Unul dintre cei mai importanți autori de literatură ebraică modernă, Aharon Appelfeld, a revenit în 1966 în satul său natal, aflat în apropiere de Czernovitz, unde își petrecuse primii opt ani și jumătate din viață, până în iunie 1941. „Ce își amintește un copil de opt ani și jumătate? Mai nimic. Însă, în mod miraculos, din acest «mai nimic» m-am hrănit spiritual ani în șir. Nu trece nici o zi fără ca eu să mă gândesc la locurile natale. În țara de adopție, Israel, am scris treizeci de cărți în care descriu, direct sau indirect, satul copilăriei mele, al cărui nume se găsește trecut doar pe hărțile oficiale. Acel «mai nimic» este izvorul ale cărui ape sunt nesecate pentru mine”. Și astfel, atunci când a revenit pe aceste meleaguri, cincizeci de ani mai târziu, frumusețea și familiaritatea peisajului i-au trezit în suflet acel sentiment de bine și de bucurie lipsită de griji. „Cine și-ar putea imagina că în acest sat, într-o zi de sâmbătă, de Sabbath, șaiszeci și două de suflete, majoritatea femei și copii, au căzut victime furcilor și cuțitelor de bucătărie, iar eu, pentru că mă aflam în camera din spate, am reușit să scap fugind și ascunzându-mă în lanurile de porumb?”¹

Appelfeld venise în satul natal împreună cu soția sa și cu o echipă de filmare care înregistra evenimentul. Un grup de localnici s-au strâns pentru a-i

cerceta îndeaproape pe străini ; atunci când Appelfeld a întrebat de locul în care au fost îngropați evreii uciși în timpul războiului, se pare că nimeni nu i-a putut oferi un răspuns. După un timp s-a aflat că el copilărise aici, iar apoi cineva cu care mersese împreună la școală l-a recunoscut. În cele din urmă, „un țăran înalt s-a apropiat și, ca într-un vechi ceremonial, sătenii i-au explicat ce anume doream să aflu. A arătat cu mâna : era acolo, pe deal. S-a lăsat o liniște deplină, după care toată lumea a început să vorbească, iar eu nu înțelegeam nimic din ce spuneau”.

Appelfeld continuă : „S-a dovedit că ceea ce sătenii încercau să-mi ascundă le era tuturor foarte bine cunoscut, inclusiv copiilor. I-am întrebat pe câțiva copii care stăteau lângă gard și se uitau la noi unde se află mormintele evreilor. Mi-au arătat imediat cu mâna”. Toți s-au îndreptat spre deal, vorbind foarte puțin pe drum, până când unul dintre ei a spus în cele din urmă : «Aici este groapa». Și a arătat înspre un teren necultivat. «Ești sigur?», l-am întrebat. «Eu i-am îngropat», mi-a răspuns țăranul. Apoi a adăugat : «Aveam șaisprezece ani»².

La fel cum Appelfeld a găsit mormântul mamei sale la jumătate de secol după moartea ei violentă în satul natal, un alt scriitor, Henryk Grynberg, din Polonia, a găsit scheletul tatălui său, ucis în primăvara lui 1944, lângă locul în care familia se ascunsese la vremea respectivă. Sătenii știau foarte bine cine îl ucisese pe Grynberg, când și din ce cauză, după cum știau și unde se afla îngropat cadavrul. În documentarul realizat de Paweł Łoziński intitulat *The Place of Birth*, polonezii l-au putut urmări pe Grynberg căutând mormântul

tatălui său. Desigur, toți locuitorii din Jedwabne știau foarte bine ce se întâmplase în propriul lor oraș în data de 10 iulie 1941.

Acesta este motivul pentru care cred că, în fiecare oraș sau sat în care au fost uciși evrei, oamenii își amintesc în detaliu evenimentele din epoca respectivă. Și așa și trebuie să se întâmple – ar fi chiar monstruos martorii la o asemenea tragedie să uite ce s-a întâmplat. Este însă, în egală măsură, o povară pentru ei – deoarece, nu de puține ori, localnicii au fost nu doar simpli martori la uciderea vecinilor lor evrei, ci chiar autorii crimelor. Cum s-ar putea altfel explica de ce după război non-evreii care le-au oferit ajutor evreilor punându-și în pericol propria viață – non-evreii care mai târziu au fost recunoscuți de Yad Vashem ca Drepti între popoare – se temeau toți, fără excepție, să le dezvăluie vecinilor lor faptul că ascunseseră evrei în timpul ocupației germane?³

Că aveau motive serioase să se teamă aflăm de la cei ale căror vieți au rămas pentru totdeauna legate de istoria comunității evreiești din Jedwabne. Nu voi relata întreaga poveste despre felul în care familia Wyrzykowski a reușit să-i salveze pe Wasersztajn și pe alți șase evrei în timpul ocupației. Însă ceea ce s-a întâmplat cu ei *după* acest moment are legătură cu subiectul nostru.

Subsemnatul, Aleksander Wyrzykowski, împreună cu soția mea, Antonia, am dorit să facem următoarea declarație. Atunci când Armata Roșie a intrat în oraș, acești martiri au fost liberi; i-am îmbrăcat cu ce am avut mai bun la îndemână. Primul s-a dus la el acasă, însă familia

lui pierise, așa că a venit să mănânce cu noi. Restul s-au dus pe la casele lor. Într-o duminică au venit la mine partizanii⁴ și mi-au spus: Vom veni astăzi să ne ocupăm de evrei, iar celălalt a zis că îi vor ucide pe toți într-o singură noapte. De atunci înainte evreul a dormit pe câmp, într-un fel de șanț săpat în pământ pentru cartofi; i-am dat o pernă și paltonul meu. Am mers apoi să îi avertizez și pe ceilalți. Au început să se ascundă. Partizanii nu au avut nici o treabă cu cele două fete care erau logodnicele evreilor, iar bandiții le-au spus să nu scape nici un cuvânt în fața logodnicilor în legătură cu ei și cu venirea lor acolo. În aceeași seară au venit și la noi să îl ridice pe evreu; ne-au spus să îl predăm, pentru că ei îl vor ucide și nu ne vor mai deranja apoi niciodată. Soția mea le-a spus că plecasem în vizită la sora mea și că evreul plecase și el la Łomża și că nu se mai întorsese. Au început să o lovească până când nu mai avea un singur loc fără vânătași pe tot corpul. Au luat tot ce au găsit de valoare în casă și i-au cerut soției mele să îi transporte înapoi. I-a dus cu căruța până aproape de Jedwabne. La întoarcerea ei, evreul a ieșit din ascunzătoare și a văzut cât de rău fusese bătută. După ceva timp, a venit la noi un alt evreu, Janek Kubrzański. Am stat cu toții de vorbă și ne-am hotărât să fugim de acolo. Ne-am stabilit în Łomża. Soția mea a lăsat unul dintre copii în grija părinților săi. Din Łomża ne-am mutat la Białystok, deoarece ne temeam pentru viețile noastre... În 1946 ne-am mutat la Bielsk Podlaski. După câțiva ani ni s-a dat de urmă și am fost nevoiți să părăsim și acest loc.

Prin urmare, familia Wyrzykowski a rămas pentru totdeauna stigmatizată din cauză că îi ajutase pe evrei, stigmat care i-a urmărit peste tot pe unde au trecut și, după cum s-a dovedit, și peste generații⁵. Antonia Wyrzykowska a reușit în cele din urmă să plece peste ocean și s-a stabilit în Chicago. Fiul nepotului ei, care a rămas să trăiască în apropiere de Jedwabne, era numit „evreu” ori de câte ori copiii cu care se juca se supărau pe el.

Responsabilitate colectivă

Chiar dacă proiectul nazist de exterminare a evreilor din întreaga lume va rămâne, în esența lui, un mister, avem, totuși, la dispoziție foarte multe informații despre diversele mecanisme ale „soluției finale”. Iar ceea ce știm cu siguranță este că *Einsatzgruppen*, detașamentele de poliție germane, și diferiți funcționari care au pus în aplicare „soluția finală” nu au forțat populația locală să participe în mod direct la uciderea evreilor. Pogromurile sângeroase au fost tolerate și uneori chiar încurajate, mai ales după izbucnirea războiului ruso-german – în acest scop a fost emisă o directivă specială de către Reinhardt Heydrich, președintele Biroului Central al Reich-ului¹. Au fost, de asemenea, emise foarte multe interdicții privindu-i pe evrei. Spre exemplu, în Polonia aflată sub ocupație, era interzis, sub amenințarea pedepsei cu moartea, să se ofere ajutor evreilor care se ascundeau în afara perimetrului ghetourilor unde erau forțați de către germani să trăiască. Deși au existat și câțiva sadici care, mai ales în lagăre, s-ar fi putut să îi forțeze pe prizonieri să se ucidă unii pe alții, în general nimănui nu i s-a impus să ucidă evrei. Cu alte cuvinte, *așa-numita populație locală implicată în uciderea evreilor a acționat din proprie inițiativă*.

Iar din moment ce acest lucru este bine întipărit în memoria colectivă – localnicii polonezi i-au ucis

pe evrei pentru că așa au dorit și nu pentru că au fost forțați –, atunci evreii îi vor considera pe aceștia în mod special responsabili pentru actele comise. Un ucigaș în uniformă rămâne un funcționar de stat care acționează conform ordinelor și putem chiar presupune că va fi avut rezerve în ceea ce privește ordinele primite. Nu același lucru este valabil în cazul unui civil care ucide o altă ființă din proprie voință – un asemenea individ diabolic este, fără nici o urmă de îndoială, un ucigaș.

Polonezii le-au făcut rău evreilor de nenumărate ori în timpul războiului. Din ceea ce îmi amintesc cei implicați în evenimentele perioadei respective reiese foarte clar că nu a fost vorba numai de crime. S-ar putea invoca aici, spre exemplu, imaginea și atitudinea unor femei descrise într-un fragment autobiografic, „A Quarter-Hour Passed in a Pastry Shop”, aparținându-i lui Michał Głowiński, în prezent unul dintre cei mai importanți critici literari polonezi. În timpul ocupației germane era doar un copil. Timp de un sfert de oră, una dintre mătușile sale îl lăsase singur într-o cafenea din Varșovia; după ce i-a cumpărat o prăjitură și l-a așezat la o masă, a plecat pentru a da câteva telefoane. Imediat ce ea a părăsit clădirea, băiețelul evreu a devenit centrul atenției și a fost supus unei tirade de întrebări de către un grup de femei care altminteri ar fi putut foarte bine să îl lase în pace². Între acest episod și cel al crimelor din Jedwabne poate fi înscris un întreg șir de conflicte între polonezi și evrei, care, toate, în ciuda circumstanțelor diferite, aveau un lucru în comun: un întreg potențial de consecințe mortale pentru evrei.

Atunci când reflectăm asupra evenimentelor din perioada respectivă, nu trebuie să învinovățim

întreaga colectivitate. Trebuie să fim suficient de lucizi încât să nu uităm că pentru fiecare crimă doar un singur criminal sau un grup de criminali se face responsabil. Cu toate acestea, s-ar putea să fim obligați să aflăm motivul pentru care o națiune (aici, „germanii”) poate fi capabilă de asemenea fapte. Sau se poate, pur și simplu, ca atrocitățile să fie puse între paranteze și uitate? Putem alege la întâmplare din trecutul național doar aspectele care ne convin, proclamându-le patrimoniu și excluzând orice altceva? Sau, dimpotrivă, să facem invers: dacă într-adevăr oamenii sunt legați unii de alții printr-o reală afinitate spirituală – când spun asta am în minte acea mândrie națională cu origini în experiențele istorice comune mai multor generații –, nu sunt ei toți, în egală măsură, responsabili pentru îngrozitoarele acte de agresiune înfăptuite de membrii unei asemenea „comunități imaginare”? Poate un tânăr german care astăzi reflectează asupra identității sale de german să ignore pur și simplu doisprezece ani (1933-1945) din istoria țării și a predecesorilor săi?

Și chiar dacă în construirea identității naționale un asemenea proces de selecție este imposibil de evitat (nimeni nu poate scrie „totul” referitor la propria imagine despre sine, și numai pentru simplul motiv că nimeni nu știe „totul” și, în orice caz, chiar animat de cele mai bune intenții, îi va fi aproape imposibil să își recupereze în întregime trecutul), cadrele identității colective astfel definite – pentru a rămâne *autentice* – nu va trebui să fie considerate niciodată definitive.

Oricine, oricând, trebuie să aibă posibilitatea de a pune sub semnul întrebării un asemenea construct

mental, căutând să afle cum un episod sau o serie de episoade ori o epocă din istoria foarte îndepărtată pot fi integrate imaginii pe care o națiune o propune despre sine.

De obicei, canonul identitar colectiv este constituit din fapte oarecum ieșite din comun, șocante sau remarcabile. Cu alte cuvinte, este alcătuit din acțiuni care ies din rutină, neobișnuite. Dar, chiar dacă doar un Fryderyk, Jan sau Mikotaj a fost autorul acelor fapte, ca elemente constitutive ale canonului, ei fac parte și din acel „noi” colectiv. Prin urmare, muzica poloneză, pe bună dreptate, se mândrește cu Chopin; știința poloneză cu Copernic; Polonia se consideră „un bastion al creștinătății” [*przedmurze chrześcijaństwa*] și asta mai ales din cauză că regele Jan Sobieski i-a învins pe turci într-o bătălie importantă care a avut loc lângă Viena. Din acest motiv, suntem perfect îndreptățiți să (ne) întrebăm dacă actele comise de cei precum Laudański și Karolak – din moment ce au fost atât de șocante și de neobișnuite – nu sunt și ele un element constitutiv al identității colective poloneze.

Întrebarea mea este una evident retorică, pentru că se înțelege că o asemenea crimă în masă afectează în timp toate palierele unei comunități. Este suficient să readucem în discuție dezbaterile publice ce au urmat imediat după publicarea unui articol în cel mai titrat cotidian polonez, *Gazeta Wyborcza*, semnat de către Michał Cichy, în care autorul discută uciderea câtorva evrei în Varșovia în timpul Răscoalei din Varșovia, în vara lui 1944, de către un detașament al Armatei Țării³.

Vehemența și amploarea reacției publice dovedite de numărul mare de scrisori primite la redacția

ziarului demonstrează în ce grad comportamentul odios al unui grup de tineri implica și angaja societatea poloneză și cu o jumătate de secol mai târziu. Ce se poate spune atunci despre masacrul din Jedwabne, care depășește cu mult orice închipuire a noastră privind aspectele tragice ale relației dintre polonezi și evrei din timpul războiului?

O nouă metodă de abordare a surselor

Uciderea în masă a evreilor din Jedwabne în vara lui 1941 este unul dintre principalele repere ale istoriografiei relațiilor dintre polonezi și evrei din timpul celui de-al doilea război mondial. Trebuie lăsate de o parte toate metodele de cosmetizare, toate „sedativele” pe care le-au folosit și administrat în legătură cu acest subiect istoricii și jurnaliștii timp de peste cincizeci de ani. Pur și simplu, nu este adevărat că în Polonia, în timpul războiului, evreii au fost uciși numai de către germani, ajutați uneori la îndeplinirea sarcinii îngrozitoare de formațiuni ale poliției auxiliare alcătuite în primul rând din letoni, ucraineni sau alți „calmuci”, ca să nu-i mai menționez pe acei proverbiali „răufăcători”, pe care toți îi criticau aspru deoarece era atât de simplu să-și decline responsabilitatea pentru actele lor – așa-numiții *szmalcownicy*, speculanți care-și făcuseră o profesie din șantajarea evreilor care încercau să plece și să se ascundă pentru a supraviețui. Considerându-i unicii vinovați, istoricilor și altora le-a fost ușor să închidă acest subiect, trăgând concluzia că orice pădure are uscăturile ei, că era vorba de câțiva indivizi „marginali” ai societății și că de ei s-au ocupat propriile „instanțe de judecată”¹.

După evenimentele din Jedwabne, problema relațiilor dintre polonezi și evrei din timpul războiului nu mai poate fi considerată încheiată prin etichetarea ei cu asemenea formule stereotipe. Într-adevăr, trebuie să regândim nu numai istoria poloneză din perioada războiului, ci și pe cea de după război, la fel cum trebuie să reevaluăm anumite interpretări importante larg acceptate ca explicații pentru apariția diferitelor consecințe, atitudini și instituții în anii respectivi.

Pentru început, propun modificarea modului în care abordăm sursele din perioada respectivă. Este recomandabil ca, atunci când luăm în considerare mărturiile supraviețuitorilor ca probe privind anumite evenimente, să o facem nu dintr-o perspectivă critică apriorică, ci pornind de la premisa conform căreia ele sunt în principiu adevărate. Acceptând ceea ce am citit într-o anume relatare ca pe un fapt real, *până în momentul în care găsim argumente convingătoare care să dovedească contrariul*, am evita mult mai multe greșeli decât dacă am adopta un punct de vedere opus, care necesită din partea noastră precauție și scepticism față de orice mărturie *până în momentul în care găsim o confirmare independentă de conținutul acesteia*. Cu cât mai mare este catastrofa, cu atât mai mic este numărul supraviețuitorilor. Trebuie să putem asculta și vocile singulare, care ajung până la noi din abisuri, așa cum s-a întâmplat în cazul declarației lui Wasersztajn înainte de publicarea memoriilor membrilor comunității evreiești din Jedwabne ori așa cum a rămas încă mărturia lui Finkelsztajn despre anihilarea comunității evreiești din Radziłów.

Fac aceste afirmații bazându-mă, într-o anumită măsură, pe propria experiență. Mi-au trebuit patru ani, după cum am menționat la începutul cărții, ca să înțeleg cu adevărat ce anume ne comunica Wasersztajn prin declarația sa. Însă aceeași concluzie – că suntem datori să considerăm adevărate mărturiile evreilor despre atrocitățile comise de populația locală, până la momentul în care ele se vor dovedi false – vine de la sine atunci când ținem cont de absența generalizată din istoriografia poloneză a unor studii privind implicarea populației etnice poloneze în anihilarea comunității evreiești poloneze. Este un subiect de importanță fundamentală pentru care dispunem de o documentație extrem de bogată. Numai la Institutul Evreiesc de Istorie (ŻIH) din Varșovia se găsesc peste șapte mii de mărturii strânse de la supraviețuitorii Holocaustului imediat după război, mărturii care oferă foarte multe informații despre înțelegerile secrete dintre polonezi privind anihilarea vecinilor lor evrei. Dar destul de des – ca în cazul mărturiilor lui Wasersztajn și Finkelsztajn – acestea provin de la singurii martori care au supraviețuit, care au de povestit istorii absolut „incredibile”. Nu fac altceva decât să aduc argumente în favoarea renunțării la lipsa noastră de încredere.

Însă, până la urmă, nu inadecvarea noastră profesională (ca istorici specializați pe perioada respectivă) este cea care reclamă cel mai puternic imperativul unei noi metode de abordare a surselor. Acest imperativ metodologic decurge chiar din caracterul imanent al tuturor dovezilor care pot fi găsite cu privire la anihilarea comunității evreiești poloneze.

Tot ceea ce știm despre Holocaust – în virtutea faptului că s-a spus – nu este reprezentativ pentru experiențele suferite de evrei în timpul ocupației naziste. Lucrurile sunt denaturate, polarizate într-o singură direcție : toate sunt istorii cu un final fericit. Toate aparțin unor persoane care au fost suficient de norocoase încât să supraviețuiască. Chiar și declarațiile unor martori care nu au supraviețuit – mărturii întrerupte de moartea subită a autorilor lor, care, din acest motiv, nu ne-au lăsat la dispoziție decât frânturi din ceea ce au vrut să spună – aparțin acestei categorii. Ceea ce a ajuns până la noi a fost scris numai în timp ce autorii erau încă în viață. Nu vom ști niciodată nimic despre „inima întunericului” care, în egală măsură, a reprezentat esența experienței lor, despre ultima lor trădare, despre Calvarul trăit de 90% dintre evreii polonezi înainte de război. Iată motivul pentru care trebuie să interpretăm *ad litteram* toate informațiile pe care le avem la dispoziție, pe deplin conștienți că ceea ce s-a întâmplat în realitate cu evreii din Jedwabne în timpul Holocaustului este chiar mai grav decât ni s-a prezentat în declarațiile care au ajuns până la noi.

Este posibil să fii în același timp și victimă și călău ?

În viața fiecărei societăți, războiul este o experiență creatoare de mituri. Însă în Europa de Est, Centrală și de Sud, el reprezintă o sursă continuă de istorii vii, mult prea des având consecințe tragice, care îl legitimează. Simbolurile martirologiei colective, naționale din timpul celui de-al doilea război mondial joacă pentru societatea poloneză a secolului XX un rol major în crearea reperelor propriei imagini¹. Fiecare oraș își are locurile sale sacre, în care se comemorează victimele terorii ; fiecare familie, propriile sale istorii terifiante despre execuții, încarcerări și deportări. Unde și cum putem introduce în această imagine istoria reală a relațiilor dintre evrei și polonezi în timpul războiului ? La urma urmei, evenimentele din Jedwabne – deși poate unele dintre cele mai violente (*cele mai violente*, să sperăm) atacuri criminale ale polonezilor împotriva evreilor – nu au fost un caz izolat. Suntem imediat tentați să ne întrebăm : este posibil ca un grup cu o identitate distinctă să fie în același timp și victimă și călău ? Este posibil să suferi și, în același timp, să produci suferință ?

În societatea postmodernă răspunsul la o asemenea întrebare este simplu – bineînțeles că este posibil. Mai mult decât atât, un astfel de răspuns a fost

deja dat referitor la experiențele colective din timpul celui de-al doilea război mondial. Când forțele aliate au ocupat Germania și au „descoperit” lagărele de concentrare, au făcut efortul de a-i confrunta pe germani cu adevărul despre crimele naziștilor, ca parte a campaniei de denazificare. Răspunsul opiniei publice germane a fost mai degrabă neașteptat: *Armes Deutschland*, „Sărmana Germanie”². Lumea ne va urî pe noi pentru faptele naziștilor, iată care a fost ecoul pe care l-au avut crimele din timpul războiului în societatea germană. Era, pare-se, mai ușor pentru germani să adopte ipostaza de victimă, din moment ce, în acest fel, le-a fost oarecum luată de pe umeri povara responsabilității pentru război și pentru suferința provocată nenumăratelor victime.

Însă un asemenea ansamblu de relatări contradictorii de obicei generează conflicte și dezbateri. Am putea aminti aici controversa publică prelungită care a izbucnit în Germania în urma unei expoziții de fotografie prin care se făcea cunoscut opiniei publice rolul pe care armata germană l-a avut în genocid (*Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944*), organizată de Institutul pentru Studii Sociale din Hamburg. Se presupunea că armata regulată, în care se putea înrola orice german aflat la vârsta potrivită, nu participase la atrocitățile comise împotriva evreilor (conform opiniei generale). Desigur că istoricii germani știau că armata participase la atrocități și au consemnat ca atare. Totuși, publicul larg nu era încă pregătit să accepte o dovadă care venea în contradicție cu puternicele lor convingeri. Le este oare mai ușor polonezilor să accepte să-și asume responsabilitatea pentru faptele odioase înfăptuite în timpul

celui de-al doilea război mondial – lăsând la o parte sentimentul adânc înrădăcinat și pe deplin îndreptățit de victimă pe care îl aveau la vremea respectivă?

Evreii care după război se aflau în lagărele de concentrare din Germania – după cum bine se știe, în jur de 200 000 de evrei au fugit din Polonia după 1945, majoritatea în lagărele respective – obișnuiau să spună că germanii nu îi vor ierta niciodată pe evrei pentru ceea ce le-au făcut. Ne-am putea întreba dacă nu același lucru explică și antisemitismul polonez de după război, mai degrabă decât obișnuita invocare a unor nume evreiești aparținând unor lideri comuniști din perioada stalinistă (de obicei Berman și Minc)³ ale căror fapte infame se presupune că ar fi determinat o asemenea atitudine negativă a polonezilor față de evrei.

În Polonia de după război, aversiunea față de evrei era larg răspândită și plină de agresivitate, și s-ar putea găsi numeroase argumente care să demonstreze faptul că era rezultatul unei analize la rece și detașate a situației politice din țară de după război. Iar această afirmație nu trebuie să se sprijine pe conversațiile înregistrate de câțiva memorialiști extrem de sensibili, pe reacția subiectivă la privirea fugară a cuiva sau pe o remarcă întâmplătoare. Pentru a demonstra acest lucru, să luăm în considerare un fenomen social care a angajat masele în manifestări susținute, riscante și, fără îndoială, spontane ale convingerilor lor celor mai adânci: grevele muncitorești.

Într-un studiu extrem de bine documentat, intitulat *Workers' Strikes in Poland in the Years 1945-1948*, publicat în 1999⁴ – o perioadă în care

un cercetător sânguincios avea acces deplin la materialele și sursele informative pertinente –, un tânăr istoric, Łukasz Kamiński, a înregistrat toate valurile de proteste muncitorești care au avut loc în țară în anii de după război. Iar în perioada respectivă atmosfera din Polonia era una foarte agitată. Autoritățile comuniste subminau cu regularitate instituțiile sociale și politice autonome, inclusiv uniunile sindicale muncitorești și partidele politice cu cea mai mare susținere electorală și cu o lungă tradiție – precum Partidul Socialist Polonez (Polska Partia Socjalistyczna – PPS), aflat la vremea respectivă sub conducerea lui Zygmunt Żuławski, și Partidul Țărănist Polonez (Polskie Stronnictwo Ludowe – PSL), condus în acea perioadă de Stanisław Mikołajczyk, Stanisław Mierzwa și Stefan Korboński. Până în 1948, *Gleichschaltung*-ul instituțiilor autonome din Polonia fusese încheiat în cea mai mare parte. Acestea au fost fie trecute sub conducerea organizațiilor susținute de comuniști, fie interzise, iar liderii lor arestați, exilați sau reduși la tăcere. Și s-a dovedit că în toată această perioadă clasa muncitoare a lăsat lucrul și a intrat în grevă o singură dată *din alte motive decât cele financiare*: pentru a protesta împotriva publicării în ziarele din întreaga țară a așa-ziselor autodenunțări privind pogromul din Kielce, unde, în 4 iulie 1946, fuseseră uciși de către un grup de polonezi patruzeci și doi de evrei⁵.

Pentru o mai bună înțelegere, voi cita din studiul lui Kamiński:

Pe 10 iulie [1946] în mai multe fabrici din Łódź s-au organizat întruniri al căror scop era

condamnarea agresorilor care participaseră la pogromul din Kielce. Oamenii nu doreau să semneze declarații incriminatoare. Cu toate acestea, asemenea declarații au fost publicate în ziarele de a doua zi. Acest lucru a condus la greve de protest. Primii care au intrat în grevă au fost muncitorii de la Fabrica de fibre textile din Łódź și de la fabricile Scheibler și Grohman. Lor li s-au alăturat muncitorii de la Buhle, Zimmerman, Warta, Tempo Rasik, Hofrichter, Gampe and Albrecht, Gutman, Dietzel, Radziejewski, Wejrach, Kinderman, Wólczanka și de la două ateliere de prelucrare a lemnului. La început, greviștii au cerut corectarea informațiilor [despre muncitorii din fabrici, care, chipurile, semnaseră acele proteste]; mai apoi s-a cerut eliberarea celor condamnați [în scurtul proces au fost condamnați la moarte paisprezece oameni]. Protestele au fost foarte agitate; s-a folosit violența împotriva celor care îndemnau la reluarea activității... Acest tip de reacție a muncitorilor nu era diferit de reacțiile din restul țării. În multe fabrici echipele de muncitori au refuzat să semneze rezoluțiile prin care erau condamnați agresorii din timpul pogromului. În Lublin, în timpul unei demonstrații de protest la care participau 1500 de muncitori feroviari, se striga: „Jos cu evreii”, „Rușine, au venit să îi apere pe evrei”, „Bierut [președintele de atunci al Poloniei] nu va îndrăzni să îi condamne la moarte”, „Wilno și Lwów trebuie să fie ale noastre”⁶.

În toți acești ani, au existat multe ocazii pentru a protesta împotriva preluării Poloniei de către înfiorătorul regim comunist. Însă, în mod evident,

nu aceasta a fost motivația valurilor de greve care au urmat pogromului din Kielce. Și, dacă grevele nu au nici un sens ca proteste împotriva unei „iudeo-comune” imagine, ele pot fi perfect înțelese ca semne ale frustrării venite din faptul că nimeni nu îi mai putea apăra așa cum trebuie pe copiii creștini polonezi amenințați de planurile criminale ale evreilor. Aceasta a fost, literalmente, esența nemulțumirilor pe care o evreică rănită în timpul pogromului din Cracovia, din august 1945, le-a auzit fără să vrea în timp ce era transportată la spital:

În ambulanță am auzit comentariile soldatului care ne escorta și ale asistentei. Spuneau că suntem scursură evreiască, pe care ei erau obligați să o salveze, deși nu ar trebui să facă acest lucru pentru noi, deoarece am omorât copii; că noi toți ar trebui să fim împușcați. Am fost duși la spitalul St. Lazarus de pe strada Kopernika. Eu am fost prima care a intrat în sala de operație. După ce am ieșit din operație a apărut un soldat care a spus că el ne va transporta pe toți la închisoare după ce se vor termina toate operațiile. L-a bătut pe unul dintre evreii care așteptau să intre în operație. Ne-a ținut sub amenințarea armei și nu ne-a lăsat să bem nici măcar o gură de apă. Puțin mai târziu au apărut doi muncitori fero-viari, iar unul dintre ei a spus „este scandalos faptul că un polonez nu are curajul să lovească o persoană fără apărare” și a lovit un evreu rănit. Unul dintre cei internați m-a lovit cu o cârjă. Femeile, inclusiv asistentele medicale, stăteau în spatele ușilor amenințându-ne că de-abia așteaptă ca operația să ia sfârșit pentru a ne putea sfâșia⁷.

Cu alte cuvinte, antisemitismul postbelic era larg răspândit și anula orice încercare a comuniștilor de a prelua puterea în Polonia, deoarece avea puternice rădăcini în prejudecățile cu origini în Evul Mediu privitoare la crimele rituale. El a apărut și ca urmare a experienței războiului.

De ce familia Wyrzykowski a fost nevoită să fugă și să-și părăsească gospodăria? „Hershek, ești încă în viață?” – cu această întrebare plină de scepticism a fost întâmpinat Hershel Piekarz atunci când a ieșit din ascunzătoare⁸. Repet, aceste reacții nu erau determinate de credința în acea „iudeo-comună” imaginară sau de furia datorată preluării Poloniei de către comuniști cu ajutorul sovieticilor și cu susținerea evreilor. Hershel Piekarz, ca mulți alți evrei care au supraviețuit în urma războiului, și familia Wyrzykowski, ca mulți alți polonezi curajoși care au ascuns evrei în timpul războiului, asumându-și riscuri foarte mari, și care apoi, după război, au continuat să păstreze secretul față de vecinii lor – toți aceștia nu erau urâți sau temuți pentru că erau comuniști nedeclarați, ci mai degrabă pentru că erau martori incomozi la crimele care fuseseră săvârșite împotriva evreilor. Ei puteau, de asemenea, aduce dovada beneficiilor materiale ilicite de care mulți au continuat să se bucure ca urmare a acestor crime. Existența lor era un reproș, atrăgând după sine alte muștrări de conștiință, și, în egală măsură, o posibilă amenințare.

Colaborarea

Ce s-ar putea spune despre o altă temă fundamentală a perioadei războiului, care, după cum știm, nu se regăsește niciunde în istoriografia poloneză a perioadei respective – colaborarea?¹ Când Hitler a lansat *Blitzkrieg*-ul împotriva URSS-ului în iunie 1941, soldații germani au fost întâmpinați de populația locală a fostelor teritorii poloneze ca o armată de eliberatori! Comandantul Armatei Țării (AK), generalul Grot-Rowecki, a trimis la Londra, pe 8 iulie 1941, un raport oficial, informând guvernul polonez în exil în legătură cu atitudinea prietenoasă cu care a fost primită armata germană pe tot cuprinsul așa-numitei *Kresy Wschodnie* (i.e. zona estică de frontieră)². „Când germanii au atacat armata sovietică”, scrie un țăran din voievodatul Białystok, „populația poloneză din aceste teritorii i-a primit pe germani mai degrabă cu bucurie, fără să realizeze că aceștia erau cei mai periculoși dușmani ai Poloniei. În mai multe orașe de provincie germanii au fost primiți cu flori etc... Sora unuia dintre locuitori s-a întors din Białystok chiar la vremea respectivă și ne-a povestit despre primirea entuziastă care le-a fost făcută germanilor de către populația poloneză a orașului”. Sau, în altă rememorare, aparținându-i tot unui locuitor din Białystok: „Oamenii au început să vorbească despre

războiul iminent dintre germani și moscoviți, ceea ce ei își doreau foarte mult, sperând că germanii îi vor alunga pe moscoviți și vor rămâne pe loc, iar rușii nu vor reuși să ne deporteze pe toți... În cele din urmă, în iunie 1941 a izbucnit un război între germani și moscoviți, iar câteva zile mai târziu rușii au cedat. O foarte mare bucurie i-a cuprins pe cei care se ascundeau de moscoviți, căci nu se mai temeau de acum că vor fi deportați în Rusia. Primul lucru pe care îl spunea oricine se întâlnea cu o rudă sau cu un prieten pe care nu îi mai văzuse de ceva timp era: Nu vom mai fi deportați. Așa s-a întâmplat că un preot dintr-o parohie vecină, trecând prin satul nostru a doua zi după ce moscoviții au plecat, le striga tuturor celor pe care îi vedea: Nu ne vor mai deporta. Probabil că rușii au greșit deportând masiv polonezi în Rusia, iar din acest motiv localnicii au ajuns să îi urască din ce în ce mai mult”³.

Într-adevăr, peste jumătate din teritoriul statului polonez de dinainte de război a fost eliberat până în iunie și iulie 1941 de sub dominația bolșevică, iar populația locală – cu excepția evreilor, desigur – a sărbătorit evenimentul primind unitățile Wehrmacht cu brațele deschise. Au fost puse imediat bazele unor foruri administrative aservite germanilor, iar locuitorii s-au implicat în *Vernichtungskrieg*-ul îndreptat împotriva „evreilor și comisarilor”⁴. La urma urmei, Ramotowski și complicii săi au fost aduși în fața instanței de judecată pentru că „au acționat în interesul statului german” și așa mai departe.

Am ajuns aici la un subiect foarte interesant pentru un sociolog – o suprapunere în memoria

colectivă a două episoade din perioada respectivă. Două cuceriri asupra teritoriului, una făcută de Armata Roșie în 1939 și una de Wehrmacht în 1941, par a se suprapune în mărturiile păstrate. Pentru a sintetiza lucrurile, entuziasmul evreilor la intrarea unităților Armatei Roșii nu a fost deloc un fenomen larg răspândit și sunt imposibil de reperat elemente specifice colaborării evreilor cu sovieticii în perioada 1939-1941⁵. Pe de altă parte, este limpede că restul populației locale a întâmpinat cu entuziasm unitățile Wehrmacht în 1941 și că s-a implicat pe scară largă în colaborarea cu germanii, până la, și inclusiv, participarea la exterminarea evreilor.

Astfel se poate vedea că populația locală non-evreiască și-a proiectat propria atitudine față de germani din 1941 (aspect ce rămâne încă un tabu absolut, niciodată studiat de istoriografia poloneză) într-o poveste veche despre felul în care evreii s-au comportat chipurile față de sovietici în 1939. Mărturia lui Finkelsztajn privind modul în care populația poloneză din Radziłów i-a primit pe germani este parcă imaginea în oglindă a istoriilor cu foarte mare circulație despre evreii galițieni întâmpinându-i pe bolșevici în 1939.

Cum rămâne atunci cu recrutările de colaboratori pentru Securitate făcute de sovietici printre activiștii polonezi, despre care vorbește colonelul Misiurew și pe care le confirmă (auto)biografia lui Laudánski? Să fie, poate, un moment aparte al unui fenomen caracteristic perioadei respective? Nu sunt cei care s-au compromis, ca urmare a colaborării cu un regim represiv, „predestinați” să devină colaboratorii următorului regim represiv care câștigă

puterea în aceeași regiune? Asemenea indivizi ar fi dispuși să-și arate entuziasmul față de noii conducători și de politica lor de la bun început, pentru a acumula dinainte suficientă încredere, pentru a-și echilibra responsabilitățile în cazul în care rolurile lor sub vechiul regim ar deveni cunoscute. În plus, ei vor colabora pentru că sunt atât de ușor de șantajat o dată ce dosarul lor devine cunoscut noilor conducători. Nazismul, urmând teoria filosofului politic german Eric Voegelin, este un regim care apelează la instinctele negative ale ființei umane – nu numai pentru că așază „plebea” în funcții de conducere, dar și din cauză că „omul simplu, care este un om cumsecade atât timp cât societatea ca întreg este stabilă, o ia razna, fără a mai fi conștient de faptele sale, atunci când intervine haosul și societatea își pierde coerența funcțională”⁶.

Al doilea război mondial sau, mai precis, regimurile de ocupație german și sovietic pe care le-a impus au expus pentru prima dată Polonia rurală aceluia *modus operandi* al regimurilor totalitare. Și nu este deloc surprinzător că o societate atât de afectată nu a făcut față cu bine provocării și că rezultatul ambelor experiențe colective a fost criza morală profundă. Pentru a înțelege această stare de fapt, nu avem nevoie de diagnosticul subtil al intelectualilor rafinați, așa cum ni-l oferă, spre exemplu, studiul literatului Kazimierz Wyka privind impactul pe care l-a avut războiul asupra societății poloneze⁷. Este suficient să evocăm banditismul și alcoolismul din timpul războiului – atestate, în fond, de toate sursele de informare contemporane; ca exemplu, să luăm încă o dată în considerare amintirile țăranilor despre experiențele din timpul

războiului, memoriile înscrise în 1948 la un „concurș” organizat de editura Czystelnik în Polonia. Krystyna Kersten și Tomasz Szarota au publicat textele de prezentare a în jur de o mie cinci sute de autori în patru volume considerabile ca mărime, intitulate *Polish Countryside, 1939-1948*⁸.

Pentru mine, cel mai cutremurător exemplu al dezintegrării morale din acei ani, ilustrând prăbușirea oricărui tabu cultural care interzice uciderea ființei umane, poate fi regăsit în povestea unei țărănci dintr-un cătun de lângă Wadowice – o istorie în care nimeni nu este ucis și care trebuie citită ca un imn închinat iubirii și sacrificiului de sine. Karolcia Sapetowa, „fostă servitoare”, și-a lăsat mărturia alături de documentele Comisiei Evreiești de Istorie, iar această mărturie se găsește în prezent în arhivele Institutului Evreiesc de Istorie (ŻIH) din Varșovia :

Familia noastră era alcătuită din trei copii și părinții acestora. Cel mai mic, Sammy Hochheiser, apoi fetița, Sally, și cel mai mare, Izzy. Tatăl, în timpul primului an de război, a fost ucis. După ce toți evreii au fost adunați în ghetou, ne-am despărțit. Mergeam în fiecare zi în ghetou, ducându-le ce puteam, pentru că îmi era foarte dor de copii ; erau ca și când ar fi fost copiii mei. Când lucrurile s-au înrăutățit în ghetou, copiii au venit la mine acasă și au stat aici până când lucrurile s-au mai liniștit. La mine se simțeau ca acasă. În martie 1943 ghetoul a fost desființat. Din întâmplare, băiatul mai mic se afla la mine acasă în acea zi. Am mers la poarta ghetoului, care era înconjurată din toate părțile de agenți SS și de ucraineni [formațiuni auxiliare ale

poliției germane, alcătuite din foști cetățeni ai URSS, pe care polonezii îi numeau în stenograme „ucraineni”]. Oamenii alergau înnebuniți dintr-un loc în altul. Mama alături de copiii lor se adunau neputincioase lângă poartă. Deodată am văzut-o pe mama lui Sally și a lui Izzy împreună cu cei doi. Și ea m-a văzut și i-a șoptit fetei la ureche – „Du-te la Karolcia”. Sally, fără nici o ezitare, s-a strecurat printre cizmele înalte ale ucrainenilor, care în mod miraculos nu au observat-o. A alergat spre mine cu brațele întinse. Înmărmurită de frică am plecat împreună cu Sally și cu o mătușă spre satul meu, Witanowice, lângă Wadowice. Mama și Izzy au fost duși în altă parte, și nu am mai știut nimic de ei de atunci. Viața era foarte grea, și doar un miracol i-a salvat pe acești copii.

La început copiii ieșeau tot timpul din casă, dar, când relațiile au devenit mai tensionate, a trebuit să îi ascund înăuntru. Dar nici măcar asta nu a fost de mare ajutor. Localnicii știau că ascund copii evrei, iar problemele și amenințările veneau din toate părțile – că cei doi copii trebuie dați pe mâna Gestapo-ului, că tot satul ar putea fi incendiat drept represalii sau toți locuitorii uciși etc. Primarul satului era de partea mea, ceea ce m-a liniștit în repetate rânduri. Pe cei care erau cei mai agresivi și mai insistenți i-am calmat făcându-le diverse cadouri sau pur și simplu i-am plătit ca să tacă.

Însă această situație nu a durat mult. SS-iștii ne supravegheau, protestele au început din nou, până într-o zi, când mi s-a spus că trebuie să facem ceva pentru ca acești copii să dispară de

pe suprafața pământului, și că au pus la cale un plan: să îi ducă pe copii în hambar și acolo, după ce aceștia adorm, să le taie capul cu un topor.

Mă învăTEAM încoace și încolo ca o nebună. Tatăl meu, care era destul de în vârstă, era complet nepăsător. Ce puteam să fac? Ce trebuia să fac? Sărmanii copii știau totul, înainte de a merge la culcare mă implorau: „Karolciu, nu ne omori azi. Nu azi”. Mă simțeam din ce în ce mai imună la orice amenințare și am hotărât că nu îi voi abandona pe copii sub nici o formă.

Mi-a venit o idee strălucită. I-am suit pe copii într-o căruță și le-am spus tuturor că mă duc să îi înec. Am mers cu căruța prin tot satul, m-a văzut toată lumea și toți au crezut ce le spuseseam, iar când s-a întunecat m-am întors cu copiii...⁹

Povestea are un final fericit: copiii au supraviețuit și Sapetowa declară plină de emoție că îi va urma oriunde, pentru că îi iubește mai mult ca orice pe lume. Iar noi realizăm înspăimântați că locuitorii unui orașel de lângă Cracovia au răsuflat ușurați de-abia atunci când au fost convinși că unul dintre vecinii lor ucisese doi copii evrei.

Felul în care imoralitatea și corupția din timpul războiului și-au jucat propriul rol în ceea ce-i privește pe țăranii polonezi și atitudinea lor față de evrei este descris cu inegalabilă elocvență de unul dintre cei mai importanți memorialiști ai acestei perioade, dr. Zygmunt Klukowski, director al spitalului districtual din satul Szczebrzeszyn, lângă Zamość. După ce toți evreii din Szczebrzeszyn au fost uciși, proces pe care Klukowski l-a descris până

în cel mai devastator detaliu în cronică sa *Dziennik z lat okupacji zamojszczyzny* (Jurnal din timpul anilor de ocupație – regiunea Zamość), el notează cu disperare următoarele rânduri, datate 26 noiembrie 1942:

„Temându-se de represalii, țăranii îi capturează pe evrei în cătune și îi aduc în oraș sau uneori îiucid pe loc. Oamenii nu mai țin cont de nici un principiu moral. O psihoză colectivă a pus stăpânire pe ei și, ca urmare, se întrec de-a dreptul cu germanii în a refuza să vadă în evrei ființe umane, considerându-i doar niște animale dăunătoare, ce trebuie exterminate cu orice preț, asemenea câinilor cuprinși de turbare sau șobolanilor”¹⁰.

Și astfel, participând la persecutarea evreilor în vara lui 1941, un locuitor din aceste zone putea în același timp să se facă îndrăgit de către noii conducători, să obțină beneficii materiale în urma acțiunilor sale (se înțelege de la sine că participanții activ la pogrom au ales în primul rând împărțirea bunurilor rămase de la evrei) și să susțină ura puternică și împământenită față de evrei a țăranilor din zonele respective. Dacă adăugăm la acestea încurajările din partea naziștilor și faptul lesne de înțeles că cineva avea de rezolvat vechi răfuieli cu așa-zisa „iudeo-comună” din cauza unor umilințe îndurate în timpul ocupației sovietice – cine putea să reziste la un așa amalgam de argumente puternice și diavolești? ¹¹ Desigur că premisele cele mai importante erau abrutizarea relațiilor interpersonale, criza morală și folosirea la scară largă și fără nici un fel de interdicții a violenței. Însă acestea erau exact metodele și mecanismele folosite de ambele forțe de ocupație. Nu este greu să ne imaginăm că

printre cei mai activi participanți la pogromul din Jedwabne se aflau câțiva colaboratori secreți ai NKVD-ului (care au fost menționați în raportul înaintat de colonelul Misiurew secretarului Popov), pe lângă Laudański, despre care știm din autobiografia sa că lucrase ca spion pentru sovietici, înainte de a-i ucide pe evrei pentru germani.

Susținerea socială a stalinismului

Dar timpul nu s-a oprit în loc în 1941. Iar dacă recunoaștem că mecanismul pe care l-am descris este, din punct de vedere psihologic și sociologic, posibil, ajungem la o ipoteză interesantă privind instaurarea regimului comunist în Polonia între anii 1945 și 1948. În lumina celor prezentate până acum, aș îndrăzni să afirm că, în procesul preluării Poloniei de către comuniști după război, adepții Partidului Comunist, la nivel local, erau persoane care fuseseră compromise în timpul ocupației germane.

Știm, desigur, că aderarea la comunism era un angajament cât se poate de autentic pentru un număr considerabil de oameni; și că mulți au susținut Partidul Comunist înainte și după război nu din conformism sau din cauză că Armata Roșie avea garnizoane în toată țara, ci deoarece credeau cu adevărat în ideologia comunistă. Însă, pe lângă nucleul principal și idealist de susținători, totalitarismele secolului XX s-au folosit întotdeauna de un alt tip de putere. Printre cei mai valoroși agenți și informatori ai lor se aflau și persoane lipsite de orice fel de principiu. Mulți dintre cercetătorii care au studiat această temă au demonstrat că așa a fost¹.

De ce „plebea”, ca să folosesc expresia lui Voegelin, care a făcut munca murdară a naziștilor în Polonia aflată sub ocupație, reapare ca o coloană vertebrală a aparatului stalinist cinci ani mai târziu? Am în minte stratul exterior care înconjoară nucleul de comuniști fermi, care, după cum știm, în Polonia au fost foarte puțini. În numele căror principii de nestrămutat ar fi refuzat supunerea la un nou stăpân? De ce ar fi renunțat la privilegiile care să le ofere jumătate din aparatul local de conducere (a se citi – de teroare)? De ce ar fi mers la închisoare și nu la o academie de poliție? Nu la asemenea oameni se gândea Laudański când scria: „Cred că pe umeri precum ai mei se poate sprijini regimul nostru muncitoresc”?

În lumina celor spuse până aici, asupra procesului de impunere a comunismului se poate reflecta și din perspectiva „avantajelor” pe care societatea le-a avut de pe urma lui; chiar mai mult decât din cea a aparatului de conducere. De aceea sunt tentat să cred că acele comunități în cadrul cărora în timpul războiului fuseseră uciși evrei de către localnici erau în mod particular vulnerabile la sovietizare. Dacă atomizarea socială reprezintă o condiție pentru instituirea efectivă și consolidarea monopolului comunist în cadrul societății, atunci singura opoziție reală împotriva preluării comuniste poate veni din spre mediile sociale capabile să genereze solidaritate. Întrebarea poate fi atunci formulată mai simplu: este în stare o comunitate locală care tocmai a fost implicată în uciderea propriilor vecini să genereze o asemenea reacție ca răspuns la agresiunea ocupației? Cum poate avea cineva încredere în oameni care au ucis sau care au denunțat intenționat

criminalilor alte ființe umane? Mai mult decât atât, dacă am fi acționat ca instrumente ale violenței, în numele căror principii ne-am fi putut opune folosirii violenței împotriva noastră de către altcineva?

Cel mai bun răspuns poate fi găsit numai în urma unor studii concrete. Însă stadiul în care ne aflăm deocamdată implică o ipoteză extrem de contrariantă, care anulează bine cunoscutul stereotip legat de perioada în cauză, afirmând exact contrariul: *antisemiții, mai degrabă decât evreii, au fost instrumentele cu ajutorul cărora regimul comunist s-a instaurat în Polonia după război*. În fond, în multe părți ale țării, ținuturi sau orașe mai mici, după război, nu mai exista nici un evreu, pentru că și puținii supraviețuitori au părăsit aceste locuri cât mai repede posibil². Însă pentru a se putea pune bazele acelei „Polonii a poporului” cineva trebuia să ia frâiele în mână. Astfel, *kto kavo*, cine pe cine conduce, cum a întrebat Vladimir Ilici Lenin acum aproape o sută de ani? Și numai din cauza evoluției ideologice pe care a cunoscut-o regimul comunist în Polonia – ce a culminat cu izbucnirea antisemitismului oficial în martie 1968³ – nu aş respinge categoric o afirmație conform căreia proletariatul indigen, și nu evreii au reprezentat nucleul stalinismului polonez.

Pentru o nouă istoriografie

Pentru istoriografia perioadei războiului, așa-numita chestiune a relațiilor dintre polonezi și evrei rămâne o problemă delicată. După părerea mea, antisemitismul a contaminat porțiuni întregi ale istoriei poloneze a secolului XX și le-a transformat în subiecte interzise, determinând interpretări stilizate al căror rol era să ascundă adevărul despre cele întâmplate.

Însă istoria unei societăți poate fi concepută ca biografie colectivă. Și, exact ca într-o biografie – care este și ea alcătuită din episoade distincte –, fiecare eveniment din istoria unei societăți se află în strânsă legătură cu toate celelalte. Și dacă undeva în această biografie colectivă se strecoară o mare minciună, atunci tot ce va urma după ea va fi lipsit de autenticitate și cenzurat de teama descoperirii adevărului. În loc să-și trăiască istoriile prezente, membrii unei asemenea comunități vor privi întotdeauna cu suspiciune peste umăr, încercând să ghicească ce cred ceilalți despre acțiunile lor. Vor continua să distragă atenția de la episoadele rușinoase pe care le-au îngropat în trecut și să „apere onoarea Poloniei” mai departe, cu orice preț. Vor considera că toate obstacolele și dificultățile sunt consecințele unor conspirații. Alături de celelalte țări europene, Polonia nu este o excepție în acest

sens. Și asemeni câtorva alte națiuni, pentru a-și recupera propriul trecut, Polonia va trebui să și-l spună ei înseși încă o dată.

Un *memento* potrivit este – care altul? – Jedwabne. Aici, pe două monumente de piatră au fost făcute inscripții care comemorează perioada războiului. Una dintre ele pur și simplu propagă o minciună, afirmând că 1600 de evrei din Jedwabne au fost uciși de naziști. Cealaltă, cea de pe monumentul care a fost ridicat după 1989, este și mai revelatoare: „În memoria a 180 de oameni, printre care se numără și 2 preoți, care au fost uciși în ținutul Jedwabne între 1939-1956 de către NKVD, naziști și Securitatea poloneză [UB]”. Semnat „societatea [społeczeństwo]”. Și astfel fie se sugerează că în Jedwabne nu a existat nici un evreu, fie se acceptă în necunoștință de cauză crima. Pentru că, într-adevăr, evreii din Jedwabne nu au fost uciși nici de NKVD, nici de naziști, nici de poliția secretă stalinistă, ci, așa cum bine știm, dincolo de orice urmă de îndoială, și așa cum cetățenii din Jedwabne au știut tot timpul, de către chiar vecinii lor.

Post scriptum

Cazul Jedwabne a început să fie mediatizat în Polonia după difuzarea documentarului realizat de Agnieszka Arnold, *Where Is My Older Brother Cain ?*, care include un scurt fragment de conversație cu fiica lui Śleszyński, din aprilie 2000, și o excelentă anchetă jurnalistică făcută de Andrej Kaczyński pentru cotidianul *Rzeczpospolita* în mai. Primul său articol, „Całopalenie”, consacrat în exclusivitate masacrării evreilor din Jedwabne, a fost publicat pe prima pagină a cotidianului de circulație națională menționat, care în 5 mai 2000 a avut un tiraj de câteva sute de mii de exemplare. Continuarea a apărut două săptămâni mai târziu, în 19 mai. În aceeași zi, ediția în limba poloneză a *Vecinilor* a fost lansată la Târgul Internațional de Carte de la Varșovia.

După cum a fost confirmat de Kaczyński în ancheta sa, locuitorii din Jedwabne au știut foarte bine că evreii de aici au fost uciși de către vecinii lor în timpul războiului. Acesta este și rămâne un adevăr de necontestat. Mai mult, în discuțiile care au avut loc în săptămânile următoare între primarul din Jedwabne, cetățenii orașului și reprezentanții Bisericii Catolice atât din Jedwabne, cât și din Łomża, precum și reprezentanți ai comunității evreiești din Varșovia veniți în Jedwabne, s-a ajuns

la un acord conform căruia locurile în care au fost îngropate victimele evreiești vor trebui identificate și marcate ca atare, ca cimitir, monumentul și inscripția de pe el va trebui să fie modificate astfel încât să reflecte adevărul despre cele întâmplate atunci și întreaga istorie a evenimentelor respective va trebui să fie cercetată și povestită în cel mai mic detaliu al ei. Într-adevăr, în august 2000, de curând înființatul Institut al Memoriei Naționale (*Instytut Pamięci Narodowej*), care este autorizat să emită ordine de punere sub acuzare în cazuri de „crime împotriva națiunii poloneze”, a anunțat că va deschide o anchetă asupra masacrului din Jedwabne și că toți agresorii care se mai află încă în viață și sunt încă pasibili de acuzare vor fi aduși în fața instanței. În concluzie, cred că am atins un stadiu în care noua generație, crescută într-o Polonie a libertății de exprimare și a libertății politice, este gata să se confrunte cu istoria reală a relațiilor dintre polonezi și evrei din timpul războiului.

PRIETENI

Fotografie făcută imediat după război. Jos, de la stânga la dreapta: Antonina (Antosia) Wyrzykowska, Szmul Wasersztajn și Leza Kubrzańska (Kubran). Janek Kubrzański stă în spatele Antoninei Wyrzykowska. Leza și Janek Kubrzański și Szmul Wasersztajn, împreună cu alți patru evrei, au fost salvați de cei din familia Wyrzykowski, care i-au ținut ascunși pe toată durata ocupației în gospodăria lor din Janczewo, lângă Jedwabne.

Un foarte cunoscut cizmar din Jedwabne, Josek Kubrzański – tatăl lui Janek Kubrzański (Jack Kubran) –, împreună cu un prieten.

Malka Zieleniec, Rywka Lubner (plecată în Palestina) și Sorka Berlin. În spate-stânga, Janek Kubrzański (Jack Kubran).

Ovadia, Miriam și Szlomo Bursztajn.

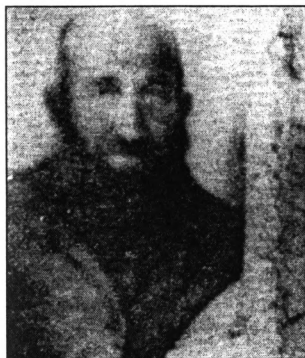
Lejb Bromsztajn în uniformă poloneză, împreună cu doi prieteni.

Trei dintre frații Piekarz (Baker), împreună cu mama lor.

Familia Piekarz.

Morari din Jedwabne, Eli și Moshe-David Pecynowicz și Yenta Pecynowicz, soția lui Eli – unchii și mătușa fraților Piekarz și a lui Nielawicki.

Părinții lui Wiktor Nielawicki (Avigdor Kochav). Numele de fată al mamei sale a fost Stern; pornind de la el, în Israel, Nielawicki și-a schimbat numele în Kochav, care, în ebraică, înseamnă „stea”.

Judke Nadolnik, una dintre cele trei fiice ale melamed-ului (profesor de heder) din Jedwabne împreună cu familia sa. Una dintre ficele mai mari a plecat în Palestina. Cea mai mică, Gitele, a fost ucisă în piața din Jedwabne, în 10 iulie 1941, tăindu-i-se capul.

Fiicele lui Moshe Ibram, negustor înstărit din Jedwabne. Împrejurările uciderii lui Judes Ibram sunt menționate de unul din martorii din procesul Ramotowski.

Rywka Hurwicz, proprietara unui magazin în Jedwabne, împreună cu cei patru copii ai săi. Fiul ei, Moshe, a emigrat în Palestina.

Malka Hurwicz, împreună cu soțul și fiul său.

Familia Atlasowicz.

Familia lui Abraham Szlepak, care fusese șohet în Jedwabne. A fost căsătorit cu Frumka Pecynowicz, înrudită cu familia Piekarz, cu care a avut nouă copii.

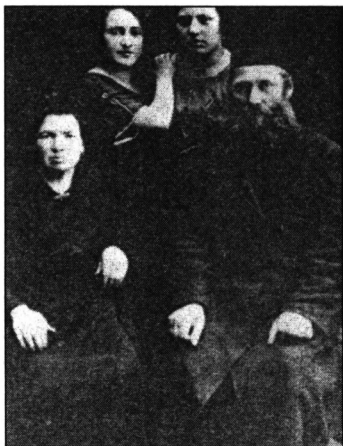

Două din fiicele unui măcelar din Jedwabne, Itzhak Atlas.

Familia Bromsztajn. Bătrânul Bromsztajn a fost zugrav și un om învățat. Era una din personalitățile călăuzitoare într-unul din știbl-urile (case de studiu) din Jedwabne, numit Hevra Bakhurim. Lejb Bromsztajn apare într-o altă fotografie purtând uniforma armatei poloneze.

Un alt melamed din Jedwabne, Itzhak Adamski, împreună cu familia sa. Una dintre fiicele sale a emigrat în Palestina.

Judka Ebersztatajn-Piekarz, împreună cu familia sa.

Jaakov Sender Turberg împreună cu soția sa, Sarah.

Hanah Danowska, fiica unuia din cei trei profesori de heder (melamed) din Jedwabne, împreună cu soțul ei, Garbarski, din Łomża, și fiica lor, Joshpa.

ORGANIZAȚIA

Copii dintr-o clasă evreiască de la școala de stat din Jedwabne împreună cu profesorii lor – Szemerówna și Podróźnik.

Organizația Halutz din Jedwabne, 1922.

Organizația sionistă din Jedwabne, 1930.

Organizația Halutz din Jedwabne, 1930.

DOCUMENTE ȘI HĂRȚI

Arkusz informacyjny			
dotyczący podjętych o przestępstwa pro			
Nazwa i adres podmiotu informującego (Nazwa jednostki wykonującej zadanie)			Nr. akt
1. Nazwa podmiotu informującego	Romanowski		
2. Adres podmiotu informującego	Kielce		
3. Nazwa przestępstwa	Kradzież		
4. Nazwa przestępstwa	W.K. Własność własności i nieposiadanie		
5. Nazwa przestępstwa	Kradzież, próba o kradzieży		
6. Nazwa przestępstwa	1. Kradzieży 1999 w 1000 zł		
7. Nazwa przestępstwa	Kradzież		
8. Nazwa przestępstwa	Podmiot	Adres	Wzrost
9. Nazwa przestępstwa	Adres		
10. Nazwa przestępstwa	1. Nazwa	2. Nazwa	3. Nazwa
11. Nazwa przestępstwa	4. Nazwa	5. Nazwa	6. Nazwa
12. Nazwa przestępstwa	7. Nazwa	8. Nazwa	9. Nazwa
13. Nazwa przestępstwa	10. Nazwa	11. Nazwa	12. Nazwa
14. Nazwa przestępstwa	13. Nazwa	14. Nazwa	15. Nazwa
15. Nazwa przestępstwa	16. Nazwa	17. Nazwa	18. Nazwa
16. Nazwa przestępstwa	19. Nazwa	20. Nazwa	21. Nazwa
17. Nazwa przestępstwa	22. Nazwa	23. Nazwa	24. Nazwa
18. Nazwa przestępstwa	25. Nazwa	26. Nazwa	27. Nazwa
19. Nazwa przestępstwa	28. Nazwa	29. Nazwa	30. Nazwa
20. Nazwa przestępstwa	31. Nazwa	32. Nazwa	33. Nazwa
21. Nazwa przestępstwa	34. Nazwa	35. Nazwa	36. Nazwa
22. Nazwa przestępstwa	37. Nazwa	38. Nazwa	39. Nazwa
23. Nazwa przestępstwa	40. Nazwa	41. Nazwa	42. Nazwa
24. Nazwa przestępstwa	43. Nazwa	44. Nazwa	45. Nazwa
25. Nazwa przestępstwa	46. Nazwa	47. Nazwa	48. Nazwa
26. Nazwa przestępstwa	49. Nazwa	50. Nazwa	51. Nazwa
27. Nazwa przestępstwa	52. Nazwa	53. Nazwa	54. Nazwa
28. Nazwa przestępstwa	55. Nazwa	56. Nazwa	57. Nazwa
29. Nazwa przestępstwa	58. Nazwa	59. Nazwa	60. Nazwa
30. Nazwa przestępstwa	61. Nazwa	62. Nazwa	63. Nazwa
31. Nazwa przestępstwa	64. Nazwa	65. Nazwa	66. Nazwa
32. Nazwa przestępstwa	67. Nazwa	68. Nazwa	69. Nazwa
33. Nazwa przestępstwa	70. Nazwa	71. Nazwa	72. Nazwa
34. Nazwa przestępstwa	73. Nazwa	74. Nazwa	75. Nazwa
35. Nazwa przestępstwa	76. Nazwa	77. Nazwa	78. Nazwa
36. Nazwa przestępstwa	79. Nazwa	80. Nazwa	81. Nazwa
37. Nazwa przestępstwa	82. Nazwa	83. Nazwa	84. Nazwa
38. Nazwa przestępstwa	85. Nazwa	86. Nazwa	87. Nazwa
39. Nazwa przestępstwa	88. Nazwa	89. Nazwa	90. Nazwa
40. Nazwa przestępstwa	91. Nazwa	92. Nazwa	93. Nazwa
41. Nazwa przestępstwa	94. Nazwa	95. Nazwa	96. Nazwa
42. Nazwa przestępstwa	97. Nazwa	98. Nazwa	99. Nazwa
43. Nazwa przestępstwa	100. Nazwa		

Vipera leucophaea
leucophaea (Linn.)
leucophaea (Linn.)
leucophaea (Linn.)

496

-Høj Gjænger.

[illegible]

O probă din documentele de la tribunal, procesele-verbale întocmite în timpul anchetei și cererile de clemență ale agresorilor din timpul masacrului din Jedwabne, care au reprezentat principala sursă de informație a acestei cărți.

665 ~~670~~
93
16.34 years

16.3.1949

NY 100-94633/95

Set 123

Protokół rozprawy głównej.

200
201
202

Ad. Oettinger v. *Stettin*   Date: *16 May*
 to *Editha Kautschke v. Stettin*
 100 g. 2 ml. 1 p. 2 d. 2 1/2 1911.

Proponent: *Editha Kautschke v. Stettin*
 Opponent: *Editha Kautschke v. Stettin*
 President: *Editha Kautschke v. Stettin*
 Secretary: *Editha Kautschke v. Stettin*

[illegible]

OW-ONE-SELF-FUEL-
N LONEY

RECEIVED 2-25-61

~~SECRET~~

1914

1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024, 2025, 2026, 2027, 2028, 2029, 2030, 2031, 2032, 2033, 2034, 2035, 2036, 2037, 2038, 2039, 2040, 2041, 2042, 2043, 2044, 2045, 2046, 2047, 2048, 2049, 2050, 2051, 2052, 2053, 2054, 2055, 2056, 2057, 2058, 2059, 2060, 2061, 2062, 2063, 2064, 2065, 2066, 2067, 2068, 2069, 2070, 2071, 2072, 2073, 2074, 2075, 2076, 2077, 2078, 2079, 2080, 2081, 2082, 2083, 2084, 2085, 2086, 2087, 2088, 2089, 2090, 2091, 2092, 2093, 2094, 2095, 2096, 2097, 2098, 2099, 2100, 2101, 2102, 2103, 2104, 2105, 2106, 2107, 2108, 2109, 2110, 2111, 2112, 2113, 2114, 2115, 2116, 2117, 2118, 2119, 2120, 2121, 2122, 2123, 2124, 2125, 2126, 2127, 2128, 2129, 2130, 2131, 2132, 2133, 2134, 2135, 2136, 2137, 2138, 2139, 2140, 2141, 2142, 2143, 2144, 2145, 2146, 2147, 2148, 2149, 2150, 2151, 2152, 2153, 2154, 2155, 2156, 2157, 2158, 2159, 2160, 2161, 2162, 2163, 2164, 2165, 2166, 2167, 2168, 2169, 2170, 2171, 2172, 2173, 2174, 2175, 2176, 2177, 2178, 2179, 2180, 2181, 2182, 2183, 2184, 2185, 2186, 2187, 2188, 2189, 2190, 2191, 2192, 2193, 2194, 2195, 2196, 2197, 2198, 2199, 2200, 2201, 2202, 2203, 2204, 2205, 2206, 2207, 2208, 2209, 2210, 2211, 2212, 2213, 2214, 2215, 2216, 2217, 2218, 2219, 2220, 2221, 2222, 2223, 2224, 2225, 2226, 2227, 2228, 2229, 2230, 2231, 2232, 2233, 2234, 2235, 2236, 2237, 2238, 2239, 2240, 2241, 2242, 2243, 2244, 2245, 2246, 2247, 2248, 2249, 2250, 2251, 2252, 2253, 2254, 2255, 2256, 2257, 2258, 2259, 2260, 2261, 2262, 2263, 2264, 2265, 2266, 2267, 2268, 2269, 2270, 2271, 2272, 2273, 2274, 2275, 2276, 2277, 2278, 2279, 2280, 2281, 2282, 2283, 2284, 2285, 2286, 2287, 2288, 2289, 2290, 2291, 2292, 2293, 2294, 2295, 2296, 2297, 2298, 2299, 2300, 2301, 2302, 2303, 2304, 2305, 2306, 2307, 2308, 2309, 2310, 2311, 2312, 2313, 2314, 2315, 2316, 2317, 2318, 2319, 2320, 2321, 2322, 2323, 2324, 2325, 2326, 2327, 2328, 2329, 2330, 2331, 2332, 2333, 2334, 2335, 2336, 2337, 2338, 2339, 2340, 2341, 2342, 2343, 2344, 2345, 2346, 2347, 2348, 2349, 2350, 2351, 2352, 2353, 2354, 2355, 2356, 2357, 2358, 2359, 2360, 2361, 2362, 2363, 2364, 2365, 2366, 2367, 2368, 2369, 2370, 2371, 2372, 2373, 2374, 2375, 2376, 2377, 2378, 2379, 2380, 2381, 2382, 2383, 2384, 2385, 2386, 2387, 2388, 2389, 2390, 2391, 2392, 2393, 2394, 2395, 2396, 2397, 2398, 2399, 2400, 2401, 2402, 2403, 2404, 2405, 2406, 2407, 2408, 2409, 2410, 2411, 2412, 2413, 2414, 2415, 2416, 2417, 2418, 2419, 2420, 2421, 2422, 2423, 2424, 2425, 2426, 2427, 2428, 2429, 2430, 2431, 2432, 2433, 2434, 2435, 2436, 2437, 2438, 2439, 2440, 2441, 2442, 2443, 2444, 2445, 2446, 2447, 2448, 2449, 2450, 2451, 2452, 2453, 2454, 2455, 2456, 2457, 2458, 2459, 2460, 2461, 2462, 2463, 2464, 2465, 2466, 2467, 2468, 2469, 2470, 2471, 2472, 2473, 2474, 2475, 2476, 2477, 2478, 2479, 2480, 2481, 2482, 2483, 2484, 2485, 2486, 2487, 2488, 2489, 2490, 2491, 2492, 2493, 2494, 2495, 2496, 2497, 2498, 2499, 2500, 2501, 2502, 2503, 2504, 2505, 2506, 2507, 2508, 2509, 2510, 2511, 2512, 2513, 2514, 2515, 2516, 2517, 2518, 2519, 2520, 2521, 2522, 2523, 2524, 2525, 2526, 2527, 2528, 2529, 2530, 2531, 2532, 2533, 2534, 2535, 2536, 2537, 2538, 2539, 2540, 2541, 2542, 2543, 2544, 2545, 2546, 2547, 2548, 2549, 2550, 2551, 2552, 2553, 2554, 2555, 2556, 2557, 2558, 2559, 2560, 2561, 2562, 2563, 2564, 2565, 2566, 2567, 2568, 2569, 2570, 2571, 2572, 2573, 2574, 2575, 2576, 2577, 2578, 2579, 2580, 2581, 2582, 2583, 2584, 2585, 2586, 2587, 2588, 2589, 2590, 2591, 2592, 2593, 2594, 2595, 2596, 2597, 2598, 2599, 2600, 2601, 2602, 2603, 2604, 2605, 2606, 2607, 2608, 2609, 2610, 2611, 2612, 2613, 2614, 2615, 2616, 2617, 2618, 2619, 2620, 2621, 2622, 2623, 2624, 2625, 2626, 2627, 2628, 2629, 2630, 2631, 2632, 2633, 2634, 2635, 2636, 2637, 2638, 2639, 2640, 2641, 2642, 2643, 2644, 2645, 2646, 2647, 2648, 2649, 2650, 2651, 2652, 2653, 2654, 2655, 2656, 2657, 2658, 2659, 2660, 2661, 2662, 2663, 2664, 2665, 2666, 2667, 2668, 2669, 2670, 2671, 2672, 2673, 2674, 2675, 2676, 2677, 2678, 26

14-00000

Page 4 of 4

1. PHOTOCOPYING
2. PHOTOCOPYING
3. PHOTOCOPYING

2) REMARKS

2) REASON STANDARD ON
THE RECORD

2) ~~LYNN~~ ~~CHAS~~

4) JAMES E. ALLEN

5) RESEARCH - RESEARCH

WASZKOWSKI, J.

CHARLES W. HILL

ГОРЬКИ

MIKE THOMAS

WICIANA Włocławek

... Jewels, new, L
... jewelry new, L
... Jewels

likely you, society, &
the

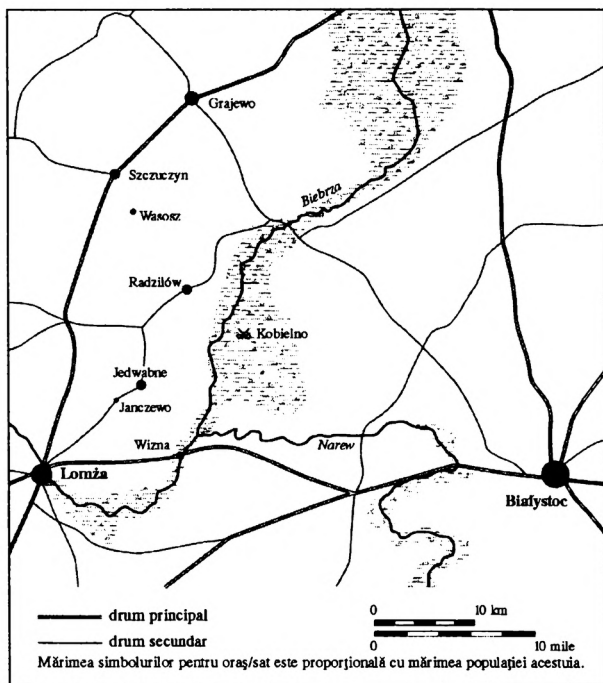
[illegible]

100

Polonia sub ocupație sovietică și germană, 1939-1941.

„Triunghiul Bermudelor” al masacrării, din iulie 1941, a evreilor de către vecinii lor.

Note

Introducere

1. Expresia este pentru prima dată folosită de Paulina Preis în cartea sa *Biurokracja totalna* (Instytut Literacki, Paris, 1969). Pentru o analiză generală asupra totalitarismului ca „structură care deteriorează” vezi ultimul capitol din *Revolution from Abroad: Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia* (Princeton, Princeton University Press, 1988).
2. Hannah Arendt, „Organized Guilt and Universal Responsibility”, în *Essays in Understanding, 1930-1945* (Harcourt, Brace and Co., New York, 1994), p. 126.
3. Termenul apare pentru prima dată într-o declarație făcută după întâlnirea din 24 octombrie 1940, de la Montoire, dintre Hitler și Pétain : „Une collaboration a été envisagée entre nos deux pays”, au fost cuvintele pe care bătrânul mareșal le-a adresat la radio compatrioților săi ; „J'en ai accepté le principe” (Gerhard Hirschfeld, „Collaboration in Nazi Occupied France: Some Introductory Remarks”, în *Collaboration in France: Politics and Culture during the Nazi Occupation, 1940-1944*, ed. G. Hirschfeld și P. Marsh [Berg, Oxford, 1989], p. 2). Faptul că un sens atât de restrâns (limitat la contextul și circumstanțele ocupațiilor germane din timpul celui de-al doilea război mondial) reprezintă, de fapt, și sensul pe care conceptul îl denotă în diferite limbi are ca argument și autoritatea lexicografilor. În ultima ediție antebelică (1933) a *Oxford English Dictionary*, cuvântul *colaborare* nu este definit cu sensul care ne interesează. *Colaborare* este definit în general (2 : 613, ediția 1961)

ca „work in conjunction with another or others, esp. in a literary or artistic production, or the like”. În Robert, 1953, găsim următoarea explicație pentru un sens particular al cuvântului *colaborare* (care altfel în franceză se referă la preocupări comune în domeniul artistic): „Mouvement des Français qui durant l'occupation Allemande (1940-1944) désiraient travailler au redressement de la France en coopération avec l'Allemagne” (p. 819). În dicționarul său de limbă italiană din 1964, Bataglia definește al patrulea sens al cuvântului *colaborare* ca implicare în activitățile întreprinse de forțele de ocupație, și, în special, de cele germane în timpul celui de-al doilea război mondial („per lo piú con riferimento al periodo d'occupazione tedesca durante la Seconda Guerra Mondiale”). *Encyclopedia Brockhaus*, 1970 (10: 350) definește termenul în primul rând în legătură cu acțiunile guvernului Pétain în Franța; deși, cu caractere mai mici, aduce la cunoștința cititorului că termenul poate fi folosit și cu sens larg.

4. Vezi articolul meu „Themes for a Social History of War Experience and Collaboration”, în *The Politics of Retribution in Europe: World War II and Its Aftermath*, ed. Istvan Deák, Jan T. Gross, and Tony Judt (Princeton University Press, Princeton, 2000), pp. 23-32.
5. Istvan Deák, „Introduction”, în Deák, Gross și Judt, *The Politics of Retribution in Europe*, Princeton University Press, Princeton, 2000, p. 4.
6. Heda Margolius Kovaly, *Under a Cruel Star: A Life in Prague, 1941-1968* (Holmes and Meier, New York, 1997), p. 45.
7. Pentru o analiză generală privind aceste aspecte, precum și altele aflate în strânsă legătură cu ele, vezi cartea mea *Polish Society under German Occupation – Generalgouvernement, 1939-1944* (Princeton University Press, Princeton, 1979).
8. Norman Davies, *God's Playground: A History of Poland* (Columbia University Press, New York, 1982).
9. Într-un studiu anterior am cercetat stereotipurile care apar în istoriografia poloneză în legătură cu

acest subiect – vezi *Upiorna dekada. Trzy eseje o stereotypach na temat Żydów, Polaków, Niemców, i komunistów* (Universitas, Cracovia, 1998). Varianta prescurtată a acestei cărți a fost publicată în engleză cu titlul „A Tangled Web: Confronting Stereotypes concerning the Relations between Poles, Germans, Jews, and Communists” în Deák, Gross, Judt, *The Politics of Retribution in Europe*, Princeton University Press, Princeton, 2000, pp. 74-129. Ca urmare, aici doar voi semnală câteva elemente esențiale pentru a îndrepta atenția cititorului înspre modul în care este structurată povestirea care va urma, ca răspuns la întrebările ce decurg din asemenea prejudecăți.

10. *Szmalcownik* este un cuvânt care în poloneză exprimă, fără nici o urmă de echivoc, oprobriul. Se referă strict la indivizii care, în perioada ocupației germane în Polonia, în timpul celui de-al doilea război mondial, și-au făcut o adevărată profesie din șantajarea evreilor care voiau să „treacă” în partea ariană – o crimă care era sancționată de autorități prin condamnarea la moarte. Cuvântul provine din *szmalec*, care în limba literară înseamnă *untură*, dar care în limbajul colocvial înseamnă și *bani*, *pradă*.
11. În *Upiorna dekada* (Universitas, Cracovia, 1998) fac o analiză critică a principalelor puncte de vedere asupra acestui subiect.
12. Vezi Raul Hilberg, *Perpetrators, Victims, Bystanders: The Jewish Catastrophe, 1933-1945* (Aaron Asher Books, New York, 1992). Desigur că această distincție exista de mult timp în studiile despre Holocaust. Totuși, Hilberg ne atrage intenționat atenția asupra împrejurărilor în care au avut loc violențele Shoah-ului. Citatul este extras dintr-o foarte utilă introducere aparținându-i lui Omer Bartov la volumul pe care l-a editat recent pentru colecția *Rewriting Histories: The Holocaust: Origins, Implementation, Aftermath* (Routledge, London, 2000), p. 8.

Istoricul evenimentelor

1. Raportul, datat 24 ianuarie 1949, se află în prezent, alături de alte dosare de investigație, în arhivele publice ale Securității din Łomża (*Urząd Bezpieczeństwa Publicznego w Łomży*), arhivele Securității din Białystok (*Wydział Ewidencji i Archiwum Delegatury Urzędu Ochrony Państwa*, [UOP]). Aflăm, de asemenea, din acest raport că, pe lângă cei cincisprezece arestați în Jedwabne, „șapte oameni nu au fost arestați, pentru că se ascundeau în locuri necunoscute”.
2. Am preluat această expresie din studiul lui Christopher Browning, *Ordinary Men: Reserve Battalion 101 and the Final Solution in Poland* (Harper and Collins, New York, 1992).
3. O publicație mimeografă *Głos Jedwabnego*, în apariția din iunie 1986, ne informează că, în 1949, orașul „împreună cu suburbiile Kajetanowo, Kossaki și Bicziki număra 2150 de locuitori”.
4. Citez în acest studiu din dosarele a două procese, dosare care sunt păstrate în arhivele Comisiei supreme pentru investigarea crimelor împotriva națiunii poloneze (*Główna Komisja Badania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu* – GK) – transferată în anul 2000 la nou-înființatul Institut al Memoriei Naționale (*Instytut Pamięci Narodowej*). Procesul împotriva lui Bolesław Ramotowski și a celorlalți este îndosariat în catalogul cu numărul SOŁ 123; procesul împotriva lui Józef Sobuta, care a avut loc în 1953 și care are și el legătură cu circumstanțele masacrării evreilor din Jedwabne, este îndosariat în catalogul cu numărul SWB 145. În acele dosare, foi consecutive, mai degrabă decât pagini (*recto* și *verso*) sunt numerotate de mână. Propoziția citată poate fi găsită în GK, SOŁ 123, p. 3 (voi folosi de aici înainte forma de notare 123/3). Aș dori să îi mulțumesc profesorului Andrzej Paczkowski pentru că mi-a înlesnit accesul la arhivele Comisiei supreme chiar în momentul în care fuseseră împachetate înainte de transferarea lor

iminentă în custodia recent înființatului (1999) Institut al Memoriei Naționale (*Instytut Pamięci Narodowej*). De asemenea, vreau să le mulțumesc lui și colaboratorilor săi de la Centrul de Istorie Poloneză Modernă Târzie [*Najnowszej*] din cadrul Institutului de Studii Politice al Academiei Poloneze de Științe din Varșovia (*Instytut Nauk Politycznych Polskiej Akademii Nauk*) (INP PAN), pentru că mi-au oferit ocazia de a prezenta și discuta primele descoperiri ale cercetării mele.

5. Într-un document intitulat „Raport privind începutul investigării cazului” (*Meldunek o wszczęciu rozpracowania sprawy*), la rubrica „Modalitățile de inițiere a investigației” (*Historia wszczęcia rozpracowania*), găsim următoarea informație: „La Ministerul de Justiție a fost trimisă o scrisoare aparținându-i evreicei Calka Migdał, care a reușit să fugă atunci când avea loc masacrarea evreilor în Jedwabne, și care a văzut totul și a luat parte la uciderea evreilor în Jedwabne, 1941”. Însă scrisoarea ei nu este inclusă în dosare și nu știm când anume a fost trimisă Ministerului de Justiție. În dosare se află încă un document care a alertat Securitatea în legătură cu crimele de război din Jedwabne, datat 30 decembrie 1947. Intitulat „Raport”, el conține următoarele: „Raportez că în orașul Jedwabne din ținutul Łomża trăia în timpul ocupației germane și lucra la municipalitate ca primar cetățeanul Karolak Marian. Descrierea lui: masiv, față rotundă, brunet la origine, acum cărunț aproape complet, în jur de 1,80m, fără semne distinctive pe față. Încă din timpul ocupației germane a fost arestat de autoritățile germane, din câte știu din cauză că își însușise diverse bunuri aparținând evreilor, fără a le împărți în mod egal cu germanii. A fost eliberat și apoi din nou arestat de germani, după care a dispărut. De curând, pe 1 decembrie 1947, am fost în Varșovia în ținutul Grochowska și l-am văzut personal pe același Karolak Marian mergând pe stradă. Imediat ce m-a recunoscut, s-a făcut nevăzut. Am vrut să îl denunț miliției sau altor autorități, dar nu se afla nimeni pe stradă la momentul

respectiv..." (UOP). Securitatea nu l-a putut găsi și aresta pe Karolak în anii care au urmat.

6. Institutul Evreiesc de Istorie (ŻIH) din Varșovia, tomul nr. 301, documentul nr. 152 (301/152). În traduceri mele încerc să redau întocmai stângăcia lingvistică și ortografică prezentă în documentele originale citate. Tomul nr. 301, care se găsește la Institut, intitulat „Depoziții individuale”, conține peste șapte mii de depoziții strânse imediat după război de la supraviețuitorii Holocaustului de către atunci înființata Comisie Evreiască de Istorie (Żydowska Komisja Historyczna). Acestea sunt, probabil, din cauza cvasi-contemporaneității lor, cele mai importante surse pentru studiul Holocaustului, așa cum a avut el loc în Polonia. Comisia Evreiască de Istorie avea filiale în câteva din orașele mari (capitalele voievodatelor poloneze, i.e. cele mai mari unități teritorial, administrative) în care locuiau evrei la vremea respectivă. Astfel, spre exemplu, declarația lui Wasersztajn a fost făcută în fața Comisiei Evreiești de Istorie din Białystok, pe 5 aprilie 1945. La baza paginii se află adăugată o notă: „Martorul Szmul Wasersztajn, înregistrat de E. Sztejman; președintele Comisiei Evreiești de Istorie de Voievodat, M. Turek; tradus liber din idiș de către M. Kwater”. Trebuie, de asemenea, să ținem cont de faptul că mulți oameni au lăsat în urmă mărturii despre experiențele lor și că acestea pot să difere într-o anumită măsură în ceea ce privește informația de detaliu. Spre exemplu, în a doua declarație a sa, îndosariată la ŻIH cu numărul 301/613, Wasersztajn afirmă că la cimitir au fost uciși cincizeci de tineri evrei și că în total optsprezece evrei din Jedwabne au supraviețuit în urma războiului.
7. Filmul a fost difuzat pe canalul principal al televiziunii poloneze de stat în aprilie 2000 și a fost foarte bine întâmpinat de critici. Episodul Jedwabne nu ocupă decât două minute dintr-un documentar de șaiszeci și trei de minute. Doresc să-i mulțumesc autoarei, Agnieszka Arnold, atât pentru că mi-a pus la dispoziție scenariul interviurilor realizate în Jedwabne, cât și pentru că nu a avut nici o obiecție

față de hotărârea mea de a-mi intitula cartea *Vecinii*, un titlu pe care ea intenționase să-l dea documentarului său despre masacrul din Jedwabne.

Surse

1. Asemenea procese-verbale, numite *Ereignismeldung UdSSR*, au fost difuzate de cotidianul RSHA (Biroul Central de Securitate al Reich-ului) din 22 iunie 1941. Ele pot fi găsite în Bundesarchiv din Koblenz, numerotate R 58/214. Fragmente din ele au fost publicate în engleză sub numele *The Einsatzgruppen Reports*, ed. Yitzhak Arad, Shmuel Krakowski, Shmuel Spector (The Holocaust Library, New York, 1980). Nici David Engel, nici Christopher Browning, care amândoi cunosc temeinic arhivele germane privind această perioadă, nu au zis de numele orașului Jedwabne.
2. Wiktor Nieławicki (după război s-a stabilit în Israel și și-a schimbat numele în Avigdor Kochav) a supraviețuit în urma pogromului și mai târziu, pretinzând că este etnic polonez, s-a înrolat într-un detașament antinazist de partizani. S-a întors în voievodatul Białystok cu doi colegi din detașamentul lui cândva, în 1944. Într-o zi au găsit un indicator cu Jedwabne, iar tovarășul său de drum și-a amintit numele dintr-un documentar german difuzat la știri, pe care îl văzuse în Varșovia în 1941. În acest documentar, își amintește el, era prezentat felul în care polonezii i-au ucis pe localnicii evrei după sosirea germanilor acolo, în primele zile ale ofensivei acestora împotriva URSS-ului (conversație cu Nieławicki, februarie 2000). De asemenea, în dosarele cazului Ramotowski găsim următoarea frază în declarația Juliei Sokołowska (din care voi cita mai pe larg într-unul din capitolele următoare): „Germanii au stat deoparte și au făcut fotografii; mai apoi le-au arătat oamenilor cum i-au ucis polonezii pe evrei” (GK, SOŁ 123/630). Ținând cont de cele declarate de Nieławicki, cred că Sokołowska se referea nu la o expoziție de fotografii, ci la materialul filmat de către germani în timpul pogromului.

3. Câțiva foști locuitori evrei ai orașului Jedwabne erau încă în viață atunci când eu scriam cartea de față. Am vorbit cu ei despre cum era viața din Jedwabne înainte de război și despre împrejurările în care a avut loc crima în masă din iulie 1941. Ei sunt Rabinul Jacob Baker (Piekarz), care a plecat din Jedwabne în 1938 și datorită eforturilor căruia au fost publicate memoriile evreilor din Jedwabne; fratele său, Hershel Baker, care a supraviețuit în urma războiului ascunzându-se în apropiere de Jedwabne; Avigdor Kochav (Wiktor Nieławicki) din Wizna, care se afla în Jedwabne în 10 iulie 1941; Mietek Olszewicz, care a fost și el unul dintre supraviețuitorii pogromului din Jedwabne și unul dintre cei șapte evrei ascunși după pogrom de familia Wyrzykowski; și Szmul Wasersztajn (care a murit în 9 februarie 2000). Am vorbit și cu doamna Antonina (Antosia, cum îi spun cei apropiați) Wyrzykowska, cu domnul Jan Cytrynowicz din Łomża, a cărui familie a trecut la religia catolică înainte de războiul din Wizna, și cu doamna Adamczyk din Jedwabne. Mulți alți locuitori în vârstă din Jedwabne, cu care am stat de vorbă în timpul vizitei mele acolo, fie că nu își aminteau prea multe, fie că din întâmplare fuseseră plecați din Jedwabne în ziua masacrului.
4. Arhiva Ringelblum, în prezent aflată la Institutul Evreiesc de Istorie (ŻIH) din Varșovia, este alcătuită dintr-un set de documente descoperite sub dărâmturile ghetoului din Varșovia, strada Nowolipki 68. În septembrie 1946 au fost dezgropate zece containere de metal conținând prima parte a arhivei; existența lor a fost semnalată de către Hersz Wasser, unul din membrii echipei care a strâns această arhivă. Patru ani mai târziu, în decembrie 1950, în timpul efectuării reparațiilor la aceeași clădire, a fost descoperită cea de-a doua parte a arhivei, ascunsă în două mari canistre metalice pentru lapte. Cea de-a treia parte, îngropată pe strada Świętojerska 34, s-a pierdut și probabil că nu va mai fi niciodată recuperată. Arhiva Ringelblum cuprinde aproape șase mii de documente (unele având două sau trei copii), majoritatea

în polonă, idiș și germană. Ele reprezintă o moștenire lăsată de o instituție clandestină cunoscută sub denumirea de Arhiva de Ghetou (și sub numele secret de *Oneg Shabbat*) și au fost adunate între toamna lui 1940 și vara lui 1942.

Emanuel Ringelblum, născut în noiembrie 1900 și ucis de naziști în martie 1944, a fost istoric, profesor și activist social și politic. Grupul *Oneg Shabbat*, pe care el l-a întemeiat și condus, nu era doar un centru de documentare; el și distribuia sondaje și informații complete prin aplicarea unor metode moderne de cercetare a sferei sociale. Țelul organizației era să adune cât mai multe documente privind situația generală și procesul distrugerii comunității evreiești din Polonia în perioada celui de-al doilea război mondial.

5. În procesul Ramotowski au fost pronunțate următoarele sentințe: Józef Chrzanowski, Marian Żyluk, Czesław Laudański, Wincenty Gościcki, Roman Zawadzki, Aleksander Łojewski, Eugeniusz Śliwecki și Stanisław Sielawa au fost achitați; Karol Bardoń a fost condamnat la moarte; Jerzy Laudański la cincisprezece ani de închisoare; Zygmunt Laudański, Władysław Miciura și Bolesław Ramotowski la doisprezece ani de închisoare; Stanisław Zejer și Czesław Lipiński la zece ani de închisoare; Józef Żyluk, Antoni Niebrzydowski, Władysław Dąbrowski, Feliks Tarnacki și Roman Górski la opt ani de închisoare. Documentele de arhivă conțin câteva discrepanțe derutante în privința identității și numărului celor aduși în fața instanței în acest proces. În dosarele curții de judecată în procesul Ramotowski se află un document scris de mână și numit „Procesul-verbal al procesului principal” (*Protokółrozprawy głównej*), redactat cu grijă de stenograful tribunalului, Cz. Mroczkowska, în 16 mai 1949, în care găsim următoarea propoziție: „Toți acuzații sunt prezenți la proces”. Urmează o listă cu douăzeci și două de nume însoțite fiecare de datele biografice ale acuzaților (GK, SOŁ 123/200-202). În dosarele de anchetă ale Securității din Łomża, pe de altă parte, se află un „Raport asupra modului în

care s-a desfășurat și încheiat procesul” (*Raport o przebiegu i wyniku rozprawy sądowej*), îndosariat în ziua următoare, 17 mai 1949, care a fost înaintat către Securitatea din Łomża, Voievodatul Białystok (UOP). În acest raport sunt însă enumerate numai șaisprezece nume ale acuzaților; mai mult decât atât, pe lista inclusă în el este adăugat și un anume Aleksander Janowski, care în proces apare doar în calitate de martor (inițial fusese arestat pe 8 ianuarie 1949, dar ulterior eliberat din detenția preventivă). În cea mai mare parte, însă, cele două documente sunt compatibile – amândouă oferă aceeași informație cu privire la cei care au fost găsiți vinovați și cu privire la sentințele pe care le-au primit.

Nu știu care ar putea fi explicația pentru discrepanțele respective. Cred că un document de tribunal, ca act public, întocmit în prezența mai multor persoane, este mult mai sigur decât un raport al Securității. În cele din urmă, toate aceste discrepanțe ar putea să constituie un argument în plus în favoarea ipotezei că procesul acuzaților în cazul Jedwabne nu a fost altceva decât un proces de rutină, o sarcină îndeplinită la repezeală de Securitate, care, din acest motiv, nu a fost foarte atentă la detalii.

Este necesar un scurt comentariu și asupra procesului împotriva lui Józef Sobuta. Acesta se afla deja în anchetă când cazul Ramotowski a fost adus în fața instanței de judecată, dar nu apărea menționat printre acuzați deoarece era internat la vremea respectivă la psihiatrie. Securitatea din Łomża (*Urząd Bezpieczeństwa*, UB) în mod sigur nu dorea să amâne deschiderea procesului și a adus la cunoștința procuraturii, în 24 martie 1949, faptul că Sobuta va fi arestat imediat ce se va externa.

Este foarte probabil ca Sobuta să fi simulat probleme psihice. După ce a ieșit din spital nu a fost arestat, ci și-a stabilit domiciliul în orașul Łódź, unde a administrat un magazin până când a fost condamnat la douăsprezece luni de muncă silnică în folosul comunității pentru încercarea de a mitui un funcționar de stat. Capacitatea sa mentală de a face față unui

proces a fost evaluată de doi psihiatri în 1953. În timpul examenului medical, Sobuta nu a putut spune care i-au fost capetele de acuzare. Întrebat fiind când părăsise lagărul de muncă, acesta a răspuns: „Când s-a deschis poarta” și a lăsat impresia generală că are probleme psihice. Însă doctorii l-au declarat apt de a face față procesului (GK, SWB 145/205). Pe tot parcursul anchetei a susținut că nu își amintește nimic. Însă în legătură cu un aspect care i-ar fi creat foarte mari probleme – după cum au subliniat mulți dintre martori, a fost principalul instigator la demontarea monumentului lui Stalin în timpul pogromului – a spus o minciună foarte ingenioasă (GK, SWP 145/267-270). Bazându-mă pe câteva declarații, făcute atât în procesul intentat lui, cât și în cel din 1949, intentat lui Ramotowski, sunt convins că a fost unul dintre cei mai activi participanți la pogrom. De ce a fost, atunci, achitat?

În 1953 a fost pus sub dublă acuzare: „de a fi luat parte la arderea de vii a sute de evrei în Jedwabne și de a fi ajutat intenționat autoritățile hitleriste ale statului german începând cu 22 iunie 1941 până în iunie 1944; precum și de a fi denunțat jandarmeriei germane un funcționar din cadrul miliției și un membru al Partidului Comunist, Czesław Krupinski, sau Kupiecki, care a fost apoi ucis de jandarmi” (GK, SWB 145/199). Iar atunci când ofițerul din Białystock care se ocupa cu anchetarea cazului, un anume Wiktor Chomczyk, a ajuns, în 2 octombrie 1953, la concluzia că nu existau motive pentru punerea sub acuzare a lui Sobuta „în chestiunea denunțării lui Czesław Kupiecki germanilor, un fost milițian în timpul administrației sovietice [din septembrie 1939 până în iunie 1941 acea parte din Polonia în care se găsea și Jedwabne s-a aflat sub ocupație sovietică]” – deodată cazul nu a mai prezentat nici un fel de interes, iar Sobuta a fost la scurt timp achitat (GK, SWB 145/274). Pare-se că nicidecum „a lua parte la arderea de vii a sute de evrei” în timpul ocupației nu reprezenta o crimă care să justifice urmărirea penală de către sistemul judiciar stalinist, fără circumstanțe agravante.

6. Atunci, de ce au divulgat inculpații „secretul”, în loc să-i incrimineze pe germani? În primul rând, pentru că oricine, atunci când este interogat de poliție, este luat prin surprindere și cuprins de frică. Mai mult, în acest caz acuzații nu au avut prea multă libertate de mișcare, deoarece masacrul a fost un eveniment public și toată lumea știa ce s-a întâmplat. Nu au putut să-i mintă cu nerușinare pe anchetatorii UB, pentru că și aceștia știau ce se întâmplase și cu siguranță că i-ar fi bătut cu bestialitate dacă ar fi încercat să fie impertinenți. Așa că, după cum și era de așteptat, ei au încercat doar să-și minimalizeze propria implicare. Însă cadrele generale ale evenimentului nu au putut fi negate sau denaturate foarte mult.
7. GK, SOL 123/2.
8. GK, SOL 123/296.
9. Mă refer nu numai la așa-numitul „Complot al doctorilor” de la Kremlin sau la contextul antisemit în care a avut loc procesul Slánský din Cehoslovacia, ci la un întreg curent ideologic care venea dinspre Moscova. Nicolas Werth discută despre acest fenomen într-o serie de eseuri publicate în *Stalinisme et nazisme, histoire et mémoire comparées*. În perioada 1939-1949, când aveau loc expansiunile teritoriale, războiul și sovietizarea teritoriilor ocupate, au fost deportați în total în jur de 3 200 000 de oameni, majoritatea selectați după criterii etnice și nu după criterii de clasă, cum s-a întâmplat în cazul „dechiaburizării”. Un procent semnificativ îl reprezentau etnicii polonezi. „Dușmanul, în mod limpede, și-a schimbat înfățișarea în contextul celei de-a doua perioade [i.e. postbelică] de ocupație stalinistă. Această perioadă a fost caracterizată de obscurantism anacronic, regresiv, ca, de exemplu, antisemitismul (complet absent în cadrul primei generații de conducători bolșevici), iar xenofobia a luat foarte multe chipuri în numele proslăvirii «Marii patrii a Rusiei». Principalul dușman al comunismului din această perioadă era definit făcându-se uz de categoriile etnice” (Nicolas Werth,

„Logiques de violence dans l'URSS stalinienne”, în *Stalinisme et nazisme, histoire et mémoire comparées*, ed. Henry Rousso, [Editions Complexe, Bruxelles, 1999], pp. 122-123).

10. Foarte interesante în acest sens sunt apelurile la clemență și cererile de eliberare condiționată. Ele au fost atât de numeroase în procesul Jedwabne, încât Tribunalul regional din Łomża a cerut, în 2 aprilie 1954, Tribunalului de voievodat din Białystok preluarea custodiei dosarelor: „Deoarece unsprezece oameni implicați în acest caz sunt condamnați la mulți ani de închisoare, biroul procuraturii locale este însărcinat să supravegheze îndeplinirea pedepsei, iar deținuții fac în mod constant apeluri la clemență, cereri de eliberare condiționată etc.” (GK, SWB 145/786).

Înainte de război

1. *Łomża*, harta topografică a Poloniei nr. N-34-105/106 (Varșovia: Wojskowe Zakłady Kartograficzne, 1997), verso.
2. Kazimierz și Maria Piechotkowie, *Bramy nieba: bóżnice drewniane na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej* (Varșovia: Krupski i S-ka, 1996), pp. 231-232. Informația privitoare la istoria orașului Jedwabne, precum și la viața pe care o ducea comunitatea evreiască de aici în perioada anterioară războiului este extrasă din două surse. Una dintre ele este *Yedwabne: History and Memorial Book*, ed. Julius L. Baker and Jacob L. Baker (Jerusalem and New York: The Yedwabner Societies in Israel and the United States of America, 1980) (mai departe scris *Yedwabne*). Folosesc, de asemenea, un manuscris fără titlu, dactilografiat de Henryk Majecki, fost director al arhivelor de stat din Białystok, istoric și autor al multor lucrări privind istoria regiunii Białystok. După cum ne informează Majecki, „există doar câteva surse referitoare la istoria interbelică a orașului Jedwabne. Nu s-au păstrat nici documentele primăriei, nici ale biroului de *gmina*, așa cum nu s-au păstrat nici dosarele diferitelor instituții sociale

sau ale școlilor din zonă. Nu există memorii despre Jedwabne din această perioadă sau arhive locale pentru ținuturile Kolno și Łomża, din care a făcut pe rând parte Jedwabne” (Majecki, document dactilografiat, p. 41).

3. *Yedwabne*, p. 8.
4. *Ibid.*, p. 20. Un farmacist polonez în vârstă, care în 1998 trăia încă în localitate, și-a amintit că printre evreii din Jedwabne „nu exista așa-numita intelighenția. Toți erau meșteșugari și simpli muncitori, vizitii” (transcrierea interviurilor pentru filmul *Where Is My Older Brother Cain ?* [*Gdzie jest mój brat Kain ?*, manuscris nepublicat], p. 489).
5. Folosind diminutive, el i-a numit pe frații Sielawa „Franek și Stashek” în timpul conversației noastre din New York. Amândoi sunt menționați de Wasersztajn ca fiind unii dintre cei mai înrăiți criminali. Stanisław Sielawa se afla printre acuzații din procesul Ramotowski. Episodul despre cojile de cartofi aduse de micuța Sielawa este descris în *Yedwabne*, pp. 55-56.
6. *Where Is My Older Brother Cain ?*, p. 489.
7. Din punct de vedere numeric, cel mai mare partid din Polonia în perioada interbelică, cu o puternică componentă antisemită în platforma-program.
8. Gershon David Hundert este autorul unui studiu foarte interesant despre comunitatea evreiască existentă în secolul al XVIII-lea în Opatów (Opt), în care ni se pun la dispoziție informații detaliate cu privire la asemenea „daruri” plătite de comunitate din 1728 până în 1784: *The Jews in a Private Polish Town: The Case of Opatów in the Eighteenth Century* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1992), pp. 98-104.
9. Clerul catolic din Łomża și din vecinătate susținea politic Partidul Național Democrat. Tadeusz Frączek menționează în recenta sa teză de doctorat („Formacje zbrojne obozu narodowego na Białostocczyźnie w latach 1939-1956”, Wojskowy Instytut Historyczny [Institutul Militar de Istorie], Varșovia, dosarul nr. 76) că episcopul din Łomża, Stanisław Łukomski, scria pastorale în aprilie 1928, chiar înainte de un scrutin important, cerându-le enoriașilor săi „să nu voteze

cu socialiștii, comuniștii sau alți simpatizanți ai așa-numitelor partide țărănești”. După alegeri a interzis procesiunile pastorale în acele parohii în care s-a votat în favoarea partidelor țărănești (pp. 36-37).

Ocupația sovietică (1939-1941)

1. *Documents on German Foreign Policy*, ed. R.J. Sontag (Washington, D.C. : U.S. Government Printing Office, 1954), 7 :247.
2. Câteva sute de mii de cetățeni polonezi au fost deportați pe teritoriul sovietic în timpul celor douăzeci de luni de administrație sovietică în jumătate din Polonia ocupată de Armata Roșie în septembrie 1939. Apoi, ca urmare a atacului lui Hitler asupra URSS din iunie 1941, cetățenii polonezi reținuți în URSS au fost „amnistiați”, iar o parte din armata poloneză a fost masată pe teritoriul URSS. În 1942, în jur de 120 000 de oameni – soldați din nou-înființata armată și familiile acestora – au fost evacuați spre Iran. Acestor oameni li s-au luat numeroase interviuri în legătură cu experiențele pe care le-au trăit sub regimul sovietic. Inițiativa de a strânge mărturii colective ca probe i-a aparținut nou-numitului ambasador polonez la Moscova, profesorul Stanisław Kot, și ea a fost pe deplin susținută de către comandantul de atunci al Armatei Poloneze din Est, Generalul Władysław Anders. Soldaților și familiilor acestora le-au fost distribuite multe chestionare. Au fost organizate sondaje, iar rezultatele lor au fost mai târziu adunate și ordonate de Departamentul Independent de Istorie al Armatei (Referat Historyczny Biura Documentów), și apoi de așa-numitul Birou al documentelor (Biuro Documentów). În aprilie 1943 chestionarele completate urmau a fi transferate în grija autorităților civile din Londra, unde se afla guvernul polonez în exil. În jur de 12 000 de procese-verbale au ajuns la Departamentul de cercetare înființat acolo de profesorul Wiktor Sukiennicki.

Pentru o descriere mai amănunțită și pentru un studiu al ocupației sovietice bazat pe aceste materiale, vezi lucrarea mea *Revolution from Abroad*. În acest studiu, fac trimitere la raportul districtual despre Łomża făcut de personalul aflat sub coordonarea profesorului Sukiennicki, unde trimiterile la Jedwabne pot fi găsite la pp. 14, 45 și 99. Rapoarte districtuale și chestionarele individuale pot fi găsite în arhivele Institutului Hoover din California, îndosariate în două secțiuni: the Polish Government Collection și Anders Collection.

3. Janek Neumark, care a fost prins în 1939 în zona aflată sub ocupație germană, s-a întors în Jedwabne în perioada în care acesta se afla încă sub administrație sovietică; își amintește dezamăgirea pe care a trăit-o când a realizat că sovieticii confiscaseră foarte multe proprietăți și arestaseră mulți evrei (*Jedwabne*, p. 112).
4. Majecki, document dactilografiat, p. 56. Autorul nu indică sursa din care și-a extras informația. Pentru o listă de nume aproape identică – cu excepția lui Małyszew și cu adăugarea unui anume Afanasi Fedorovich Sobolev – vezi anexa nr. 3, „Wykaz obsady kadrowej radzieckich władz terenowych w regionie łomżyńskim w latach 1939-1941”, în Michał Gniatowski, *W radzieckich okowach. Studium o agresji 17 września 1939 r. i radzieckiej polityce w regionie łomżyńskim w latach 1939-1941* (Łomża: Łomżyńskie Towarzystwo Naukowe im. Wagów, 1997), p. 296.
5. Pentru o analiză a acestui stereotip vezi capitolul meu, „A Tangled Web”, în Deák, Gross, Judt, *The Politics of Retribution in Europe*, Princeton University Press, Princeton, 2000.
6. *Where Is My Older Brother Cain?*, pp. 158, 159.
7. *Ibid.*, p. 491.
8. Krzysztof Jasiewicz, Tomasz Strzembosz și Marek Wierzbicki (ed.), *Okupacja sowiecka (1939-1941) w świetle tajnych dokumentów* (Varșovia: ISP PAN, 1996), p. 212. Strzembosz a scris, de asemenea, un lung articol intitulat „Uroczysko Kobielno”, în *Karta*, nr. 5 (mai-iulie 1991: 3-27), în care citează fragmente din conversații, înregistrate în anii '80, cu participanți și martori oculari la evenimente. Gniatowski descrie

felul în care organizația secretă a fost distrusă de NKVD (*W radzieckich okowach*, pp. 125-127).

9. Îi sunt recunoscător dr. Dariusz Stola pentru o foarte interesantă sugestie în ceea ce privește modul în care aceste două evenimente ar putea fi corelate: din moment ce NKVD-ul a arestat un număr mare de oameni atunci când a descoperit organizația secretă din Kobielno, elitele locale ar fi putut fi anihilate aproape complet, astfel încât în iulie 1941 să nu mai fi rămas suficiente autorități care să împiedice valul de violență antisemită. S-ar putea ca această ipoteză să se apropie de adevăr. Totuși, mărturia lui Finkelsztajn din Radziłów, pe care o citez mai jos, ne obligă să ne îndoim de faptul că elitele locale într-adevăr doreau să acționeze cu hotărâre împotriva violențelor antisemite din zonă.
10. Borawski ne spune că doi dintre frații săi locuiau în Jedwabne. Din moment ce transcrierea în idiș a câtorva nume din declarația în original a lui Wasersztajn este inexactă, s-ar putea ca aceștia să fie unii și aceiași cu frații Borowski sau Borowiuk menționați de Wasersztajn.
11. Jan T. Gross, Irena G. Gross, (ed.), „W czterdziestym nas matko na Sibir zesłali...” (Aneks, London, 1983), pp. 330-332.
12. Persoanele intervievate de Strzembosz dau în plus câteva nume de posibili informatori și trădători, iar dintre acestea nici unul nu este evreiesc (Strzembosz, „Uroczysko Kobielno”, pp. 10, 11, 12, 15, 16, 19, 21). În studiul său despre relațiile dintre polonezii și evreii din Bielorusia de vest, Marek Wierzbicki scrie că „între anii 1939-1941 fenomenul denunțării caracteriza și societatea poloneză, mai ales în zonele cu populație etnic poloneză ale părții de vest a voievodatului Białystok” (Marek Wierzbicki, „Stosunki polsko-żydowskie na Zachodniej Białorusi (1939-1941). Rozważania wstępne” [manuscris, 1999-2000], p. 15). Gniatowski citează date numerice din dosarele NKVD, cifre care arată faptul că în organizațiile secrete poloneze din această zonă nu se afla nici un evreu (*W radzieckich okowach*, p. 120).

13. Jasiewicz, Strzembosz, Wierzbicki, *Okupacja sowiecka (1939-1941)*, pp. 238-241. Vezi și Gniatowski, *W radzieckich okowach*, p. 127.

Izbucnirea războiului ruso-german și pogromul din Radziłów

1. Conversația cu Wiktor Nieławicki, care la vârsta de șaisprezece ani a fugit în Jedwabne din Wizna, unde zeci de oameni fuseseră uciși de germani imediat după sosirea trupelor de ocupație.
2. Pentru o analiză mai detaliată vezi capitolul intitulat „Colaborarea”.
3. Personalitatea lui Karol Bardoń este mult mai clar conturată decât cea a oricărui alt acuzat din procesul Ramotowski. Parțial, acest lucru se datorează fără îndoială capacității sale de a se exprima în scris: a putut comunica mai bine decât ceilalți acuzați și a scris mai mult decât aceștia, și-a exprimat mai bine remușcărilor pentru faptele sale și pare să fi avut mai mult „ghinion” în diferite momente dificile și importante ale vieții sale. A primit cea mai grea sentință dintre toți acuzații, dar cu siguranță nu a fost un protagonist al evenimentelor din acea zi. Chiar înclin să cred că, așa cum susține, el abia dacă și-a făcut apariția în piața orașului. A fost condamnat la moarte din cauză că era deja în închisoare, condamnat la șase ani pentru că lucrase ca jandarm german începând din 1942.

Primul său neajuns a fost că era originar din Silezia și că vorbea fluent germana încă din copilărie. Ca urmare, a devenit în mod firesc un intermediar între germani și populația locală din Jedwabne, și, în timp, a sfârșit prin a fi înrolat în forțele de poliție germane. Tatăl său era socialist, de meserie ceasornicar. Bardoń a fost înrolat în armata austro-ungară în primul război mondial, apoi a fost ucenic mecanic într-o fabrică de ceasuri și a schimbat mai multe slujbe până când, în 1936, s-a stabilit în Jedwabne, unde lucra la întreținerea morilor mecanice. Din martie 1939 ajunge iarăși șomer. Avea deja șapte copii de întreținut (GK, SOŁ 123/496-499).

4. GK, SOŁ 123/499. Mieczysław Gerward face o declarație similară: „Când această zonă a fost preluată de germani, Czesław Kupiecki a fost bătut de localnici și predat jandarmeriei; l-au împușcat împreună cu alți câțiva evrei. Nu pot spune cine l-a bătut și denunțat pe Czesław Kupiecki jandarmeriei, deoarece nu mă aflu la fața locului, iar toate acestea nu sunt decât amănunte pe care le-am aflat de la oameni” (GK, SWB 145/34). Și Julian Sokołowski, care era doar un copil la vremea respectivă, declară: „Am văzut cum cetățeanul Kupiecki stătea lângă un zid cu mâinile ridicate și cum germanii îl băteau cu bastoane de cauciuc [*guma*]. Alături de germani se aflau câțiva polonezi: cetățeanul Kalinowski, în prezent mort, împușcat de Securitate (UB) pentru că era membrul unei bande, îl bătea și el pe Kupiecki” (GK, SWB 145/193). Vezi, de asemenea, hotărârea luată în urma apelului lui Ramotowski la Curtea Supremă: GK, SOŁ 123/296.
5. Comisia Evreiască de Istorie de Voievodat din Białystok (Wojewódzka Żydowska Komisja Historyczna), 14.IV. 1946, declarația lui Menachem Finkelsztajn, „Zagłada Żydów w powiecie grajewskim i łomżyńskim w lipcu 1941 r”, ŻIH. Finkelsztajn a lăsat câteva declarații privind experiențele sale și ceea ce el știa despre evenimentele care au avut loc în această perioadă în apropiere de Raziłów. Cea de-a doua mărturie a sa, pe care o voi cita în întregime, se numește „Zburzenie gminy żydowskiej w Radziłowie”.
6. ŻIH, 301/974. În declarația sa în idiș din volumul care reunește mărturiile membrilor comunității evreiești din Grajewo, Finkelsztajn oferă câteva detalii oarecum diferite; la sfârșit scrie că evreii din Radziłów – după ce s-au strâns în piață, unde au fost bătuți și mulți dintre ei uciși – au fost aduși la un hambar aflat la marginea orașului, aparținându-i unui anume Mitkowski, și arși acolo (*Grayeve yizker-bukh*, ed. G. Gorin, Hayman Blum, Sol Fishbayn [Aroysgegebn fun Fareyniktn Grayever hilfs-komitet, New York, 1950], pp. 228-231). Manuscrisele despre crimă puse la dispoziție de Finkelsztajn – bătaile

groaznice suferite de evreii adunați în piață au fost urmate de strângerea întregii comunități alcătuite din aproximativ „șaiseci de familii cu origini multiple, incluzând copii, părinți și bunici” într-un hambar unde au fost arși de vii – este confirmată de un anonim polonez intervievat de Andrzej Kaczynski pentru un articol în *Rzeczpospolita*, 10 iulie 2000, „Nie zabijaj”. Îi mulțumesc avocatului Jose Gutstein, descendent dintr-o familie evreiască din Radziłów, pentru că mi-a pus la dispoziție o traducere în limba engleză a declarației făcute în idiș de către Finkelsztajn.

7. *Rzeczpospolita*, 10 iulie 2000, „Nie zabijaj”.
8. *Yedwabne*, p. 100. Unul dintre unchii lui Nielewicki a plecat cu delegația la Łomża (conversație cu Nielewicki, februarie 2000). Acest episod nu este unul lipsit de precedent. Atunci când pogromurile criminale făceau ravagii în Lwów după ce au sosit germanii în vara lui 1941, rabinul local l-a vizitat pe conducătorul de acolo al Bisericii greco-catolice, Mitropolitul Andrzej Szeptycki, pentru a-l ruga să intervină în favoarea încheierii pogromurilor.

Preliminarii

1. În timpul procesului său, Sobuta și-a menținut declarația conform căreia nu a avut nici o funcție oficială în cadrul primăriei, mergând acolo doar ocazional pentru a face diverse reparații. Însă mai mulți martori îl descriu ca „asistentul” lui Karolak sau ca „secretarul” consiliului orășenesc (vezi, spre exemplu, declarațiile lui Ramotowski și Gerwad în GK, SWB 145/217, 226). Sobuta a fost declarat nevinovat la proces, deoarece, după cum am explicat anterior, nu s-a putut face nici o legătură între el și moartea lui Kupiecki. Existau însă extrem de multe probe privind rolul său major în uciderea evreilor din Jedwabne. În procesul Ramotowski numele său apare, printre altele, în declarațiile lui Ramotowski, Górski, Niebrzydowski, Laudański, Miciura, Chrzanowski și Dąbrowski (GK, SOŁ 123/610, 611, 615, 618, 653, 655).

2. Atât frații Pecynowicz, cât și părinții lui Olszewicz au ignorat avertismentele propriilor copii și nepoți. Generația mai în vârstă nu accepta că sfârșitul lumii putea să aibă loc în orice moment. Tinerii și-au petrecut acea noapte pe câmp, iar la ivirea zorilor au văzut țărani venind în oraș, pe jos sau în căruțe, lucru care se întâmpla numai atunci când era zi de târg. La scurt timp, a început pogromul (*Yedwabne*, p. 100; conversație cu M. Olszewicz, octombrie 1999).
3. GK, SWB 145/218.
4. GK, SOŁ 123/665.
5. GK, SWB 145/506.
6. „Eugeniusz Śliwecki era atunci viceprimar și, împreună cu primarul, a semnat o înțelegere cu cei de la Gestapo să îi ardă pe evrei... Știu despre o asemenea înțelegere făcută de primar și viceprimar numai din cele auzite de la oameni” (GK, SWB 145/213). Aș dori să subliniez că împrejurările uciderii în masă a evreilor din Jedwabne în 10 iulie 1941 erau un subiect frecvent de conversație în oraș. Ca urmare, oamenii cunoșteau toate detaliile evenimentului la care nu participaseră neapărat în mod direct. „Populația locală vorbea foarte des despre uciderea evreilor în hambarul lui Śleszynski și își spuneau unul altuia cine a fost cel care s-a remarcat cel mai mult în timpul crimei”, scrie, spre exemplu, Henryk Krystowczyk (GK, SWB 145/235). Chiar și astăzi, oamenii (care în cea mai mare parte s-au născut la mult timp după război) pot fi ușor făcuți să vorbească despre aceste evenimente prin barurile din Jedwabne (vezi, de asemenea, articolul lui Andrzej Kaczynski, „Całopalenie” în *Rzeczpospolita*, 5 mai 2000). Cred că într-un sat în care oamenii își spun întruna unul altuia cine câți evrei a ucis și în ce mod, cu greu mai rămâne loc și pentru alte subiecte de conversație. Cetățenii din Jedwabne au fost astfel, asemeni lui Midas, blestemați din cauza lăcomiei, condamnați să se preocupe în permanență de soarta evreilor (de care doriseră să scape o dată pentru totdeauna) și să ucidă. Antosia Wyrzykowska spune că atunci când a vizitat orașul, la mulți ani după război, îi era frică încă.

7. Nu putem decât să facem speculații în legătură cu un anumit aspect al acestor discuții despre care vorbesc în mărturiile lor Wasersztajn și Gradowski (care doar repetă ceea ce știu din auzite, dat fiind faptul că nu au participat la aceste conversații) – și anume dacă, într-adevăr, germanii au sugerat ca un anumit număr de meșteșugari evrei să fie lăsați în viață și dacă ei au fost convinși de argumentul lui Bronisław Śleszynski conform căruia printre polonezi se aflau suficienți meșteșugari pricepuți. Nieławicki, care a scăpat din mulțimea de evrei în drum spre hambar, oferă o altă variantă a acestei istorii, conform căreia germanii ar fi obținut ceea ce doreau lângă hambar. Se spune că, acolo, unul dintre „organizatorii” polonezi a promis să ofere toată forța de muncă necesară în viitor, alcătuită exclusiv din polonezi (conversație cu Nieławicki, februarie 2000). Această variantă este, de asemenea, confirmată – tot din auzite, oricum – de către un țaran polonez în vârstă, Leon Dziedzic, într-un interviu realizat de Adam Wilma și publicat în *Gazeta Pomorska* în 4 august 2000.
8. Numărul este dat de Bardoń, care lucra la avanspostul de jandarmi și care mai târziu a devenit el însuși jandarm (*Schutzmann*). Conform lui Nieławicki, forțele de poliție din oraș numărau în jur de zece jandarmi (GK, SOŁ 123/505 ; conversație cu Nieławicki, februarie 2000).
9. GK, SOŁ 123/621.
10. GK, SOŁ 123/607.
11. GK, SOŁ 123/612.
12. GK, SOŁ 123/619.
13. După cum spune Józef Danowski în timpul unei confruntări înscenate de Securitate între el și Sobuta în 1953, „germanii au luat și ei parte la acțiune, însă numai emițând [ordine], sau, mai degrabă, dându-și consimțământul la diferite decizii luate în timpul acestei acțiuni” (GK, SWB 145/265).

Cine i-a ucis pe evreii din Jedwabne ?

1. GK, SOŁ 123/685.
2. GK, SOŁ 123/727.
3. GK, SOŁ 123/218.
4. GK, SWB 145/630.
5. GK, SOŁ 123/631. Bardn (vezi mai jos), Nielawicki și Kubran confirmă faptul că evreii au fost salvați la avanpostul de jandarmi (*Yedwabne*, p. 107; conversație cu Nielawicki, februarie 2000). Nielawicki confirmă și faptul că în timpul pogromului nu s-au folosit arme de foc și că printre ucigași nu au fost văzute persoane în uniformă.
6. GK, SOŁ 123/210.
7. Grupul lui Wiarus „a intrat în orașul Jedwabne. Avanpostul miliției locale a fost nevoit să se apere. În tot acest timp, oamenii lui Wiarus au jefuit cooperativele locale, consiliul orășenesc și poșta. În timpul acestei acțiuni, unul din membrii grupului a ținut o scurtă cuvântare oamenilor din Jedwabne, chemându-i să lupte împotriva guvernului” (Henryk Majecki, *Białostoczczyzna w pierwszych latach władzy ludowej 1944-1948* [PWN, Varșovia, 1977], p. 181).
8. După război, diferite detașamente de partizani anti-germani și-au continuat activitatea, de data aceasta îndreptată împotriva autorităților de stat susținute de Partidul Comunist. Detașamente ale Forțelor Armate Naționale (Narodowe Siły Zbrojne – NSZ), ale Organizației Militare Naționale (Narodowa Organizacja Wojskowa – NOW) și ale Asociației Militare Naționale (Narodowy Związek Wojskowy – NZW) care erau active în această regiune au ucis numeroși evrei, comuniști și alte persoane pe care le considerau indezirabile. În teza de doctorat a lui Frączek („Formacje zbrojne obozu narodowego na Białostoczczyźnie w latach 1939-1956”), citată anterior, găsim o informație amplă cu privire la acest aspect al activității desfășurate după război de organizațiile respective (vezi pp. 150-151, 187, 194, 254, 297). Pe lângă alte execuții, este cunoscut faptul că în

Jedwabne un detașament condus de „Sęp” le-a ucis, în 24 septembrie 1945, pe Julia Karolak, care avea un magazin în oraș, și pe fiica acesteia (p. 385). Dacă a fost vorba de un jaf nereușit sau de niște răfuieli mai vechi nu se poate stabili acum, însă mult timp după război fiecare locuitor al orașului trebuie să fi fost conștient de înclinația organizațiilor secrete anti-comuniste spre „a pedepsi”, incluzând execuțiile. După cum spune Tomasz Strzembosz, „în această zonă... războiul nu a durat cinci sau șase ani (1939-1944, 1939-1945), ci, mai degrabă, zece sau chiar treisprezece (1939-1949, 1939-1952) și în unele locuri chiar mai mult... Nu departe de malul râului Biebrza și de Jedwabne se află un mic cătun, Jeziorko ; acesta este locul în care un urmaș, cu pseudonimul «Ryba», al partizanilor din regiunea Białystok a fost ucis în 1957” (Strzembosz, „Uroczysko Kobielno”, p. 5).

9. GK, SOŁ 123/309. Bardoń prezintă mai amănunțit acest episod în autobiografia sa, scrisă în 1952. El susține că acest lucru s-a întâmplat seara, când hambarul era deja în flăcări. Deodată, în curtea jandarmeriei „au apărut trei civili, pe care nu îi cunoșteam, tineri de douăzeci și doi de ani – unul a înșfăcat un tăietor de lemne și l-a luat cu forța în piață ; alți doi criminali încercau să îi ia pe ceilalți doi tăietori de lemne. Auzind țipete în curte, comandantul postului, *Hauptwachmeister* Adamy, a ieșit în fugă și le-a spus aceste cuvinte agresorilor : «Deci – opt ore nu v-au fost de-ajuns să faceți ce vreți cu evreii, a trebuit să veniți și aici. Plecați de aici !» I-a alungat pe criminali ; cei doi tăietori de lemne au rămas ; însă al treilea fusese deja luat de acolo” (GK, SOŁ 123/504, 505).
10. Înainte de acest pasaj Bardoń scrie următoarele : „Lucram toată ziua în curte cu Dombrowski și nu am văzut nici măcar un singur jandarm necunoscut sau un ofițer de la Gestapo” (GK, SOŁ 123/506).
11. Józef Sobuta și opt dintre acuzații din procesul Ramotowski.
12. Czesław Lipiński, spre exemplu, declară : „Stăteam cu acest baston [pe stradă] de vreo cincisprezece minute, dar nu am putut privi cum îi omorau, așa că am

plecat acasă”. Dar cu siguranță că s-a oprit undeva pe drum pentru a lua parte la atrocități, pentru că este greu de crezut ca în acest proces cineva să fie condamnat la zece ani închisoare doar pentru că și-a petrecut cincisprezece minute stând în piață și ținând în mână „un baston” (GK, SOŁ 123/607).

13. GK, SOŁ 123/655.
14. GK, SOŁ 123/668.
15. GK, SOŁ 123/726.
16. GK, SOŁ 123/620.
17. *Where Is My Older Brother Cain?*, p. 490. O femeie în vârstă, Bronisława Kalinowska, a declarat în timpul procesului: „În 1941, când armata germană de ocupație a intrat pe teritoriul orașului Jedwabne, populația locală a început să îi omoare pe evrei și nu se putea privi la felul în care îi torturau pe evrei” (GK, SOŁ 123/686). Când am vorbit cu doamna Adamczyk în Jedwabne (octombrie 1999), care, fiind doar un copil, nu a avut voie să iasă din casă în ziua respectivă, și-a luat capul în mâini amintindu-și de sunetele înspăimântătoare pe care le scoteau oamenii și de duhoarea îngrozitoare emanată de corpurile care ardeau (vezi, de asemenea, articolul menționat anterior, „Całopalenie”, *Rzeczpospolita*, 5 mai 2000).
18. Adam Wilma, „Broda mojego syna”, *Gazeta Pomorska*, 4 august 2000.

Crima

1. O ilustrare a modului în care populația unui oraș mic s-a comportat în asemenea împrejurări este însemnarea din 13 aprilie 1942, din *Dziennik lat okupacji zamojszczyzny* (Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Lublin, 1958), a lui Zygmunt Klukowski: „Panica evreilor este și mai mare. Încă de dimineață îi așteptau pe jandarmi și pe cei de la Gestapo... Tot felul de neisprăviți s-au furișat aproape de oraș; au sosit multe căruțe de la țară, și toți au așteptat toată ziua, pregătindu-se pentru momentul în care vor putea începe să jefuiască. Din mai multe direcții aflăm

vesti despre comportamentul scandalos al populației poloneze, despre jefuirea locuințelor evreiești abandonate. Cu siguranță că orașul nostru nu va rămâne codaș în această privință” (p. 255). În legătură cu fenomenul „valului de pogromuri”, vezi capitolul „Anacronism”, nota 1, în care este descris un val de pogromuri care în 1919 au făcut ravagii în apropiere de Kobuszowa. În ceea ce privește participarea acelorasi persoane la pogromuri succesive, vezi și declarația lui Finkelsztajn despre evenimentele din Radziłów.

2. Citez din declarația lui Danowski din august 1953 (GK, SWB 145/238). În declarația din 31 decembrie 1952 menționează faptul că s-a distribuit votcă în fața sediului primăriei. Știm din documentele de la proces că Danowski era un alcoolic. Este posibil, atunci, ca votca pe gratis să fi fost un detaliu care să-i fi rămas bine întipărit în memorie (GK, SWB 145/185, 186, 279).
3. *Yedwabne*, p. 102. Oamenii știau din experiență că, lăsate nesupravegheate, casele lor ar putea fi sparte. Nielawicki, spre exemplu, înainte de a fugi pe câmp în acea zi, și-a luat pe el două perechi bune de pantaloni și două cămăși, așteptându-se să își găsească la întoarcere casa jefuită. Știm și de la Laudański că evreii s-au adunat în piață sub pretextul că trebuia făcută curățenie.
4. *Ibid.*, p. 103.
5. GK, SOŁ 123/503.
6. GK, SOŁ 123/734.
7. GK, SOŁ 123/503.
8. GK, SOŁ 123/503, 504.
9. GK, SOŁ 123/683.
10. GK, SOŁ 123/675.
11. *Yedwabne*, p. 103.
12. ŻIH, 301/613.
13. GK, SOŁ 123/675 ; ŻIH, 301/613 (aceasta este a doua declarație a lui Wasersztajn). Când l-am întrebat pe Nielawicki ce a observat când a fost adus în piață, mi-a spus că nu s-a prea uitat în jur, ci mai degrabă a încercat să ajungă în centrul mulțimii, deoarece aceasta era strâns încercuită de un grup de oameni

care agitau ciomege și alte obiecte ascuțite, lovind pe oricine se afla aproape de ei (conversație cu Nielawicki, februarie 2000). Câțiva dintre martorii pe care i-am citat deja au în minte imaginea bății crunte administrate evreilor aflați în piață atunci când spun că a fost o priveriște „la care era imposibil să te uiți”.

14. GK, SOŁ 123/681.
15. ŻIH, 301/613.
16. GK, SOŁ 123/686.
17. GK, SOŁ 123/614.
18. GK, SOŁ 123/653.
19. GK, SWB 145/255. Pe lângă Adam Grabowski, alți martori, precum și agresori descriu la fel episodul. Astfel, Julian Sokołowski declară: „Îmi amintesc că atunci când evreii erau goniți [către hambar], cetățeanul Sobuta i-a dat bățul său rabinului și i-a ordonat să își agațe pălăria în el și să strige «Războiul are loc din cauza noastră, războiul are loc pentru noi». Toată această mulțime de evrei aflată în drum spre hambar striga «Războiul are loc din cauza noastră, războiul are loc pentru noi»” (GK, SWB 145/192); vezi și declarațiile lui Jerzy Laudański (GK, SOŁ 123/665), Stanisław Danowski (GK, SWB 145/186) și Zygmunt Laudański (GK, SOŁ 123/667).
20. GK, SOŁ 123/666.
21. *Yedwabne*, p. 103.
22. GK, SOŁ 123/618. Bardoń a avut un oarecare rol și în afacerea „eliberării” de petrol lampant de la depozit – de care se putea să fie responsabil ca mecanic. Dar, în declarația sa, el afirmă că i-a cerut lui Niebrzydowski să elibereze petrol lampant „din motive tehnice și nu pentru a da foc hambarului plin cu oameni” (GK, SOŁ 123/505).
23. *Yedwabne*, p. 113.
24. *Rzeczpospolita*, 10 iulie 2000, „Nie zabijaj”.
25. GK, SOŁ 123/685. Vezi și declarația lui Władysław Miciura, care spune: „De atunci încolo l-am văzut numai pe Józef Kobrzyniecki, care dădea foc hambarului” (GK, SOŁ 123/655).
26. GK, SOŁ 123/684.

27. GK, SOŁ 123/734.

28. GK, SOŁ 123/506.

29. *Rzeczpospolita*, 10 iulie 2000, „Nie zabijaj”.

30. Adam Wilma, „Broda mojego syna”, *Gazeta Pomorska*, 4 august 2000.

Deposedarea

1. GK, SOŁ 123/631, 632, 675, 676, 677, 682, 683.

2. GK, SWB 145/168.

3. GK, SWB 145/164, 165.

4. GK, SWB 145/253. Sobuta, bineînțeles, a negat că își însușise bunuri care aparținuseră evreilor. „După uciderea populației evreiești am ocupat o locuință evreiască pentru că eu nu aveam una a mea. Când am intrat în locuință am văzut că nu era nici mobilă, nici altceva, așa că nu am nimic de felul ăsta. Toate bunurile evreiești rămase au fost aduse la primărie și nu știu ce s-a întâmplat apoi cu ele” (GK, SWB 145/267).

Merită menționat faptul că fenomenul apropiierii bunurilor altora are și un limbaj codificat. Cuvintele *pożydowski* și *poniemiecki* sunt imediat înțelese de un vorbitor polonez nativ ca proprietate „rămasă de la evrei” sau „rămasă de la germani”. Dacă, pe de-o parte, prin analogie se foloseau și expresiile *poangielski* sau *pofrankuski*, un vorbitor nativ și-ar da seama că indiferent cine a pronunțat acele cuvinte a făcut o greșală – un rusofilism, mai exact – și că ar fi trebuit să folosească în loc *po angielsku* sau *po frankusku*. Aceste expresii înseamnă „în limba engleză (sau în limba franceză)”, și nu pot fi folosite pentru a denota o fostă proprietate franceză sau engleză. Mai simplu spus, datorită hazardului istoriei, evreii și germanii erau singurele popoare ale căror proprietăți au fost însușite de către polonezi.

5. GK, SWB 145/165.

6. GK, SOŁ 123/728.

7. Despre Karolak, vezi capitolul „Istoricul evenimentelor”, nota 5. Frații Laudański sunt menționați într-un

document numit „DO Komitetu Centralnego P.P.R. w Warszawie”. Acest document a fost primit de Comisia Centrală de Control (Centralna Komisja Kontroli) a Comitetului Central al Partidului Comunist (KPP) în 2 octombrie 1948, și apoi fără îndoială că a trecut la serviciul de securitate – se află în prezent în dosarele de anchetă ale Securității din Łomża (UOP).

8. În 19 mai 2000, în *Rzeczpospolita*, al doilea cotidian important din Polonia după *Gazeta Wyborcza*, Andrzej Kaczynski își încheie cu aceste cuvinte cea de-a doua parte a excelentului său reportaj, „Oczyszczanie pamięci”, despre masacrarea evreilor din Jedwabne.

Detalii biografice

1. GK, SOŁ 123/718.
2. GK, SOŁ 123/712.
3. GK, SOŁ 123/498.
4. GK, SOŁ 123/273-274.
5. Această lungă descriere a lui Jerzy Laudański poate fi găsită într-un document intitulat „Arkusz informacyjny 'dossier' na podejrzanym o przestępstwa przeciwko Państwu”, aflat împreună cu alte materiale de anchetă ale Securității din Łomża în arhivele din Białystok ale UOP.
6. GK, SOŁ 123/809.
7. GK, SOŁ 123/702.

Anacronism

1. Iată, spre exemplu, descrierea unor evenimente care „au izbucnit în primăvara lui 1919 în partea estică a Galiției de Vest. Acolo au avut loc ample și extrem de brutale [*potężne i bestialskie*] mișcări țărănești antisemite, reminiscențe ale «măcelului și jafului» care au făcut ravagii în același teritoriu în timpul mișcării conduse de Jakub Szela în primăvara lui 1846”. Am citat dintr-un articol semnat de un profesor de istorie și un patriot local din orașul

Kolbuszowa, care nu îi compătimea în mod special pe evrei. „Grupuri imense de oameni s-au strâns la momentul respectiv, bărbați, femei și tineri; mergeau cu căruțele din oraș în oraș înarmați cu bâte, îi băteau și îi prădau pe evrei, jefuindu-le prăvăliile și casele... În acele zile polonezii credeau”, continuă autorul, „că evreii care îi urau pe catolici și le spuneau «goim» adăugau puțin sânge de copii catolici în mața...Nu se știe de unde provine această credință, dar ea exista, iar mamele catolice obișnuiau să-și pedepsească copiii neascultători invocând această credință, spunându-le, cu alte cuvinte, că evreii îi vor omorî dacă nu se poartă cum trebuie. [Îmi aduc aminte cum bona mea obișnuia să mă sperie spunându-mi că mă vor lua ȣiganii dacă nu mă cumințesc]. În Glinik a dispărut o fată, iar un grup mare de ȣărani au luat cu asalt casele evreilor, bătându-i și chiar ucigându-i pe evrei și jefuindu-le prăvăliile și casele. O asemenea veste șocantă [i.e. că o fată a fost ucisă de evrei pentru a prepara mața] s-a răspândit repede printre ȣăranii dintr-un teritoriu foarte mare și a avut ca efecte acțiuni extrem de agresive, de monstruoase și de crude din partea ȣăranilor [*olbrzymie i agresywne, niezmiernie okrutne, akcje chłopskie*]. Începând cu 1 mai [1919] grupuri mari înarmate cu bâte, topoare, furci și alte instrumente asemănătoare au asaltat casele evreiești...totul sfârșindu-se cu pogromuri și jafuri de proporții” (Halina Dudzińska, „Kolbuszowa i kolbuszowanie w okresie narodzin II Rzeczypospolitej Polskiej i walki o ustalenie jej granic”, *Rocznik Kolbuszowski*, nr. 3 [Kolbuszowa, 1994]: 129).

2. Pogromul, care a durat aproape o zi întreagă (4 iulie 1946), a implicat participarea a sute de locuitori din Kielce și s-a soldat cu uciderea a patruzeci și doi de evrei. A început de la o acuzație inventată de un copil care, instigat de tatăl său, a declarat că fusese ȣinut în captivitate pentru câteva zile în pivnița unei clădiri în care locuiau evreii care au supraviețuit

sau care reveniseră în Kielce (pare-se pentru a-i colecta sângele în timpul unei crime rituale) – întâmplător, în această clădire nu exista nici o pivniță. Un detașament al Miliției (Milicja Obywatelska – MO) a fost apoi trimis să percheziționeze casa și să cerceteze cazul, iar pogromul a început. Atât milițieni, cât și soldați în uniformă au fost implicați în masacru. Cu siguranță că forțele de securitate au dat dovadă de o incompetență fără margini prin felul în care au luat atitudine față de evenimentele în curs – poate chiar de mârșăvie. Principalul aspect dezbatut de istoricii și jurnaliștii polonezi în legătură cu acest eveniment (dezbaterea fiind singura luare de atitudine față de chestiune, deoarece ea a fost considerată un subiect tabu în timpul regimului comunist) a constatat din întrebarea dacă nu cumva toată întâmplarea fusese provocată în mod deliberat de Securitate. Cel mai bun studiu despre pogromul din Kielce poate fi găsit în Bożena Szaynok, *Pogrom Żydów w Kielcach 4 VII 1946 r.* (Wydawnictwo Bellona, Varșovia, 1991). Pentru un studiu bine documentat despre pogromul din Cracovia, vezi teza de licență nepublicată a Annei Cichopek, „Z dziejów powojennego antysemityzmu – pogrom w Krakowie II sierpnia 1945 r”, Universitatea Jagiellonă, Cracovia, 1998.

3. „De curând”, scria, în august 1946, președintele Comitetului Evreiesc din Częstochowa, Brener, „un copil creștin în vârstă de unsprezece ani care trecea împreună cu mama sa pe strada Garibaldi, unde locuiesc mulți evrei, a arătat înspre o casă în care, susținea el, evreii l-au ținut închis timp de două zile. De data aceasta vecinii creștini l-au luat în răs pe băiat și l-au trimis de acolo... Chiar dacă pericolul este aproape depășit și oamenii încep să gândească normal, acest episod i-a îngrozit pe cei din cartierul nostru. Oamenii au început să-și închidă magazinele și să-și încuie locuințele, pregătindu-se să fugă. Încotro? Nimeni nu știe și nimeni nu poate spune” (*Głos Bundu*, nr. 1 [Varșovia, august 1946]. Vezi și *Upiorna dekada*, Universitas, Cracovia, p. 104, p. 105.

Ce își amintesc oamenii ?

1. Aharon Appelfeld, „Buried Homeland”, *New Yorker*, 23 noiembrie 1998, pp. 48, 51, 52.
2. *Ibid.*, p. 54.
3. Din prefața semnată de Hochberg-Marianska la o carte din 1947, alcătuită din mărturiile individuale ale unor copii evrei care au supraviețuit războiului, aflăm că cei câțiva polonezi care i-au ajutat pe evrei în timpul războiului au cerut să rămână anonimi, temându-se de reacția ostilă a membrilor propriei comunități în cazul în care faptele lor din timpul războiului ar deveni cunoscute (prefața semnată de Maria Hochberg-Marianska la *Dzieci oskarżają* (Centralna Żydowska Komisja Historyczna w Polsce, Cracovia, 1947). Acesta era un fenomen general. Vezi și, spre exemplu, Nechama Tec, *Dry Tears : The Story of a Lost Childhood* (Oxford University Press, New York, 1984). Este un subiect fascinant – de ce aceleora care vor fi mai târziu declarați Dreptți între popoare să le fi fost teamă de propriii lor vecini, în cazul în care aceștia ar fi aflat că îi ajutaseră pe evrei în timpul războiului? Din două motive, cred. În primul rând, se temeau să nu fie jefuiți. În mentalitatea populară, evreii erau asociați cu banii, iar oamenii erau convinși că, drept urmare, toți cei care le oferiseră adăpost evreilor în timpul războiului trebuie să se fi îmbogățit. Dar mai exista încă un motiv. Comportamentul din timpul războiului al celor în cauză a încălcat normele sociale general acceptate, demonstrând că aceștia erau diferiți de toți ceilalți și că, din acest motiv, constituiau un pericol pentru comunitate. Reprezentau o amenințare pentru ceilalți, deoarece puteau oricând depune mărturie. Puteau oricând spune ce s-a întâmplat cu localnicii evrei pentru că ei nu erau – fie datorită faptelor lor, fie datorită neimplicării lor în acțiune – parte dintr-o comunitate în care legăturile dintre membrii ei erau determinate de păstrarea tăcerii în legătură cu acest subiect.

4. Organizațiile secrete, așa cum am explicat în nota 8, cap. „Cine i-a ucis pe evreii din Jedwabne?”, au continuat să existe încă mult timp după ce au fost încheiate ostilitățile împotriva germanilor.
5. Nepotul lui Wyrzykowski, Jarosław Karwowski, a scris această declarație la Milanówek, în 2 mai 1962 (ŻIH, 301/5825, conversație cu Wyrzykowska, octombrie 1999).

Responsabilitate colectivă

1. Richard Breitman, *The Architect of Genocide: Himmler and the Final Solution* (Alfred Knopf, New York, 1991), pp. 171-173.
2. „Maria trebuia să dea un telefon. Am intrat într-o mică patiserie, deoarece ea crezuse că acolo aveau telefon. S-a dovedit exact contrariul; nu era nici un telefon. Văzând asta, Maria s-a hotărât să mă lase singur preț de câteva minute, mi-a cumpărat o prăjitură, a ales cea mai retrasă masă și mi-a spus că se va întoarce imediat după ce va da telefon. Același lucru i l-a spus și femeii care ne servea, fără îndoială, proprietara magazinului. Mi-am mâncat prăjitura și nu era deloc treaba mea ce pălăvrăgeau femeile între ele (nu era nici un bărbat de față). Totuși, după o vreme am realizat că lucrurile stăteau cu totul altfel. Mi-era imposibil să nu-mi dau seama că mă aflu în centrul atenției. Femeile – poate vânzătoare, poate cliente – se strânseseră în jurul proprietarei, vorbind în șoaptă și în același timp urmărindu-mă cu atenție. Deși copil, fiind evreu, aveam deja suficientă experiență în a mă ascunde, astfel încât să înțeleg imediat ce însemnau toate acestea și ce puteau prevesti... Aproape că le simțeam fizic privirile... Femeile mă fixau cu privirea ca și când aș fi fost un monstru a cărui existență în sine pune sub semnul întrebării înseși legile naturii. Și, ca și cum ar fi trebuit să se hotărască într-o clipă ce să facă cu mine, căci lucrurile nu puteau rămâne așa..., am auzit: «Un evreu, nu încape nici o discuție, un evreu»... «Ea cu siguranță

nu este, dar el – un evreu»... «Ni l-a lăsat nouă pe cap»... Femeile discutau ce să facă cu mine. Proprietara a deschis ușile care dădeau înspre camera din spate, unde se afla probabil bucătăria, și a strigat: «Hela, Hela, vino să vezi». Iar după un timp respectiva Hela și-a făcut apariția. Purta un șorț plin de făină. Fusese în mod evident întreruptă din lucru. Toate celelalte așteptau ca ea să își spună părerea, în mod evident contând pe ea. Probabil că era o autoritate în diverse probleme sau chiar era un fel de expert în probleme rasiale – într-o patiserie, care pentru mine încetase de atunci să mai fie un loc calm și liniștit. În orice caz, încă o pereche de ochi pătrunzători începuseră să mă examineze...

Nu mai aveam cum să nu înțeleg că situația în care mă aflam se înrăutățea cu fiecare moment care trecea. Femeile nu se mai mulțumeau doar să mă observe de la distanță... Poate că voiau confirmarea, o justificare finală a deciziei la care urmau să ajungă (sau la care chiar ajunseseră deja). Căci o auzisem pe una dintre ele spunând: «Trebuie să chemăm poliția». Discutând în continuare asupra problemei, cuprinse de o curiozitate din ce în ce mai mare, au venit mai aproape de masa la care stăteam. Și astfel a început interogatoriul. Prima dată una dintre ele m-a întrebat cum mă cheamă. Aveam acte false, îmi învățasem noile date de identitate – și am răspuns politicos. O alta era curioasă de tipul de relație pe care o aveam cu femeia care mă adusese acolo – de data aceasta am răspuns fără să mint... Au continuat să mă asalteze cu întrebări: cu ce se ocupau părinții mei, de unde eram, unde fusesem de curând, încotro mă îndreptam... și așa mai departe. Au încercat să-mi pună întrebările cu blândețe, uneori chiar pe un ton prietenos. Cu toate acestea, nu m-am lăsat înșelat de tonul lor, căci, la urma urmei, dincolo de el nu se afla nimic altceva decât furie și agresivitate. Îmi vorbeau ca unui copil – dar, totuși, în același timp ca unui acuzat sau criminal recunoscut de toți ca atare.

Acum, privind în urmă, nu cred că erau conduse de resentimente sau de ură. Mai degrabă se temeau de problema cu care se confruntau deodată și erau pregătite să facă orice – prin orice mijloace și cu orice preț – pentru a scăpa de ea cât mai repede posibil... Femeile mi-au pus diverse întrebări, la care până atunci încetasem să mai răspund, mai mult mormăind un «da» sau un «nu»... Totuși, auzeam nu doar întrebările ce-mi erau adresate direct, ci și comentariile pe care femeile le făceau cu voce mai înceată, de-o parte, parcă numai pentru ele, dar în așa fel încât să le pot auzi și eu. Cel mai adesea pronunțau cuvântul amenințător «evreu», dar pe lângă asta, și mai terifiant, repetau: «Trebuie să chemăm poliția». Eram conștient că acest lucru echivala cu o condamnare la moarte... nu erau nicidecum stăpânite de o ură incontrollabilă... Erau femei obișnuite, energice, cumsecade în felul lor, muncitoare și fără îndoială făceau eforturi mari pentru a-și întreține familiile, date fiind condițiile grele în care se trăia în timpul ocupației. Nu aş exclude nici posibilitatea ca ele să fi fost mame și soții exemplare, poate chiar persoane religioase, cu nenumărate virtuți. Se treziseră însă într-o situație care pentru ele părea problematică și de care se simțeau amenințate, astfel că voiau să îi facă față. Nu se gândeau totuși și cu ce preț. Poate că asta le depășea imaginația – deși trebuie să fi știut care erau consecințele dacă «îi chemau pe ei» – sau poate că pur și simplu toată situația le depășea din punct de vedere moral” (Michał Głowiński, „Kwardans spędzony w cukierni”, în *Czarne Sezony* [Varșovia: Open, 1998], pp. 93-95; traducere în engleză de Marci Shore).

3. Michał Cichy, „Polacy-Żydzi: czarne karty Powstania Warszawskiego”, *Gazeta Wyborcza*, 29-30 ianuarie 1994.

O nouă metodă de abordare a surselor

1. În 1987, un eminent om de litere, Jan Błonski, a publicat un foarte bun eseu intitulat „The Poor Poles Look at the Ghetto” (titlul face aluzie la poemul lui Czesław Miłosz „The Poor Christians Look at the Ghetto”), în care sugera că polonezii aveau *responsabilitatea* lor pentru uciderea în masă a evreilor. El face prima distincție importantă negând *participarea* polonezilor la atrocități. Conform acestuia: „Cineva poate fi responsabil de o crimă fără a fi luat parte efectiv la înfăptuirea ei. Responsabilitatea noastră vine din faptul că am dat înapoi, că nu am făcut suficiente eforturi pentru a rezista”. Redacția onorabilului săptămânal catolic *Tygodnik Powszechny*, în care a fost publicat eseu, a fost asaltată cu scrisori de protest de la cititori și constrânsă să publice „O replică lui Jan Błonski”, semnată de un distins avocat, care în trecut apăruse câțiva membri ai opoziției în procese politice și care el însuși fusese condamnat la moarte de un tribunal stalinist în anii '50. Cu această ocazie el s-a simțit obligat să apere „onoarea” compatrioților săi, care erau, în opinia sa, calomniați în masă de argumentul lui Błonski. Eseurile lui Jan Błonski și Władysław Siła-Nowicki, alături de alte articole publicate în continuarea eseului lui Błonski, precum și o discuție pe aceste teme ce a avut loc în timpul unei conferințe organizate la Ierusalim un an mai târziu se regăsesc în volumul publicat în limba engleză *My Brother's Keeper? Recent Polish Debates on the Holocaust*, ed. Antony Polonsky (Routledge, London, 1990).

Este posibil să fii în același timp și victimă și călău ?

1. Vezi capitolul meu, „A Tangled Web”, în Deák, Gross and Judt, *The Politics of Retribution in Europe*, (Princeton University Press, Princeton, 2000).

2. Atina Grossman, „Trauma, Memory and Motherhood: Germans and Jewish Displaced Persons in Post-Nazi Germany, 1945-1949”, *Archiv für Sozialgeschichte* 38 (1998), 215-239, mai ales capitolul introductiv, „Introduction: Different Voices on 'Armes Deutschland'”, pp. 215-217. Vezi și Hannah Arendt, „The Aftermath of Nazi Rule”, *Commentary*, octombrie, 1950, pp. 342-353. Existau și alte motive care puteau fi folosite pentru insuflarea unui sentiment de victimizare printre germani, în special larg răspânditele și repetatele violuri asupra femeilor germane făcute de către soldații Armatei Roșii și soarta refugiaților și a exilaților din Prusia estică, Silezia și Sudeți. Vezi Norman Naimark, *The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945-1949* (Harvard University Press, Cambridge, Belknap Press, 1995).
3. Pentru detalii privind personalitățile „vechilor comuniști”, în special Jakub Berman (1901-1984) și Hilary Minc (1905-1974), vezi volumul de interviuri publicat de Teresa Torańska, *Oni: Stalin's Polish Puppets* (Collins Harvill, Londra, 1987). Amândoi proveneau din familii evreiești și au devenit membri marcanți ai Partidului Comunist în perioada războiului, timp în care s-au aflat în Uniunea Sovietică. La sfârșitul anilor '40 și începutul anilor '50 erau membri ai Biroului politic al Partidului Comunist Polonez (Komunistyczna Partia Polski – KPP), în cadrul căruia Berman era responsabil cu sistemul de securitate, iar Minc cu controlul asupra economiei.
4. Łukasz Kaminski, *Strajki robotnicze w Polsce w latach 1945-1948* (GAIT Wydawnictwo s.c., Wrocław, 1999).
5. Vezi „Anacronism”, nota 2, pentru câteva informații privind contextul în care a avut loc pogromul din Kielce.
6. Kaminski, *Straji robotnicze w Polsce w latach 1945-1948*, p. 46.
7. Citat în Gross, „A Tangled Web”, în Deák, Gross, Judt, *The Politics of Retribution in Europe*, Princeton University Press, Princeton, 2000, p. 111.
8. *Yedwabne*, p. 98.

Colaborarea

1. Pentru o scurtă istorie contextualizată a aplicării acestui concept, vezi studiul meu „Social History of War and Occupation in Europe”, în Deák, Gross, Judt, *The Politics of Retribution in Europe*, Princeton University Press, Princeton, 2000, pp. 23-32.
2. Krystyna Kersten, *Narodzony systemu władzy*. Polska 1943-1948 (Libella, Paryż 1986), p. 172.
3. În 1948, editura Czystelnik a avut inițiativa de a strânge, în vederea publicării, materiale inedite în care autorii lor evocau viața din perioada războiului. Toate materialele primite la editură au fost publicate un sfert de secol mai târziu în patru volume intitulate *Wiesć polska 1939-1948, materiały konkursowe*, ed. Krystyna Kersten și Tomasz Szarota (Varșovia: PWN, Varșovia, 1971). Citatele de mai sus au fost extrase din două astfel de manuscrise care fuseseră interzise de către cenzură și nu apăruseră în textul publicat. Accesul la materialele originale mi-a fost înlesnit de către profesorul Tomasz Szarota, care conduce Centrul de Istorie Poloneză de după 1945 din cadrul Academiei Poloneze de Științe, unde se află păstrate aceste materiale. Îi mulțumesc foarte mult pentru ajutor. Se poate ca această deschidere totală a oamenilor simpli care în 1948 au trimis unei instituții oficiale amintirile lor, neținând cont de versiunea oficial aprobată cu privire la evenimentele respective, să-i surprindă pe unii. Citatele de mai sus pot fi găsite în manuscrisele nr. 20 (931), p. 4, și 72 (1584), p. 5. Într-o altă sursă – catalogul cunoscutei expoziții de fotografie în care sunt prezentate scene ale participării Wehrmacht-ului la masacrarea evreilor de pe frontul de est (*The German Army and the Genocide*, ed. Hamburg Institute for Social Research [The New Press, New York, 1999], p. 81) – găsim o foarte frumoasă fotografie a unui soldat german stând pe o motocicletă înconjurat de un grup de tinere femei care îi zâmbesc și îi oferă mâncare și băutură. Titlul este

următorul: „Ucrainence oferind alimente” („Ukrainian women offer refreshments”). Această imagine se încadrează foarte bine în iconografia sovietică oficială privind felul în care era întâmpinată Armata Roșie atunci când „elibera” aceste teritorii în septembrie 1939. O altă referință interesantă cu privire la primirile prietenoase făcute trupelor Wehrmacht-ului în vara anului 1941, care înaintau în aceste teritorii, poate fi găsită în filmul documentar realizat de Ruth Beckermann și intitulat *East of War*. Ruth Beckermann a vizitat sus-menționata expoziție în timpul prezentării ei la Viena și a realizat interviuri filmate cu câțiva bărbați mai în vârstă prezenți acolo. Majoritatea fuseseră în Wehrmacht și au avut astfel ocazia să-și povestească istoriile incredibile.

4. Iată, spre exemplu, un fragment din *Ereignismeldung UdSSR* nr. 21, datat 13 iulie 1941, cu referire exactă la situația din Białystock: „Execuțiile continuă în același ritm. Partea poloneză a populației demonstrează că susține execuțiile făcute de Securitate, denunțând bolșevici evrei, ruși și polonezi” (*Einsatzgruppen Reports*, p. 23).
5. Am discutat pe larg acest subiect în „A Tangled Web”, în Deák, Gross, Judt, *The Politics of Retribution in Europe*, Princeton University Press, Princeton, 2000.
6. Eric Voegelin, *Hitler and the Germans* (University of Missouri Press, Columbia, 1999), p. 105.
7. Kazimierz Wyka, *Życie na niby. Pamiętnik po klęsce* (Wydawnictwo Literackie, Cracovia, 1984).
8. Amândouă citatele aparțin unor persoane din voievodatul Białystok: „Consătenii mei și vecinii din satele apropiate nu mai aveau nici un reper moral la sfârșitul celor zece ani de război. Oamenii nu mai lucrau. O nouă expresie a intrat în uzul comun: Să lucreze proștii; eu mă voi descurca cu orice preț și prin orice mijloace [*ja będę kombinował*]. Și au reușit asta fabricând mii de litri de băutură”. Un alt țăran, amintindu-și de perioada ocupației sovietice în satul Kroszówka din ținutul Grajewo, învecinat cu Jedwabne, a descris relațiile dintre vecini în felul

următor: „În sat a început să se bea foarte mult; beții, bătaii, jafuri. Oricine se certase sau avea de rezolvat vechi răfuieli cu cineva mergea la birou și spunea despre cutare sau cutare că fusese «angajat politic» înainte de război. Au început arestările și oamenii s-au speriat, neștiind pentru ce s-ar putea trezi chiar ei arestați” (Kersten, Szarota, *Wies polska 1939-1948, materiały konkursowe*, p. 125 ; p. 66).

9. ŻIH, 301/579.
10. Klukowski, *Dziennik z lat okupacji zamojszczyzny*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Lublin, 1958, p. 299.
11. Într-un raport trimis la Londra în 8 decembrie 1939, din teritoriile ocupate de sovietici, citim următoarele: „Evreii îi persecută îngrozitor pe polonezi și tot ceea ce are legătură cu Polonia sub ocupația sovietică... astfel încât, cu prima ocazie, toți polonezii, de la bătrâni la femei și copii, se vor răzbuna teribil pe aceștia așa cum nici un antisemit nu și-a putut imagina vreodată” (Gross, *Upiorna dekada*, Universitas, Cracovia, 1998, p. 92). Ca descriere a realității, acest text este fals, dar ca prezicere a celor ce vor urma să se întâmple este pe deplin adevărat.

Susținerea socială a stalinismului

1. Îl voi cita din nou pe Voegelin: „Problema cu care ne confruntăm este că oameni lipsiți de valoare există în toate straturile societății, până la cele mai înalte niveluri... Așa că aș sugera să folosim pentru a-i denumi termenul neutru de 'plebe', în sensul că ei nu dețin nici autoritatea spirituală, nici pe cea intelectuală, și nici nu sunt capabili să reacționeze conform unei asemenea autorități, dacă li se amintește sau sunt sfătuiți să facă asta... Este extrem de greu de înțeles și de admis că elita unei societăți poate fi alcătuită din asemenea elemente. Dar chiar așa se întâmplă” (*Hitler and the Germans*, University of Missouri Press, Columbia, 1999, p. 89).
2. În legătură cu plecarea evreilor care au supraviețuit în urma războiului din orașele mici sau din zonele

rurale către centre urbane mai mari, vezi, spre exemplu, Gross, *Upiorna dekada*, Universitas, Cracovia, p. 102 ; p. 103.

3. În *Political Journals (Dzienniki polityczne, 1967-1968* (Iskry, Varşovia, 1999), Mieczysław Rakowski consemnează din perspectivă contemporană antisemitismul afirmat practicat de activiştii Partidului Comunist din Polonia înainte şi în timpul aşa-numitelor evenimente din martie 1968. Rakowski a fost membru al Comitetului Central al Partidului Muncitoresc Polonez şi redactorul-şef al celui mai titrat săptămânal de opinie din blocul sovietic, *Polityka*. Prin urmare, a avut foarte uşor acces la informaţia privind mecanismele „campaniei antisioniste” dintre anii 1967 şi 1968, cum era denumită aceasta în presa oficială.

Indice

A

„A Quarter-Hour Passed
in a Pastry Shop”
(Głowiński) 117

Adamy 78, 92, 190 (n. 9)

Al doilea război mondial:
moștenirea politică și
socială 17-18;
Pactul Ribbentrop-
-Molotov (1939), ca
început al 20, 45. *Vezi*
și colaborarea;
ocupația germană
(1941); ocupația
sovietică (1939-1941)

antisemitism:

antisemitism polonez
postbelic 130-131, 207
(n. 3);
criza morală poloneză
și 135-140;
izbucniri de 20, 43;
memorie colectivă
108-109, 195 (n. 1);
proprietatea evreiască
„părăsită” ca motiv
pentru 94-95, 97,
194 (n. 4);
responsabilitate
116-118;
sovietizare și 141-143;

surse ale violenței
antisemite 109-110.
Vezi și pogromuri
antisemite

Appelfeld, Aharon 111,
122, 123, 205

Arendt, Hannah 16, 167

Arhiva de Ghetou (*Oneg
Shabbat*) 175 (n. 4)

Arhiva Ringelblum
(Grupul *Oneg Shabbat*)
33, 175 (n. 4)

Armes Deutschland
(„Sărmana Germanie”)
126

Arnold, Agnieszka 30, 33,
42, 48, 49, 81, 146,
172 (n. 6)

Asociația Poloneză pentru
Insurecție (*Polski
Zwizek Powstańczy*)
105

B

Baker, Rabbi Jacob 13,
41, 42, 174, 179 (n. 2)

Bardoń, Karol:
apel la clemență
77-79, 99;
colaborarea cu germa-
nii 104;

despre vizita

Gostapo-ului în

Jedwabne 71

masacrul din

Jedwabne descris de

55-56, 84-87;

personalitate și origini

184 (n. 3);

proprietate evreiască

însușită de 94;

rolul jucat în masacrul

din Jedwabne 86, 92;

text confesiv 100-101;

Białostocki, Rabbi Avigdor

43, 44

Binsztajn, Basia 26

„Biografia mea între

1940-1941” (Borawski)

50-52

Biroul de Istorie al

Armatei lui Anders:

chestionarele privind

ocupația sovietică 46

declarația lui Borawski

păstrată la 50-52 ;

Borawski, Antoni 50, 53,

55, 183 (n. 10)

Borowiuk (Borowski?),

Mietek 25, 27,

183 (n. 10)

Borowiuk (Borowski?),

Waclaw 25, 27,

183 (n. 10)

Borowski (Borwiuk?),

Wacek 25, 27,

183 (n. 10)

Browning, Christopher

107, 170, 173 (n. 1)

Brzozowska, Betka 87

Bystrov, Piotr Ivanovich 47

C

„Całopalenie” (Kaczyński)

146, 187, 191 (n. 17)

Cauzele expropriării

materiale 94-95,

97-98, 194 (n. 4)

chestionarele Armatei lui

Anders 46

Chrzanowski, Józef 88,

94, 175, 186 (n. 1)

Cichy, Michał 119, 201

(n. 3)

Clauza secretă anexată

Pactului Ribbetro-

-Molotov 45

clerul catolic 180 (n. 9)

colaborarea:

declarația lui Borawski

50-52;

definiție 167 (n. 3);

evrei-sovietici 20-21,

49, 134, 206 (n. 11);

fenomenul denunțării

183 (n. 12);

fuite en avant și 104;

în contextul celui de-al

doilea război mondial 16;

logică a instigării 104;

părerea comună despre

szmalcownicy 19;

participanților la

masacrul din Jedwabne

25-29, 102-104, 140;

petiția lui Laudański

(Zygmunt) 101-103;

szmalcownicy 19, 121,

169 (n. 10);

Comitetul din Białystok

al CP(b)P 53

Comitetul raional de

partid 47

Comunismul polonez:
 antisemitism 143,
 207 (n. 3)
 susținători 141-143
 Comunitatea evreiască
 poloneză. *Vezi* populația
 evreiască
 Cooperativa Țărănească
 de Întrajutorare 103

D

Deák, Istvan 17, 168,
 169 (n. 9), 182 (n. 5),
 203 (n. 7), 204 (n. 1),
 205 (n. 5)
 Declarația lui Danowski 83
 Declarația lui Wasersztajn:
 declarația care
 confirmă 90-91
 despre masacrul din
 Jedwabne 25-30, 32,
 37, 54, 69-70, 88, 91,
 95, 122-123, 172 (n. 6),
 183 (n. 10), 188 (n. 7);
 înțelesul 29-31;
 Dobrzańska 87
 Documente ale masacrului
 din Jedwabne:
 căutarea de 32-33,
 171 (n. 5);
 de la proces 34-38,
 175-176 (n. 5);
 declarația lui
 Wasersztajn 25-30, 32,
 37, 54, 69-70, 88, 91,
 95, 122-123, 172 (n. 6),
 183 (n. 10), 188 (n. 7);
 declarațiile evreilor
 32-33;
 declarațiile martorilor
 oculari 81-92;

documentele ŻIH 25,
 30, 56, 123, 136, 172
 (n. 6), 174 (n. 4), 185
 (n. 5, 6), 192 (n. 12, 13),
 193 (n. 15), 199 (n. 5),
 206 (n. 9);
 două monumente în
 piatră 145;
 Nietawicki 67, 69, 85-86,
 173 (n. 2), 174 (n. 3),
 184 (n. 1), 186 (n. 8),
 188 (n. 7, 8), 189 (n. 5),
 192 (n. 3, 13);
 petiția lui Jerzy
 Laudański 105-106;
 petiția lui Zygmunt
 Laudański 101-103;
 petițiile înaintate de so-
 țiile celor arestați 99-100;
 privind stigmatizarea
 celor care i-au ajutat
 pe evrei 113-115;
 textul confesiv al lui
 Bardoń 100-101;

Documente :

Aleksander
 Wyrzykowski 113-114;
 aprecierea critică a
 surselor 34-35;
 Arhiva Ringelblum
 174-175 (n. 4);
 chestionarele Armatei
 lui Anders 46;
 declarația lui Borawski
 50-52;
 declarația lui
 Wasersztajn 25-30, 32,
 37, 54, 69-70, 88, 91,
 95, 122-123, 172 (n. 6),
 183 (n. 10), 188 (n. 7).
 folosite pentru a

contesta istoriografia
masacrului de la
Jedwabne 121-124;
procesele verbale
Ereidnismeldung
UdSSR 173 (n. 1);
viața din Jedwabne în
perioada anterioară
războiului 179 (n. 2).
Vezi și documentele
masacrului din
Jedwabne; procesul
masacrului din
Jedwabne; mărturiile
evreilor

Dolegowski, Aleksander 60
Drept între popoare 113,
198 (n. 3)

Dubnow, Simon 33
Dziedzic, Leon 92, 188 (n. 7)
Dziekoński, Henryk 60
Dziennik z lat okupacji
zamojszczyzny
(Klukowski) 139

Dąbrowski 50, 51, 175,
186 (n. 1)

E

Einsatzgruppen (detașamentele de poliție
germane) 32, 116
Evreii din Jedwabne
(*Jedwabne Krichers*) 41
Evreii din Radziłów
(*Radzilower Kozes*) 41
Evreii din Szczepieszyń
138-139

F

Fenomenul denunțării
183 (n. 12)

Finkelsztajn, Menachem
56, 66, 122, 123, 134,
183 (n. 9), 185-186 (n. 6),
192 (n. 1)

Fogel, Rivka 84

Fuite en avant 104

G

Gazeta Pomorska (revistă)
81, 188 (n. 7), 191 (n. 18),
194 (n. 30)

Gazeta Wyborcza (revistă)
119, 195 (n. 8), 201 (n. 3)

Geniek, Kozłowski 27

Germania :

Armes Deutschland 126;
controversa publică
prelungită privind
rolul armatei germane
în Holocaust 126;
ocuparea orașului
Jedwabne 20, 46;
sentimentul de
victimizare 203 (n. 2);
Tratatul de prietenie
germano-sovietic
asupra granițelor 46;
Tratatul sovieto-german
de neagresiune 20, 45-46;
Vezi și Gestapo, Naziștii

Gerward, Mieczysław 70,
74, 185 (n. 4)

Gestapo :

declarația lui Bardoń
77-78;
declarația lui
Sokołowska 74-77, 94;
declarația lui Śliwiecki,
187 (n. 6);

declarații adiționale
188 (n. 7).

Vezi și Naziștii

Grevele muncitorești
poloneze :
studiul lui Kamiński
despre 127-129
urmând pogromului
din Kielce 128-129

Grot-Rowecki, General
(forțele AK) 132

Grynberg, Henryk 112

Grzymkowski, Stanisław 65

Gradowski, Elias 94,
188 (n. 7)

Głowiński, Michał 117

H

Hambarul lui Śleszyński :
arderea de vii a
evreilor în 28-29, 37,
48, 74, 82, 88, 91, 96,
187 (n. 6), 188 (n. 7);
reconstruit de germani
96

Heydrich, Reinhardt 116

Hitler, Adolf 15, 17, 45, 46,
57, 73, 132, 167 (n. 3),
181 (n. 2), 205 (n. 6),
206 (n. 1)

Hochheiser, Izzy 136

Hochheiser, Sally 136

Hochheiser, Sammy 136

Holocaust :

Armes Deutschland („Săr-
mana Germanie”) 126;
ca fenomen eterogen
109-110;
catastrofa demografică
cauzată de 17-18;

controversa publică
privind rolul armatei
germane în 126;
imposibilitatea epuiză-
rii discuției 22-23;
mărturiile evreilor cu
privire la 32-34, 124;
sfera funcționalist-
intenționalistă 21.
Vezi și pogromurile
antisemite; Shoah

I

Ibram, Judes 87

Identitatea colectivă
poloneză :
experiențe istorice
comune 118;
identitate națională (pro-
ces de selecție) 118-119;
impactul uciderii în
masă asupra 119-120;
martirologia postbelică
125-131

Inițiativa editurii Czystelnik
(1948) 136, 204 (n. 3)

Institutul Memoriei Națio-
nale 147, 170-171 (n. 4)

Institutul pentru Studii
Sociale din Hamburg
126

Istoriografia celui de-al
doilea război mondial :
Armes Deutschland
(„Sărmana Germanie”)
126;
despre masacrul din
Jedwabne 144-145;
Holocaust 22;

provocare la adresa
istoriografiei standard
121-124;
referitoare la colabora-
tori (*szmalcownicy*) 19

Istoriografie:

Holocaustului 21;
martirologiei poloneze
125-131;
privind colaboratorii
szmalcownicy 19, 121
provocare la adresa
istoriografiei celui
de-al doilea război
mondial 18;
provocare la adresa
istoriografiei masa-
crului din Jedwabne
121-124

J

Janowaki, Irena 99

Jedwabne:

familii evreiești căutând
adăpost în 67-68;
funcționarii administra-
ției sovietice din 47;
impactul ocupației
sovietice asupra 54;
incendii frecvente 39-40;
istoria populației
evreiești din 40-41,
179 (n. 2), 180 (n. 4);
izbucniri antisemite 43;
întâmpinarea sovietici-
lor în 48-49;
ocupații ale populației
evreiești din 40-41;
organizația secretă
anti-sovietică 49-53;
populația din timpul
războiului 24;

relațiile dintre polonezi
și evrei dinainte de răz-
boi în 42, 174 (n. 3),
179-180 (n. 2);
situare 39;
stigmatul celor care
le-au acordat ajutor
evreilor 113-115. *Vezi*
și masacrul din
Jedwabne (iulie 1941)

Jermałowski 27

K

Kaczyński, Andrzej 146

Kak, Jakub 26

Kalinowska, Bronisława 88

Kalinowski, Eugeniusz 72,
75, 86, 87, 90, 185, 191

Kamiński, Łukasz 128

Karolak, Marian 27, 69, 70,
72, 78, 83, 86, 92, 95,
97, 119, 171-172 (n. 5),
186 (n. 1), 194 (n. 7)

Karwowska, Aleksandra 91

Karwowski, Kazimierz 94,
199 (n. 5)

Kersten, Krystyna 136,
204 (n. 2), 206 (n. 8)

Khurban (prevestirea
Shoah-ului) 108

Kielce (pogromul din) 109,
128-130, 196-197 (n. 2),
203 (n. 5)

Klukowski, Zygmunt 138,
191 (n. 1), 206 (n. 10)

Kobrzyniecki (frații) 91

Kobrzyniecki, Józef 91

Kolno (evreii din) (*Kolner*
Pekelach-Pekewach)

41, 180 (n. 2)

Komsomol (Organizația
Tineretului Comunist)
47

Korboński, Stefan 128

Kosak 61

Kosmaczewski, Leon 61

Kovaly, Heda 17, 168

Kozłowski, dl 27, 81, 94

Kozłowski, Gienek 27, 81, 94

Krawiecki, Elias 26

Krystowczyk, Henryk 71,
96, 187 (n. 6)

Krystowczyk, Zygmunt
71, 96, 187 (n. 6)

Kubrzańska, Chaja 26

Kubrzański, Janek 114

Kupiecki, Czesław 55,
177 (n. 2), 185 (n. 4),
186 (n. 1)

Kuropatwa, Michał 89

L

Laciecz, Czesław 27

Laudański (familia) 97

Laudański (frații) 94, 101,
194 (n. 7)

Laudański (Jerzy) petiția
lui (1949) 105-106

Laudański (Zygmunt)
petiția lui (1949)
101-103

Laudański, Czesław 70, 72,
79, 86-89, 94, 97, 101,
104, 119, 140, 142

Laudański, Jerzy 86,
88-89, 97, 104-106,
175 (n. 5), 193 (n. 19),
195 (n. 5)

Laudański, Zygmunt 70, 79,
101-103, 175 (n. 5),
193 (n. 19),

Lenin, Vladimir Ilici 28,
81, 89, 143

Lewin, Joseph 84, 86, 87

Lewiniuk 81

Lewinowicz 53

Lipiński, Czesław 72

Ł

Łomża (ancheta
Securității din) 36-37

Łomża (evreii din)

(*Lomzer Baaloonim*) 41

Łomża (Yeshiva din) 41

Łoziński, Paweł

Łuba, Władysław

Łódź (Fabrica de fibre
textile din) 129

M

Majecki, Henryk 47,
179-180 (n. 2), 189 (n. 7)

Malinowski 67

Malyshev, Aleksandr
Nikiforovich 47

Mărturii. *Vezi* mărturiile
evreilor

Mărturiile evreilor:

Aharon Appelfeld
111-113;

ca obligație morală de a
strânge dovezi 32-33;
date despre Holocaust
32-34, 123-124;

Karolcia Sapetowa
136-138;

Menachem Finkelsztajn
56-66, 122-123, 134, 183
(n. 9), 185 (n. 5, n. 6),
192 (n. 1);

- Nielawicki 67, 69, 85-86, 173 (n. 2), 174 (n. 3), 184 (n. 1), 186 (n. 8), 188 (n. 7, 8), 189 (n. 5), 192 (n. 3, 13);
 punctul de vedere al supraviețuitorilor 123-124. *Vezi și* documente
 Rivka Fogel 84;
 Szmul Wasersztajn 25-31, 32, 37, 54, 69-70, 91, 95, 122-123, 172 (n. 6), 180 (n. 5), 183 (10), 188 (n. 7);
 victimelor pogromului din Cracovia 130;
 Masacrul din Jedwabne (iulie 1941):
 ancheta oficială a 35-37;
 anihilarea organizației secrete anti-sovietice 49-53;
 arestări ulterioare 99-100, 170 (n. 1);
 câțiva supraviețuitori 93;
 complicitatea primarului/consiliului orășenesc 70-72;
 documentație despre 32-38;
 două monumente în piață comemorând 145;
 evenimente imediat anterioare 54-55;
 evreii arși de vii în hambarul lui Śleszyński 28-29, 37, 48, 74, 82, 88, 91, 96, 187 (n. 6), 188 (n. 7);
 fotografii ale germanilor din timpul 73-75, 173 (n. 2);
 îngroparea victimelor 91-92;
 mărturii ale martorilor oculari despre cruzimea 81-92;
 știința opiniei publice 187 (n. 6);
 știința polonezilor despre 30-31;
 participanții la 79-81;
 presimțire/avertismente 69-70, 83, 187 (n. 2);
 proprietatea evreiască „părăsită” 94-95, 98, 194 (n. 4);
 proprietatea evreiască jefuită în timpul 94-98;
 provocare la adresa istoriografiei standard 121-124;
Raport likwidacyjny (Raport de lichidare) 24;
 redeschiderea investiției (2000) 147;
 relațiile dintre polonezi și evrei în contextul 18;
 rolul jucat de Gestapo în 70-73, 187 (n. 6), 188 (n. 7). *Vezi și* pogromurile antisemite
 Mazurek, Jan 62
 Memoria colectivă evreiască:
 cu privire la actele de violență comise împotriva evreilor

108-109, 195 (n. 1 – „Anacronism”).
 cu privire la propria inițiativă/responsabilitatea pentru actele de violență 116-118;
 Memoriile membrilor comunității evreiești din Jedwabne 39, 122
 Miciura, Władysław 72, 79-80, 175 (n. 5), 186 (n. 1), 193 (n. 25)
 Mierzejewski, Czesław 87
 Mierzwa, Stanisław 128
 Mikołajczyk, Stanisław 128
 Misiuriew (colonel NKVD) 102
 Moishe, Reb Nachum 41
 Molotov, Vyacheslav 45
 Moștenirea/identitatea națională. *Vezi* identitatea colectivă poloneză
 Mordaszewicz, Feliks 61

N

Nadolny (Nadolnik), Gitele 87
 Naziștii:
     colaborarea cu 16;
     masacrul din Jedwabne ordonat de 26-27. *Vezi* și Gestapo
 Neumark, Janek 90, 95, 182 (n. 3)
 Niebrzydowski, Antoni 90, 175 (n. 5), 186 (n. 1)
 Nieławicki, Wiktor 67, 69, 85-86, 173-174 (n. 2), 184 (n. 1), 186 (n. 8), 188 (n. 7), 189 (n. 5), 192-193 (n. 13)

NKVD (poliția secretă sovietică) 49, 51, 53, 100-403, 140, 145, 183 (n. 12)
 NSZ (Forțele Armate Naționale). *Vezi* organizația secretă poloneză 77, 189 (n. 8)

O

Ocupația germană (1941):
     declarația lui Finkelsztajn 56-66;
     interdicțiile privind evreii în timpul 116;
     Kupiechki și frații Wiśniewski uciși în timpul 55-56;
     pogromurile antisemite din perioada 55-56;
     primirea prietenoasă a polonezilor 132-133, 204-205 (n. 3);
     simpatizanții comuniști denunțați în timpul 54-55. *Vezi* și colaborarea; al doilea război mondial
 Ocupația sovietică (1939-1941):
     cinci dintre cei mai importanți oficiali ai 47;
     colaborarea dintre polonezi și sovietici în timpul 134-135;
     deportarea polonezilor în timpul 178 (n. 9), 181 (n. 2);
     impactul asupra orașului Jedwabne 54-55;

în Jedwabne 45-53;
 legătura dintre masacrul
 din Jedwabne și 20;
 mărturii privind
 atitudinea locuitorilor
 din Jedwabne față de
 48-49;
 organizația anti-sovietică
 din Jedwabne 49-53;
 petiția înaintată de
 Laudański (Zygmunt)
 101-103;
 poziția oficială a lui
 Bardoń sub 100-101;
 presupusa colaborare a
 evreilor în timpul 20-21,
 49, 134, 206 (n. 11);
 reacția polonezilor la
 încheierea 132-133.
*Vezi și URSS, al doilea
 război mondial*
 Olszewicz, Mietek 25, 30,
 56, 123, 136, 174 (n. 3)
Oneg Shabbat (Ringelblum)
 33, 175 (n. 4)
Ordinary Men (Browning)
 107, 170 (n. 2)
Ordnungspolizei (batalio-
 nul) 106
 Organizația secretă
 poloneză:
 activitățile întreprinse
 lângă Jedwabne de
 către 49, 76-77, 189
 (n. 7, n. 8);
 colaboratori ai sovieti-
 cilor din cadrul 134-135
 implicarea lui Jerzy
 Laudański 105;
 masacrul din Jedwabne
 și anihilarea organiza-
 ției 49-53;

primirea făcută de
 polonezi armatei
 germane 132-133;
 organizație secretă
 anti-sovietică
 (Jedwabne) 49-53

P

Pactul Ribbentrop-Molotov
 20, 45
 Participanții la masacrul
 din Jedwabne:
 „oameni obișnuiți”
 106-107;
 arestarea (1949) 99,
 170 (n. 1) ;
 colaborarea cu sovieti-
 cii și germanii 25-29,
 102-104, 140;
 confesiunile 178 (n. 6);
 descrierea modului în
 care vorbesc 104;
 descriși 79-80;
 petiția lui Zygmunt
 Laudański 101-103 ;
 petițiile înaintate de
 soții (1949) 99-100;
 sentințele tribunalului
 35;
 Partidul Comunist din
 Bielorusia de Vest 47
 Partidul Comunist
 Polonez 96, 203
 Pecynowicz, Dvojra 67,
 69, 187 (n. 2)
 Piekarz, Hershel 41, 42,
 131, 174 (n. 3)
 Pogromul din Cracovia
 (1945) 130
 Pogromul din Wizna 66-67

Pogromurile antisemite :
 declarația privind
 pogromul din Radziłów
 (iulie 1941) 56-66 ;
 din propria inițiativă
 a localnicilor 116-118 ;
 din satele înconjură-
 toare 67-68 ;
 din Wąsosz 63-64, 66 ;
 ilustrarea 191-192 (n. 1) ;
 Kielce (1946) 109,
 128-130, 196-197 (n. 2),
 203 (n. 5). *Vezi și*
 antisemitism ;
 Holocaust ; masacrul din
 Jedwabne (iulie 1941)

Polish Countryside,
 1939-1948 (Kersten și
 Szarota) 136

Polkowska, Anna 94

Polonia :

antisemitismul
 postbelic (al doilea
 război mondial) 131 ;
 catastrofa demografică
 de după cel de-al
 doilea război mondial
 17-18 ;
 criza morală 135-140 ;
 grevele muncitorești
 de după cel de-al
 doilea război mondial
 128-129 ;
 identitatea națională
 (proces de selecție)
 118-120 ;
 invadată de URSS
 (1939) 45 ;
 regimul comunist
 (1945-1948)/stalinismul
 141-143 ;

simpatiile politice ale
 clerului catolic
 180 (n. 9). *Vezi și*
 ocupația germană
 (1941) ; populația
 poloneză ; ocupația
 sovietică (1939-1941).

Popiołek, Halina 81

Populația evreiască :

cadrele antebelice ale
 existenței evreiești
 43-44 ;
 catastrofa
 Holocaustului 17-19 ;
 cauzele violenței
 împotriva 108-110 ;
 declarații despre
 Shoah 32-34, 56-66 ;
 interzicerea de către
 germani a oferirii de
 ajutor evreilor 116 ;
 istoria orașului
 Jedwabne 40-41,
 179 (n. 2), 180 (n. 4) ;
 istoriografia celui
 de-al doilea război
 mondial 18-19 ;
 în perioada anterioară
 celui de-al doilea
 război mondial 18-19 ;
 în timpul ocupației
 sovietice 46-53 ;
 memoria colectivă
 privind actele de
 violență comise
 împotriva 108-109,
 195 (n. 1 – „Anacro-
 nism”) ;
 presupusa colaborare
 cu sovieticii 20-21, 49,
 134, 206 (n. 11) ;

- primirea făcută
sovieticilor 48-49;
stigmatul celor care
le-au acordat ajutor
evreilor 113-115. *Vezi*
și relațiile dintre
polonezi și evrei
- Populația poloneză din
Radzilów 134
- Populația poloneză:
criza morală 135-140;
deportarea sovietică a
178 (n. 9), 181 (n. 2);
impactul totalitarismu-
lui asupra 135-138;
participarea responsa-
bilă la atrocități
202 (n. 1 – „O nouă
metodă...”);
pogromurile antisemite
organizate de 116-117;
primirea prietenoasă
făcută armatei germane
de către 132-133,
204-205 (n. 3). *Vezi* și
participanții la masa-
crul din Jedwabne;
Polonia
- PPR (Partidul Muncitoresc
Polonez) 96, 104
- PPS (Partidul Socialist
Polonez) 128
- Pravde 84
- Procese verbale
Ereignismeldung
UdSSR 173 (n. 1),
205 (n. 4)
- Procesul masacrului din
Jedwabne:
amnezia din timpul 36;
comportamentul
martorilor/acuzaților
în timpul 75-76;
confesiunile/apelurile
din timpul 35, 74-78,
99, 178 (n. 6),
179 (n. 10);
depoziții privind
complicitatea prima-
rului/consiliului
orășenesc 70-72;
documente provenite
de la 34-38, 175 (n. 5);
graba și verdictele din
timpul 35, 175 (n. 5).
Vezi și documente ale
masacrului.
- Procesul Ramotowski.
Vezi procesul
masacrului din
Jedwabne
- Procesul. *Vezi* procesul
masacrului din
Jedwabne
- Proprietatea evreiască
„părăsită” 94-95, 97,
194 (n. 4)
- Proprietatea evreiască
94-95, 97, 194 (n. 4);
- PSL (Partidul Țărănist
Polonez) 128
- Pyontkowski, Aryeh 41
- Pyontkowski, Nachum
Moishe 41
- R**
- Ramotowski, Bolesław:
declarația făcută de
Sokołowska împotriva
74;

- despre numărul de participanți la masacru 80;
filmarea/fotografierea masacrului de către germani 74;
formularea acuuzării împotriva 24-25;
procesul 36-38, 72, 133, 170 (n. 4), 175-177 (n. 5), 180 (n. 5), 184 (n. 3), 186 (n. 1), 190 (n. 11)
Ramotowski, Stanisław 66
Ramutowski, Bolek 27
Raport likwidacyjny (Raport de lichidare) 24
Răscoala din Varșovia (1944) 119
Răscoalele țărănești conduse de Khmielnicki 108
Războiul ruso-german (1941) 54, 116
Relațiile dintre polonezi și evrei:
antisemitism 42-43;
cadrele antebelice 43-44;
criza morală a polonezilor 135-140;
declarația lui Finkelsztajn 56-66;
în perioada ocupației sovietice 46-53
mărturii privind perioada anterioară războiului 42, 174 (n. 3), 179 (n. 2);
masacrul din Jedwabne în contextul 18;
provocarea adresată istoriografiei 121-124;
reconcilierea martirologiei poloneze cu 125-131;
responsabilitate 117-118;
situația de după cel de-al doilea război mondial 127-131;
Relațiile dintre sovietici și evrei:
presupusa colaborare dintre 20-21, 49, 134, 206 (n. 11);
stereotipul actual privind 20-21
Reznel [?], Moses 64
Ribbentrop, Joachim von 45
Ringelblum, Emanuel 45
Rogalski, Bolek 27
Rothchild, Jona 41, 43
Rothchild, Tsiporah 41, 43
RSSB (Republica Sovietică Socialistă Bielorussiană) 101; *Vezi și* Ocupația Sovietică (1939-1941)
Rydachenko, Mark Timofeevich 47
Rzeczpospolita (revistă) 146, 186 (n. 7), 187 (n. 6), 191 (n. 17), 193 (n. 24), 194 (n. 29), 195 (n. 8)
- ## S
- Shoah:
contextul 169 (n. 12);

declarații privind 32-33 ;
Khurban (prevestirea)
 108 ;
 originile în modernitate
 109-110. *Vezi* și Holocaust ;
 pogromurile antisemite
 Sielawa, Stanisław 42,
 90, 95, 175 (n. 5), 180
 (n. 5)
 Sielawa, Staszek 90
 Sienkiewicz, Henryk 108
 Sobieski, Jan 119
 Sobuta, Józef 35, 55, 69,
 71, 83, 88-89, 84-95,
 170 (n. 4), 176-177 (n. 5),
 186 (n. 1), 188 (n. 13),
 190 (n. 11), 193 (n. 19),
 194 (n. 4)
 Sobuta, Stanisława 35, 55,
 69, 71, 83, 88-89, 84-95
 Sokołowska, Julia 74-77,
 94, 173 (n. 2)
 „soluția finală”. *Vezi*
 Holocaust
 Spetowa, Karolcia 136, 138
 Stalin, Iosif 15, 17, 20, 38,
 45-46, 102, 177 (n. 5),
 178-179 (n. 9), 203 (n. 3)
 Stefany, Fredek 94
 STM (Stația de tractoare
 mecanice) 101
 Strzembosz, Tomasz 30, 50,
 182 (n. 8), 183 (n. 12),
 184 (n. 13), 190 (n. 9)
 Sukachov, Danil
 Kireyevich 47
 Szarota, Tomasz 136,
 204 (n. 3), 206 (n. 8)
 Szelawa, Franciszek 27, 88

Szelawa, Stanisław 27, 88
 Szlepen [?], Wolf 60, 65
 Szleziński, Bronisław 27
Szmalcownicy 19, 121
 Szumowski, Marian 44

Ś

Śleszyńska, Rozalia 94
 Śleszyński, Bronisław 30,
 37, 48, 88, 96, 146
 Śleszyński, Edward 74,
 82, 91, 96, 146
 Śliwecki, Eugeniusz 175
 (n. 5), 187

T

Tarnacki, Feliks 72, 175
 Tarnoczek, Jerzyk 27
The Place of Birth (film
 documentar) 112
 Totalitarism :
 expunerea polonezilor
 la (al doilea război
 mondial) 135-138
 impact 15-16 ;
 impus de Hitler și
 Stalin 15 ;
 logica instigării 104 ;
 modalități de susținere
 individuală 141-143 ;
 modelul de ocupație
 impus de 15-16 ;
 Tratatul de neagresiune
 din 1939 (Germania-
 -URSS) 20, 45-46
 Trzaska 27

U

- UB (*Urząd Bezpieczeństwa*)
 35, 96, 145, 176 (n. 5),
 178 (n. 6), 185 (n. 4)
- Urbanowski 85
- URSS:
Blitzkrieg-ul german
 împotriva 132;
 invadarea Poloniei
 (1939) de către 45;
 ocuparea Poloniei de
 către 20, 45;
 Tratatul de prietenie
 germano-sovietic
 asupra granițelor 46;
 Tratatul sovieto-german
 de neagresiune 20,
 45-46. *Vezi* și ocupația
 sovietică (1939-1941)
- Ustilovski, Dymitri
 Borisovici 47

V

- Vernichtungskrieg*,
Verbrechen der
Wehrmacht 1941 bis
1944 (controversa
 privind) 126, 133
- Voegelin, Eric 135, 142,
 205 (n. 6), 206 (n. 1)

W

- Wasersztajn, Chajcia 26
- Wasersztajn, Szmul 13,
 25, 32, 88, 172, 174

- Where Is My Older Brother*
Cain? (film documen-
 tar) 146, 180 (n. 4),
 182 (n. 4), 191 (n. 17)
- „Wiarus” („Veteranul”)
- Wiśniewski 51, 55, 84-87
- Wiśniewski (fratele) 51,
 55, 84-87
- Workers' Strikes in Poland*
in the Years 1945-1948
 (Kamiński) 127
- Wyka, Kazimierz 135, 205
 (n. 7)
- Wyrzykowski (familia) 69,
 93, 113, 115, 131,
 174 (n. 3)
- Wyrzykowski, Aleksander
 113
- Wyrzykowski, Antonia
 113, 115

Y

- Yad Vashem 113

Z

- Zdrojewicz, Hersh 87
- ZSCh (cooperativă
 țărănească) 96
- ŽIH (Institutul Evreiesc
 de Istorie) 25, 30, 56,
 123, 136, 172 (n. 6),
 174 (n. 4), 185 (n. 5,
 n. 6), 192 (n. 12, n. 13),
 193 (n. 15), 199 (n. 5),
 206 (n. 9)
- Żuławski, Zygmunt 128
- Żyluk, Janina 100
- Żyluk, Józef 72, 175 (n. 5)

Cuprins

<i>Istorie, memorie, responsabilitate</i> (Vladimir Tismăneanu)	7
<i>Mulțumiri</i>	13
Introducere	15
Istoricul evenimentelor	24
Surse	32
Înainte de război	39
Ocupația sovietică (1939-1941)	45
Izbucnirea războiului ruso-german și pogromul din Radziłów	54
Preliminarii	69
Cine i-a ucis pe evreii din Jedwabne?	74
Crima	83
Deposdarea	94
Detalii biografice	99
Anacronism	108
Ce își amintesc oamenii?	111
Responsabilitate colectivă	116
O nouă metodă de abordare a surselor	121
Este posibil să fii în același timp și victimă și călău?	125
Colaborarea	132
Susținerea socială a stalinismului	141
Pentru o nouă istoriografie	144
Post scriptum	146
Note	167
<i>Indice</i>	209

În colecția

A TREIA EUROPĂ

au apărut:

Adriana Babeți, Cornel Ungureanu (coord.) – *Europa Centrală. Neuroze, dileme, utopii*

Jacques Le Rider – *Mitteleuropa*

Carl E. Schorske – *Viena, sfârșit de secol. Politică și cultură*

Michael Pollak – *Viena 1900. O identitate rănită*

Andrei Corbea – *Paul Celan și „meridianul” său*

Adriana Babeți, Cornel Ungureanu (coord.) – *Europa Centrală. Memorie, paradis, apocalipsă*

Vladimir Tismăneanu, Mircea Mihăieș – *Vecinii lui Franz Kafka*

* * * – *Caiete : Sacher -Masoch*

Revista *A Treia Europă*, nr. 1, 2

Michael Heim – *Un Babel fericit*

Tony Judt – *Europa iluziilor*

Revista *A Treia Europă*, nr. 3/4

William Johnston – *Spiritul Vienei. O istorie intelectuală și socială, 1848 -1938*

Valeriu Leu, Nicolae Bocșan (coord.) – *Cronologia Europei Centrale (1848-1989)*

Jacques Le Rider – *Europa Centrală sau paradoxul fragilității*

Victor Neumann – *Ideologie și fantasmagorie. Perspective comparative asupra istoriei gândirii politice în Europa Est-Centrală*

Vladimir Tismăneanu – *Spectrele Europei Centrale*

Andrzej Szczypiorski – *Frumoasa doamnă Seidenman*

Nádas Péter – *Sfârșitul unui roman de familie*

Olga Tokarczuk – *Călătoria oamenilor Cărții*

Leon Wieseltier – *Kaddish*

Revista *A Treia Europă*, nr. 5

Sławomir Mrożek – *Croitorul și alte piese*

***** – Travers. O antologie a literaturii maghiare
din Transilvania**

Olga Tokarczuk – Străveacul și alte vremi

**Smaranda Vultur – Memoria salvată. Evreii din Banat,
ieri și azi**

**Jan T. Gross – Vecini. Suprimarea comunității evreiești
din Jedwabne, Polonia**

în pregătire :

***** – Dicționarul romanului central-european
din secolul XX**

*** – Mica enciclopedie a culturii central-europene

*** – Seminar : Konrád György

**Gabriela Colțescu, Cornel Ungureanu (coord.) – Rasă și clasă.
Europa Centrală și extremele politice**

www.polirom.ro

Bun de tipar: noiembrie 2002. Apărut : 2002

**Editura Polirom, B-dul Copou nr. 4 • P.O. Box 266
6600, Iași, Tel. & Fax (0232) 21.41.00 ; (0232) 21.41.11 ;
(0232) 21.74.40 (difuzare) ; E-mail : office@polirom.ro**

**București, B-dul I.C. Brătianu nr. 6, et. 7, ap. 33,
O.P. 37 • P.O. Box 1-728, 70700**

Tel. : (021) 313.89.78 ; E-mail : polirom@dnt.ro

**Tiparul executat la S.C. Polirom Co S.A.
6600, Iași, Calea Chișinăului nr. 32
Tel. : (032) 230323 ; Fax : (032) 230485**

51149

39.700

A TREIA EUROPA

„Publicarea cărții lui Jan T. Gross ar putea fi una dintre marile senzații din istoriografia recentă. La nivel esențial, Gross a reușit să transmită, de o manieră cutremurătoare, anihilarea fizică a unei mici comunități evreiești din nord-estul Poloniei în vara anului 1941. El izbutește să șocheze cititorul în pofida unei aparente indifferențe față de suferința umană în rândul generației de după cel de-al doilea război mondial, ca urmare a unei repetate expuneri la ororile și atrocitățile secolului douăzeci.”

Ilya Prizel

„O contribuție notabilă la literatura dedicată bestialității omenеști dezlănțuite de război. **Vecini** ne relatează o poveste prea bine cunoscută în Polonia, dar care a zguduit restul lumii...”

Steven Erlanger

„Teribil și plin de învățăminte.”

Times Literary Supplement

„Îl cunosc pe Jan Gross de circa cincisprezece ani. Un intelectual polonez pentru care onoarea nu poate fi separată de adevăr, Jan a participat, ca student, la mișcarea din martie 1968, soldată cu masive persecuții și arestări în Polonia lui Wladyslaw Gomulka și a generalului de poliție secretă Mieczyslaw Moczar. Îndrăgostit de limba și cultura căreia îi aparține în chip natural, Jan a fost constrâns să-și părăsească țara. A urmat un strălucit doctorat la Universitatea Yale. De-a lungul anilor, mai întâi la Universitatea Emory din Atlanta, apoi la New York University, Jan Gross s-a afirmat ca unul dintre cei mai activi susținători ai idealului și practicii societății civile, un spirit consecvent și constant antitotalitar.”

Vladimir Tismăneanu

